

11A 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. évfolyam

1987

4

AKADEMIAI KIADÁS • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. ÉVF. 1987/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Aranka György erdélyi társaságai

I.

A nagy reményekre feljogosító 1790. évben az olvasó végre kézbe vehette a Révai Miklós kiadásában megjelent Bessenyei György kilenc évvel korábban írt röpiratát, az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándékot*.¹ Révai a röpirat elé írt bevezetőjében arra ösztönzi olvasóját, hogy

„...mi is mindenfelől folyamodjunk az ország főrendeihez, valahol bójárásunk lehet nagyságos udvarokba s kérjük őket a haza Szeretetére, nemzetek javára s a magok dicsőségeknél örökkévaló fennmaradására, valamint kéri őket ez a jámbor hazafi is; fordítsák mind bölcsességeket, mind tehetségeket ezen nagy jónak egy szívvél s lélekkel való munkálkodására...”

A felhívás nem maradt foganat nélkül: még az év decemberében Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlés egyik nyugalmas pillanatában Aranka György, a marosvásárhelyi Királyi Tábla ülnöke átnyújtja Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának Bessenyei György magyar tudós társaság létesítésére ösztönző „Jámbor szándékát”.

A következményt magától Arankától ismerjük: „Öexcellenciája a bényújtott könyvecskét elvévén és megnézegetvén, mindjárt olyan formán szólott, hogy magyarországi atyafiaiának azt az igyekezeteket nemcsak dicsérni láttatott, hanem közöttünk is, óhajtani annak a szép példának a követését...”²

A gubernátori gesztus nem volt előzmények nélkül való. A XVIII. század közepétől fokozottan jelentkezett Erdélyben is az igény egy tudós társaság felállítása iránt. 1756-ban az erdélyi Magyarigenből Bod Péter az idős Ráday Gedeonhoz írott levelében³ többek között ez olvasható:

„Régen gondolkodom, hogy írjak a Méltóságos Úrnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett megromlani a mi időnkben, jó volna annak ékesítésére s megerősítésére valami jót csinálni a más nemzeteknek példájok szerint. Jó volna valami Literata Societast felállítani, melynek tagjai Magyarországnak s Erdélynek minden részéből lennének...”

¹ *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. Bécs, 1790. (A tek. és ns. magyar hazának kegyelmes és nagys. főrendihez ... egy hazáját és nemzetét híven szerető magyar; íratott 1781-ben, kiadta a szerző neve nélkül Révai az országgyűlés alatt.)

² JANCÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. (121—123. l. A nemzeti magyar nyelv művelése eredetének Erdélyben alkalmatossága, állapota és arra egy útkészítő társaságnak ajánlása.)

³ *Magyar Könyvszemle* 1882. 257—263. 4. sz. levél.

A „jó volna” és az adott valóság között ekkor még évtizedekig áthidalhatatlan szakadék tátong, s ezzel Bod is tisztában van: „...ez magános ember tehetségét felülmúlja...” fűzi hozzá.

A szándék azonban később sem hiányzik, s az újabb kezdeményezés is minden valószínűség szerint Bod Péter eszméi környezetéből érkezik. Ma még pontosan meg nem állapítható, hogy mikor, de feltehetőleg az 1766—1776 közötti években öt erdélyi férfi tesz kísérletet egy olyan társaság felállítására, amely a külföldi művek magyarra fordítását s e művek megjelentetését szorgalmazza. A tudományos szakirodalomban korábban ismeretlen dokumentum került elő⁴ — éppen napjainkban —, amely e kísérlet célkitűzéseit világítja meg. A dokumentum — mai szóhasználattal — „belépési nyilatkozat”, amely utal a kezdeményezőkre is: „... ezen munkálódásnak első meg indítóji közül egyik. ú. m. G. Teleki Joseff Úr a Cs[ászári] K[irályi] Felségnek Béjárója, és az Erdélyi K[irályi] Táblának egyik törvény ülője fogja a pénzt bé szedni...” Majd:

„Hogy az Öt férfiak, kik ezen igyekezetnek meg indítóí lettek...” „meg győződtek arról, hogy egy Nemzetnek polgári boldogsága nem tsak az ő Törvényeitől és Szabadságától, hanem az értelemnek a homályból való ki tisztulásától is s az emberi akaratnak ez által eszközölhető nemesedésétől is függ...”

A felvilágosodás eszmeköréből sarjadt vállalkozás szervezői közül a dokumentum csak Teleki József nevét őrizte meg, aki korábbi éveiben, a felsorolt tisztségeinek elnyerése előtt Bod Péter tanítványai közé tartozott. A „két hazára”, Magyarországra és Erdélyre méretezett elképzelés nem juthatott túl a Habsburg-bürokrácia magyar irodalmi-nyelvi szervezkedést ellenző útvesztőin, mint ahogy Pesten 1779 májusában megalakult, Bessenyei György által vezetett Hazafiúi Magyar Társaság sem élhetett meg néhány összejevetelnél többet.⁵

II. József hírhedt nyelvrendeleteit követően a különböző — elsősorban nyelvművelést célzó — társaságok igénylése mögött már politikai célok is meghúzódtak. A nyolcvanas évek második felében az ország különböző városaiban élő írók próbálják kialakítani az elszigeteltségből kiemelkedő, visszhangra számító köreiket. Erdélyben élénken él a tenniakarás hagyománya; csak a történelmi pillanat várat magára. Szatmári Pap Mihály, a hágai tudós társaság tagja, a kolozsvári református teológia professzorának Arankához írott leveléből⁶ kiderül, hogy az erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállítása aktuális gond továbbra is, noha 1785-ben maga Erdély katolikus püspöke, Batthyany Ignác sikertelenül próbálkozott egy tudós társaság megalapításával:

„...nem hiszem én, hogy a Magyar Nyelv tsinosgatására való igyekezetek mind addig szerentsés véget érhessenek, valamíg egy olyan közönséges és Jó Tekintetű Társaság fel-nem állittatik, mellynek főbb tzélja tsak a Magyar-Nyelv bővítése és ékesgetése legyen...”

⁴ Részletesen lásd: *Magyar Tudomány* 1985. 10. sz. 782—788. (ENYEDI Sándor: *Az erdélyi felvilágosodás történetéhez.*)

⁵ CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században.* Pannonhalma, 1942.

⁶ ÉDER Zoltán: *Benkő József és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 287—288. l.

Az 1788. augusztus 15-én Kolozsvárról keltezett levél felszólítást is tartalmaz a címzetthez: „Méltóztassék hát a Mélt[oságos] Úr az ilyen Társaság fel-állításán munkálkodni...”

Szándékok, kísérletezések mindaddig nem vezethettek kézzel fogható eredményre, míg a növekvő ellenállás nyomása alatt meg nem bukik a II. József nevével jelzett politika.

II. József halálát követően összehívják az országgyűléseket: Budára és majd Kolozsvárra is.⁷ A változás és változtathatás történelmi pillanatát jelezte a már említett gubernátori szándék és az egész erdélyi országgyűlés lelkes hangulata. Kolozsváron kedvező előjelnek számít, hogy mindjárt az országgyűlés első ülésén kimondták: a jegyzőkönyv magyarul vezetendő. A megjelenő számos, a nemzeti intézményeket sürgető röpirat, s nem utolsósorban a Révai kiadta Bessenyei-röpirat cselekvésre sarkallta a rendeket. Aranka a gubernátortól kap sürgős megbízást egy Rajzolat elkészítésére, amelyben a legsürgetőbb erdélyi művelődési tennivalók fogalmazódjanak meg. Már az országgyűlés első szakaszának vége felé a rendek elé kerül Aranka György tervezete az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságról. Erdély első, rövid életű magyar nyelvű újságja, az *Erdélyi Magyar Hír-Vivő*⁸ a társaság alapítását szorgalmazók szócsöve, alig kerül a rendek elé a planum, a lap, hasábjain helyet biztosít a társaság melletti érvelésre:

„...a Magyar nyelvnek béhozásával mindjárt elein-is szükséges a Magyar Birodalomba egy tudós Hazafiakból álló társaságot emelni, amely 1-szor: minden féle Hazánkról írt könyveket Magyarra fordítson, hogy miden holt, vagy más idegen nyelvnek bajos meg-tanulása nélkül-is minden haza-finak és haza-lányainak tsak tsupán Anya nyelvével nyílt útja legyen a Magyar Nemzeti meg-világosodásra, a melyet leg-elsőnek tartunk lenni. 2-szor: Ennek a Társaságnak minden Görög, és Diák Irokat Magyarra kellene fordítani, hogy így könnyebben meg-lehessen ismerkedni ezekkel az Irokkal (...) Egy ilyen Társaság pedig a mi az tudós hazafiaknak számát illeti igen könnyen fel-álthatna, mert sok tudós hazafiak vannak a Magyar Birodalomba, tsak éppen a Király, az Ország rendei és nagyobb értékkel bíró, és felsőbb poltzokon tündöklő hazafiak szorgalmatoskodjanak a szükséges költség iránt...”

Az újság követésre méltó példaként említi Nalátzi Józsefet, aki

„egy Magyar nyelvnek pallérozására Erdélybe fel-állítandó társaságnak ezer forintig való költséget ajánlott. Itt Szebenben-is már egy néhány buzgó hazafiak jelentették magokat, hogy készek értékek szerént való költségekkel ezt a társaságot fel-segíteni, a kiknek-is neveket rövid idő múlva ki fogják írni...”

Az erdélyi művelt, a felvilágosodás eszméire támaszkodó közvéleményben közös az igény a nemzeti műveltséget terjesztő intézmény létrehozása iránt. Abban viszont eltértek a nézetek, hogy egy létesítendő intézmény, akár tudós társaság, milyen elsődleges, konkrét feladatok megoldásán fáradozzon. Egyesek a nyelvművelés primátusát hangsúlyozták, az irodalmi nyelvi norma kimunkálásának és elter-

⁷ Részletesen lásd: Trócsányi Zsolt: *A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790—1811)* Századok 1979/5. sz. 749—790. 1.

⁸ *Erdélyi Magyar Hír-Vivő* 1790/10. sz. 78—79. 1. (Nagyszeben.)

jesztésének a megkezdését sürgették, mások a meglévő és kallódó történelmi emlékek összegyűjtését igényelték, megint mások a világirodalom neves alkotásainak magyarra fordításával vélték elérhetőnek azt a célt, amely a magyar nemzet kulturális felemelkedését elősegíthette. A külföldi — nyugat-európai, elsősorban német, angol, de főleg a francia — példák bőven szolgáltak hasonló párhuzamokkal. Az 1635-ben, XIII. Lajos idején felállított Francia Akadémia eredményeivel jó hivatkozási alap volt azok számára, akik a magyar nyelvű művelődési intézmény létrehozását sürgették. A magyar nyelv elmaradott állapota, az oktatásban, a társadalom intézményi rendszerében elfoglalt hátrányos helyzete indokoltta tette, hogy a létrejövő új intézmény elsőrendű feladata a nyelvi egység megteremtése, a kommunikálás minden szintjén alkalmas magyar nyelv kiművelése legyen.

A tennivalók értelmezésében nem volt lényeges különbség a magyarországi és az erdélyi írók, tudósok között. Magyarországon Révai Miklós már 1784-ben próbálkozott — igaz, sikertelenül — egy tudós társaság létrehozásával. 1788-ban rendezte sajtó alá Bessenyei György röpiratát, amely — mint korábban írtuk — 1790-ben jelenhetett meg csak. 1790-ben a korona hazahozatala, a magyar nyelv érvényesítéséért kibontakozott harc újra előtérbe állította Révainak egy magyar tudós társaság létesítésére vonatkozó elképzeléseit. A magyarországi országgyűlés az erdélyinél fél évvel korábban, 1790. június 10-én nyílik meg Budán. Révai beadja a tervét a Helytartótanáchoz⁹ (ennek a szervnek Erdélyben a Gubernium felelt meg). Július 30-án a Helytartótanács egy részletesebb tervet kér Révaitól. Révai személyesen jön Budára. A Helytartótanács — amely ez időben Révai tervét egyengetni látszik — részletes jelentést küld II. Lipótnak a tervről. Augusztus 30-án Révai bizakodva írta Péczeli Józsefnek, hogy évenként több ezer forintot fognak kapni a tanulmányi alapból, s azonkívül székházat és nyomdát is. A rendek is támogatják Révai elképzeléseit. November 10-én Révai benyújtja részletes tervezetét. A hivatalos beadvány mellett még 1790-ben latin nyelven is közzéteszi tervezetét. Ami ez után következett, jól jelezte azt, hogy milyen támogatásra számíthatnak Bécsben a magyarság művelődési felemelkedését célzó törekvések. A planum a kancellária és az államtanács elé került. Ez utóbbi véleménye szerint a tudós társaság ügye nem tartozik az országgyűlés elé, egyelőre pihentetni kell, míg a közoktatási rendszert kidolgozzák; végül már eddig is alapos késéssel a magyar közoktatási programot kidolgozó bizottsághoz került, amely 1791. augusztus 12-én kezdte üléseit. E bizottság kisebb-nagyobb megszakításokkal másfél éven át ülésezett. Mire befejezte működését, az országgyűlés feloszlott, javaslatait nem lehetett törvényerőre emelni, és így újra megbukott a magyar művelődési intézmény (a nyelvművelő társaság) létrehozását célzó igyekezet.

Révai törekvése nagy hatással volt az erdélyiekre: benne az erdélyi elődök (Bod Péterék) elképzeléseinek egy kidolgozottabb, koncepciózusabb változatát látták. Révai tervezetének latin nyelvű változata több példányban jutott el Erdélybe, s kedvezően befolyásolta az erdélyi hasonló törekvéseket. Aranka jóvoltából a gubernátor asztalára került a Révai-féle terv is. Aranka György jó taktikai érzékkel kereste meg a szabadkőműves, felvilágosult kormányzót a támogatás megnyerésére.

⁹ CSÓKA J. Lajos i. m. SZEKFC Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790–1848)*, Budapest, 1926.

Bánffy személyes tekintélye (noha csak 1788-tól töltötte be a gubernátori tisztséget) nagy lendítő erő a tétovázó nemesek előtt is; a kormányzó diplomáciai érzéke a siker irányába billenti a mérleg nyelvét. Az a bürokratikus, de célzataiban egyértelmű huzavona, ami a Révai-féle tervezet sorsát övezi, intő példa az erdélyieknek is.

1791. január 2-án a gubernátor utasítására nyomtatott példányban olvasható — és magyarul — az Aranka által készített „Rajzolat”¹⁰. A szerző örömmel adja tudtára erdélyi honfitársainak, hogy „az anyahaza, Magyarország” már felállította a maga nyelvművelő társaságát. Téves információ volt, vagy csak jóindulatú megelőlegezés a vélt közeli jövőnek? Ma már aligha dönthető el, de a magyarországi — később mindenképpen tévesnek bizonyuló példa is — a cselekvés irányába terelte az erdélyi országgyűlésen megjelenteket. A Rajzolat 2 fő cél megvalósítására tűz ki sürgős programot: a két vezényszó: *nyelvművelés* és *világosodás*. Az első cél indoklása:

„...ha mi magunkot ezen közös dologból (ti. az egész nemzetet átfogó, közös magyar nyelvművelésből) ki-huznók, né talám könnyen meg-eshetnék, hogy a Nemes Magyar Országi és Erdélyi egy Magyar nyelv lassan lassan majd úgy meg-különböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv mint most, hanem egy Nemzetben két nyelv lenne. Mellyet Nemes Hazámnak, s Édes Nemzetemnek nem kívánhatok!”

Egy létesítendő erdélyi magyar nyelvművelő társaság lefektetett két fő célját többek között úgy véli megvalósíthatónak, ha a társaság rendelkezhet egy olyan könyvtárral, amelyben minden magyar könyv megtalálható, és ahol hozzáférhetőkké válnak a korszak jelentős német, francia tudományos folyóiratai, a jelentősebb külföldi klasszikus alkotások, a modern könyvolvasmányok — valamint minden jelentősebb magyar vonatkozású történelmi mű.

A röpirat rövidesen közbeszéd tárgya lett, ami arra ösztönözte Arankát, hogy néhány héttel később kidolgozza egy másik tervezett társaság, az előzőhöz kapcsolódó, de attól mégis különböző, „Az Erdélyi Kéz Írásba lévő Történeti Írók kiadására fel állítandó Társaságnak” Rajzolatját;¹¹ majd néhány hónap múltán, a viták, véleménycserék hatása alatt „újabb elmélkedést”¹² ad ki, amely a korábbiaknál differenciáltabban, részletezőbben tárja fel egy létesítendő társaság 40 pontban konkrétizált feladatait.

Az erdélyi országgyűlés kedvező törvényeket alkot a magyar nyelv ügyében. II. Lipótnak az anyanyelvű oktatás szükségességét és a magyar nyelv magyarországi elsőségét elismerő 1790. novemberi rendeletére hivatkozva leszögezi, hogy a magyar nyelv Erdélyben is *első*; oktatására megfelelő gondot kell fordítani. Erdélyben hivatalos nyelv a magyar, csak az udvarral és az Erdélyen kívül eső területekkel folytatott levelezés nyelve marad a latin. A magyar nyelvművelő társaság ügyével azonosul, és kéri a király jóváhagyását.

A király elé terjesztett törvényjavaslatok csupán egy részéből lesz törvény (51 helyett csak 21-ből), az erdélyi magyar nyelvművelő társaság és az erdélyi magyar

¹⁰ *Egy erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez.* (I. Jancsó Elemér i. m. 93—100. l.)

¹¹ JANCsó Elemér i. m. 101—105. l.

¹² *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. A magyar nyelvművelő társaságról. Újabb elmélkedés.* (In: JANCsó i. m. 106—120. l.)

színház ügye nincs a jóváhagyott törvényjavaslatok között... Természetesen — mondhatnánk némi fájdalommal. A felvilágosodás talaján született, az 1790-es év politikai mozgalmai által is napirendre tűzött, az irodalom és a magyar nyelv egységesítését szolgáló nyelvújító társaság lehetőségében a kortársak a nemzet egységének az erősödését látták. A társaság létesítésének reális lehetőségeit a Habsburg-birodalom pillanatnyi kedvezőtlen helyzete is alátámasztotta. A magyarországi tervezettel szemben „alkalmazott” procedúra ismétlődni látszik: a jóvá nem hagyott törvényjavaslatokat további megvizsgálás céljából az állandó bizottságok jogkörébe utalják, így kerül a tanügyi bizottsághoz a nyelvújító társaság ügye is. E bizottság — akár a magyarországi megfelelője — pártolja a tervezetet, a társaság felállítását időszerűnek és szükségesnek látja. Ha félévi eltolódással is, de lényegében ismétlődik a Révai-tervezet sorsa... Nem kétséges, hogy Aranka tervezetére is a bürokrácia már jól ismert útvesztője várna — a Révai tervezetéhez hasonló végkifejlettel, ha nem válna világossá a felismerés: nem elegendő az országgyűlés kedvező fogadtatása, s még a tanügyi bizottság kedvező véleményezése sem. És itt talán Révaiék kudarca is segít a tisztánlátáshoz, a helyzetfelismeréshez:

„...de csekély vélekedésem szerint az a dicséretes munka (ti. a tanügyi bizottságé), mint a jó mag a gabonásban még csak úgy áll haszon nélkül, és semmi gyümölcsöt nem teremtheti, és az időnek változandóságát s az efféle országos munkáknak sok lépésen és grádicsokon való búcsújárását felvévén, mikor fog az vidám és szerencsés nap feltámadni, milyen mi vagy következőink annak örömet megérjük, azt csak a jó egek tudják. Annyi legalább bizonyos, hogy amíg a nemes ország esmét egybegyűl, akkor a többi országos munkákkal ezt is bölcsen megvizsgálja; azután a Királyi Felség színe eleibe ereszti, ott sorsa meghatározódván, más ország gyűlésére leküldetik; itt akkor törvényes cikkelyek rendibe szedetik, esmét felbocsáttatván, a királyi kéz és pecsét által a törvény egész méltóságára emeltetik és közönségessé tétethetik: addig esztendők telnek el...”¹³

És a tűz ki is aludhat, a lelkesedés le is lohadhat, „a szent sétálások” (ahogy Aranka találóan nevezi az időhúzást) ideje alatt. A külpolitikában bekövetkezett változások, a poroszokkal megkötött szövetség nem sejtetett további engedékenységet a magyar nemzeti jellegű követelésekkel szemben.

Egyfelől: a megjelent röpiratok lelkes fogadtatása, kedvező visszhangja. Másfelől: a bécsi udvar máskor is bevált akadékoskodó taktikája. A röpiratokban foglalt tervezetek sorsa attól függ, hogy sikerül-e megtalálni az egyetlen járható utat? Vaneegyáltalán járható út?

Az 1793-ban kiadott *Jelentő Levélben* Aranka 1790-re mint „a hazafiúsággal termékeny időre” — emlékszik vissza, amikor már a bekövetkezett események ismeretében pontosulhat a fogalmazás a Révai-tervezet sorsát illetően. Ekkor már a társaság ügyében megjelent írásokat dicséri, hiszen a Révai tervezet nem válhatott valóra. Aranka a már idézett szövegben jelzi, milyen sors várna az erdélyi kezdeményezésekre is, hacsak nem töprengenek más megoldásokon. A modus vivendit a nagy befolyású, Bécs praktikáit közelről tapasztalt, felvilágosult kormányzó, Bánffy György és Aranka György közösen, együtt találja meg. És Aranka megfogalmazásában az *áthidaló megoldás* a következő lehetne:

¹³ L. JANCsó i. m. 121—122. l.

„...minekelőtte annak az országos társaságnak az a szerencséje lehetne is, hogy megindulhasson, annak maga idejében leendő felállításának szerencséje könnyebbítésére és az elméknek és dolgos pennáknak egy kis vezérlésekre egy útkészítő társaságocska felállításék...”¹⁴

Az Útkészítő vagy más címen Próbátársaság névvel illetett „találmány” valójában az eredeti eszme: a tudós társaság megmentése volt. Jóllehet az ideiglenes jelleget hangsúlyozó elnevezés mögött a kor szorításai közepette ennek a társaságnak, a meg nem alakultnak a funkcióit kellett betöltenie:

„Ennek formája, foglalatossága és tárgya ugyan kicsinyben éppen a volna, ami a nagyoknak, de csak annak segítségére szolgálna, és mintegy útkészítő társaságocska lenne, hogy majdan az országos társaságról és annak felállhatása módjáról tökéletesebb gondolatot csinálhassanak.”

Próbátársaságként működtetni azt, amit országos társaságként nem lehetett — az egyik döntő erénye volt az erdélyieknek. Akkor az egyetlen járható út...

II..

A XVIII. század utolsó évtizedének kezdete nem csak a nyelvművelő társaságok létesítéséért vívott harc ideje. 1790. október 25-én Budán, 27-én Pesten megkezdhetette munkáját az első hivatásos magyar szintársulat. Igaz, az első két előadást — az országgyűlés Pozsonyba költöztetésével — másfél éves kényszerpihenő követte, de 1792 májusában folytatni lehetett az előadásokat. Időközben Erdélyben is foglalkoznak magyar nyelvű szintársulat létesítésének gondolatával. Kolozsváron 1792. december 17-én kezdi meg működését az első hivatásos erdélyi magyar társulat. (Nem számítva ide egy évszázaddal korábban Felvinczy György részleteiben nem ismert próbálkozásait.) Az intézmények létrehozásáért folytatott harcnak tehát már voltak részleges eredményei.

Mint láttuk — nem minden előzmény nélkül — 1791-ben két (iker) társaság szükségessége merül fel: az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságé és a Kéziratkiadók Társaságáé (vagy más nevén Kézírások Társaságáé). Arankának a gubernátor előtt tartott köszöntő beszédéből tudjuk, hogy elsőnek a nyelvművelő társaság gondolata született meg, másodikként a Kéziratkiadók Társaságáé.

A két társaság két székhelyen jött létre; két olyan székhelyen: Kolozsváron és Marosvásárhelyen, amelyeknek jelentősége, vonzásköre megnövekszik a XVIII. század utolsó évtizedében.

Kolozsvár elsősorban azáltal, hogy a gubernium székhelye Szebenből ide költözik, s így az országgyűléseket is ebbe a városba hívják össze. Marosvásárhely — mint a Királyi Tábla székhelye és jogakadémiával rendelkező város — református kollégiuma révén is jelentős; a Teleki család marosvásárhelyi jelenléte is növelte a város kisugárzó erejét.

¹⁴ JANCsó i. m. 122—123. l. U. o. (Egy útkészítő társaságnak ajánlása.)

A társaságok próbatársaságok formájában fordított sorrendben alakultak meg. A későbbi fogantatású kézíratosok társasága előbb: 1791-ben. A szervezés már az 1791-es országgyűlésen megkezdődött:

„Ezt (ti. a kézírások társaságát E. S.) még az első Ország Gyűlésen, 1791-ben fel állítottam. Előbb nyomtatásban adtam ki egy Jelentő Levelet. . . . Azután el-indítottam egy Árkus Papirossát a Rendekek közt és alája írtak mintegy 80-an 30-30 aranyig, és az első tíz aranyot akkor többnyire megis adták. Azután a Méltóságos Gubernátor Úr Excellentiája, ki mind két Társaságban a fő mozdító Rugó és vezérlő Jó Lélek volt, s mais az, egybe gyűjtötte őket: a Gyűlés választott egy Tanácsot, melynek Elöl ülője Excellentiája mellé adtak az Igazgató Tanásból 4 Tanácsos Urat, Titoknoknak választották Gr. Bethlen Gergelyt, Kintstartónak Gr. Teleki Lászlót”¹⁵

— írja Aranka György 1794-ben Kovachich Márton Györgyhöz. A társaság megszervezésének fent jelzett első lépéseit követte egy lajstrom megjelentetése, amely a kiadandó művek címeit tartalmazta. Ez még Aranka ténykedése volt. Tehát rekonstruálható, hogy ez a társaság, amellyről elegendő dokumentum hiányában még mindég keveset tudunk — az 1791-es országgyűlésen alakult meg. A munka érdemi része 1792-ben, a társaság második gyűlésével kezdődött el. A tanács meghatározta, hogy az általuk ismert és közreműködésükre számot tartó, Erdély különböző részein élő tudósoktól milyen munkákat várnak. Aranka Györgynek az a feladat jutott, hogy kidolgozza, miként vált el Kászon Szék Csík Széktől, összeírja azt, hogy kik voltak Maros Székben a fontosabb tisztségviselők. A továbbiakban Aranka az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság megalakításával volt elfoglalva, ezért csak közvetve vehetett részt a kolozsvári bizottság (társaság) munkájában. Ez a munkája főleg abból állt, hogy közvetítette a beérkezett kézírásokat, a megjelenésre szánt műveket, egyes művek esetében véleményt nyilvánított.

A Kéziratkiadó Társaság közvetlenül a gubernátor felügyelete alatt állt, a tanácsosok — akik a társaság szűk körét alkották — a gubernium főtisztviselőiből kerültek ki. A titoknok és pénztáros kivételével nevük ismeretlen, nem tudjuk, hogy ők a konkrét munkában milyen mértékben vettek részt.

Ma már nehéz végérvényesen meghatározni, hogy a Kéziratkiadó Társaság létesítésében kié volt a döntő szerep: Arankáé vagy Bánffy Györgyé, de ez nem is lényeges. Maga az a tény, hogy e társaság előbb jött létre — méghozzá a guberniumi székhelyen — jelzi, hogy a kormányzó és környezete magáénak vallotta a társaság Aranka által kidolgozott feladatrendszerét. A kallódó történeti források összegyűjtésében a megalapításra váró Nyelv-mívelő Társaságra oroszlánrész várt, a kijelölt kéziratok megjelentetését eredményesebben intézhette a gubernátor szűk köre, a 4 tanácsosból álló bizottság, amely funkcióiból adódóan ritkán tartott üléseket és ezeken az üléseken mindig ugyanaz a néhány, helyileg könnyen mozgósítható ember vett részt. Éppen, mert királyi jóváhagyással nem rendelkeztek, feltehetően kerülni igyekeztek a zajos hírverést, a kezdeti lépéseket ezért az óvatosság jellemzi, a helyzet miatt is kíváncsias volt, hogy előbb az a társaság kezdje el tevékenységét, amely közvetlenül a gubernátor irányítása alatt áll, a gubernátor

¹⁵ Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz (Marosvásárhely, 1794. július 5.) OSZK. Kézirattár. Fol. Lat. 77. ff. 19—20.

személye garanciát jelenthetett Bécs számára is, hogy célkitűzéseikben nem fognak radikális eszméket követni.

A két társaság közül a nyelvművelő társaság váltott ki szélesebb érdeklődést — a 40 pontba sűrített feladatrendszer azonban csak akkor lehetett reális cél, ha megvalósítására mozgósítható az Erdélyben, de esetenként Erdélyen kívül élő magyar értelmiségi réteg, s mellettük azok, akiket mecénási, pártfogói minőségben a társaság mellé lehetett állítani. 1793-ban egyre többen sürgették a társaság beindítását, de a felső jóváhagyás továbbra is késett:

„...Ebben meg akadván, gondolkodtam, hogy azt a Társaságot előre csak mint privatum Institutumot jó volna megpróbálni; és most a mult Karátson előtt itt lévén Ifiabb Gróf Teleki Sámuel Ur, véle együtt és még három négy jó embereket körünkbe vévén, elkezdettük. A jó Gubernátornak tetszett, a Fő Praesességet méltóztatott fel vállalni, így attuk ki Jelentő Leveleket, így formáltuk azután a Nagy Társaságot, s így indult meg a dolog; némellyek mint jól tevők, mások mint Munkás Társok a Társaságba bé avatván magokat. Leg nagyobb szükségem Munkás Társokban vagyon. Öt forintot adni kiki semminek tartya, örömmel ad: de Munkát még nem látok. Hogy én adjak Tárgyot valakinek, arra elébb esmérnem kell erejét és hajlandóságát: hogy maga bé küldjen egy Munkát; a ki hozzá nem szokott a munkához, tartózkodni láttatik. Sietek az első Darabotskát ki adni, hogy utat mutassak. Ez az én igyekezetemnek históriája...”¹⁶

— írja tájékoztatásul az együttműködésre felkért Kovachich Márton Györgyhöz.

A nyelvművelő társaság első alakuló gyűlését 1793. december 3-án tartotta Marosvásárhelyen. A társaság elnökének Bánffy Györgyöt tekintette, aki a vásárhelyi üléseken általában személyesen nem vehetett részt. Az ellenőrzést, a felügyeletet elsősorban az általa kijelölt vezetőkön, megbízottakon, a helyben működő Királyi Tábla ítélmesterein keresztül gyakorolta. Ez azonban nem volt elegendő, a társaság üléseiről rendszeres, pontos, a megvitatott kérdéseket rögzítő jegyzőkönyvek készültek, amelyek néhány nap múltán ellenőrzés céljából ott feküdtek a gubernátor asztalán Kolozsváron.

A felvilágosodás eszmekörében létesült kulturális, írói társaságok (komáromi, soproni, kassai, pesti) különbözőképpen konkrétizálták a nyelvművelés általános feladatait. E társaságok születési évjárata, a születés történelmi pillanata is meghatározóan befolyásolta, hogy az egyes tervezetekben milyenek a konkrét kitűzött célok, a megoldásra váró feladatok. A hivatalosnak szánt erdélyi társaság országos szinten a legközvetlenebb rokon vonásokat a meg nem valósult, de célkitűzéseiben ismert Révai-féle¹⁷ tervszellet mutat, s ugyanakkor észrevehetően el is válik tőle a nyelvi érdeklődésnek a történeti hagyományokkal való szoros összekapcsolódása okán, az ikertársaság, a kéziratokat összegyűjtő és kiadni készülő társaság azonnali megtervezésével. A két erdélyi ikertársaság együttes szemlélete világossá teszi, hogy ez az erdélyi kísérlet minden más magyar társaságnál gazdagabb tartalmú, szélesebb horizontú.

A két társaság programtervezete az 1790—91-es évek közép-nemesi mozgalmából, e mozgalmak nyelvi és művelődési követeléseiből vezethetők le, — de ami a

¹⁶ Uo.

¹⁷ (RÉVAI Miklós): *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae alterum elaboratius*. Viennae. 1790.

jövőjüket illetően nem elhanyagolható tényező — a törekvések az erdélyi hazafias főnemések egy részének a támogatását is élvezték. Miközben az 1793—94-es évek a középnemesség mozgalmainak a kihülését tükrözik — e két társaság mögött meghúzódó társadalmi erők jóformán akkor kezdik el konkrét munkájukat.

Az a tény, hogy az erdélyi társaságok szélesebb társadalmi bázisra épülnek — a már említett főnemések egy részének a támogatását is megnyerik — azzal a következménnyel jár, hogy mentesek a radikalizálódás veszélyétől, a forradalmi megoldások vagy reformok alternatívájában a második megoldás mellett állnak ki. (Talán ez a magyarázata annak, hogy a radikálisabb szemléletű id. Wesselényi Miklóst és néhány társát nem találjuk a társaságok aktív tagjai között. Nekik kevés volt az a program, amit e két társaság nyújtott.) Aranka alapján véve dilettáns, nem tekinthető szakmabeli irodalmárnak vagy nyelvésznek, ő a patriárchális, régi életformából nem szakadt ki. Bár felvilágosult, állandóan lépést próbál tartani a művelődés követelményeivel, derék táblabíró, aki a felgyorsult események közepette is megőrzi óvatosságát, és a progresszió talaján az óvatos haladás híve. Ezért keresi törekvéseihez a Bécsben élő erdélyi politikus, a református Teleki Sámuel kancellár támogatását csakúgy, mint a katolizált, szabadkőműves gondolkodású gubernátor, Bánffy György személyes közreműködését. Királyi jóváhagyás nélkül is az ő támogatásuk a legitimitás látszatát erősíti, ami a társaság jövője szempontjából nem lényegtelen szempont.

Nem felejtendő, hogy egy országos jellegű intézményt működtetni egy vidéki városban, még hozzá egy távoleső vidéki városban, nem olyan feladat, ami gyors eredménnyel kecsegtet. A feladatok nagyságához képest Marosvásárhely minden viszonylagos fellendülése ellenére is csak egy vidéki város. Néhány értelmiségi fő, néhány, a hatalmat is reprezentáló érdeklődő hivatalnok.

„...miolta a Magyar Társaság fel állott, mind néztem szorgalmasan annak folyását és Gyűléseinek rendit: s minél tovább néztem, annál inkább meg győződtem hogy czélobat véle elnem érem. Én soha társaságot nem láttam, és illyent a mineműt én akkor ki is gondoltam, több Német, Franczia, és Anglus Országokba járt Hazánkiai se láttanak. Mert az én gondolatom szerint Ennek, a mint a Haza Történeteit, állapotját, régiségeit s ritkaságait illető darabokra nézve; nem különben az Elme Darabokra nézve is *Gyűjteményes társaságnak* kell lenni, a melly nem olyan nehéz és lehetetlen munka, hogy egynéhány tanult jó Hazafiaival egybe kötven magamat véghez ne vihessem: úgy ellenben a Nyelv mívelésre nézve (...) mondom ennek a Társaságnak is nem csak Gyűjteményes, hanem Munkás Társaságnak is kell lenni, s kivált helyben minden különbséget, minden kérdést fel kell venni, meg rázni, meg itélni, egy szóval rendes és igen munkás Gyűléseket kell tartani. Még pedig olyan társokkal, a kik arra készen legyenek: leg alább reá készüllyenek mindenkor...”¹⁸

— írta Aranka 1794 júliusában. Valamivel fél évnél több az eltelt idő, s Aranka elégedetlen a megtett úttal. A kezdettől formált „kitsiny munkás és mintegy igazgató társaságotska” nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A gyűléseken részt vevők nemcsak kevesen vannak, hanem, mint Aranka írta: „Úgy szóllván a dologhoz, csak zűrzavart csináltak...” Ezért Arankát a társaság megreformálásának gondolata foglalkoztatja. Ha nem akartak egy belterjes, csupán

¹⁸ Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz (Marosvásárhely, 1794. július 26.) OSZK. Kt. Quart. Lat. 773/145—146.

néhány ember érdeklődésére számot tartó „gyülekezet” maradni, változtatni kellett az első hónapok gyakorlatán. Az első ülésen két ítélőmester vett részt és egy tudós hírében álló református pap és maga Aranka. A következő üléseken is jóformán alig bővült a résztvevők köre, s különösen a tudományok területén munkálkodó elmék hiányoztak. (1794 tavaszán elkerülhetetlenné vált a változtatás.)

„A dolgot ilyen formán csinálám. A meg indult Társaságtól nem szakadtam el, azt meg hagytam a közönséges dolgoknak vitelére, folytatására; hanem a kiknek kedvek volt az itt helyben lévő catholicus, mind református papokból és Professorokból úgy a Procuratorokból is egybe gyűjtven, azokból formáltam egy Munkás Társaságot; a kikkel rendes Gyűléseket tartván, abban a részében munkáinknak, melly munkát kíván, dolgozgassunk, s magunk vélekedéseiket úgy a távolabb lévő Társoknak, a kikkel mindent közleni, s itéleteket venni kívánnjuk, gondolatlyokat is meg rázzuk, meg egyeztessük és benne határozásokat tegyük...”¹⁹

— számolt be Aranka a fejleményekről. 1794 tavaszán a társaság munkájában éppen az egyik figyelemre méltó változás, hogy az üléseken már növekvő számban vesznek részt helybeli vagy éppen átutazóban lévő, tudománnyal foglalkozó emberek. A társaság munkálkodása, egyáltalán léte ez időben válik fokozatosan ismertté Erdélyben és Erdélyen kívül is. Aranka nagyszámú levelet küldött szét: Bécsbe, Magyarországra, sőt a külföldi protestáns egyetemeken tanuló erdélyi származású diákokhoz — a társasággal való együttműködésre szólítva fel őket. Ez utóbbiak különösen a hungarica kutatásokban nyújthatnak értékes segítséget. A Bécsben élő magyar értelmiségiek között is élénk az érdeklődés a távoli társaság munkája iránt. Különösen kiemelkedő jelentőségűvé válik a társaság levelezése. A levelek révén az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság kiemelkedik kezdeti vidéki elszigeteltségéből, és az oda-vissza levelekből áradó információk által Marosvásárhely országos érdeklődést kap. A társaság a kibővült munkás tagokkal felkészült arra, hogy a beérkező dolgozatokból „szakaszos darabokat”, azaz valamilyen időszaki kiadványt jelentessen meg.

1794 tavasza és nyara az alkotó cselekvés kora. A júliusi hónap az átszervezés jegyében, megepezdült hangulatában telik el. Júliusban négy ízben: 15-én, 17-én, 21-én és 24-én ülésezett a társaság, de a négy ülészak közül csak a 21-i ülés anyaga ismert a megjelent sajtóközlemény révén.²⁰ A jelzett ülések jegyzőkönyveinek rejtélyes eltűnésére a következő hónapok tragikus eseményei adnak magyarázatot. A júliusi társasági eseményekről ugyancsak a Kovachich Márton Györgyhöz írott Aranka-leveleiből szerezhetünk hiteles, bár nyilván nem részletes képet:

„Az első Gyűlésben (júl. 15. E. S.) meg állapítottuk az egész Systemákat, s a Munkát is elkezdettük némelly orthographiai kérdéseken; azomban Méltóságos Gubernátor Urunk Excellentiája itt menvén keresztül, s azt igérvén hogy visszajöttekor megfogja magát, mint az egész Társaságnak Rendes Elölülője Gyűlésünkben alázni; 17-dikén próbára esmént gyűlést tartottunk, 21-dikén meg érkezett Excellentiája és ő Excellentiája s az egész sereg előtt tartottuk a gyűlést, mindeneknek nagy meglepésekkel; a 24-i csak Rendes Gyűlés volt, mivel úgy határoztuk, hogy minden héten rend szerént csütörtökön tartsunk Gyűlést. Praesensünk köztük nintsen, Társaimat én vezérem. Az elébbi Gyűlés után mindjárt

¹⁹ Uo.

²⁰ *Bétsi Magyar Mercurius*, 1794. 986. l.

circulatioba botsátom a Tárgyokat és kérdéseket mellyek a jövő Gyűlésen fognak folyni, arra kiki reá készül, s irásba teszi gondolatját röviden, elől a kérést; utánna a Regulát vagy Vélekedést, s ez után az okait. Hasonló képpen ha mi Jelentéseim és Társaságot illető újságaim vagynak azokat is hirrre adom, s elébbi Protoculummal nézőre ereszttem. Azután ezekkel úgy mint a Protocole és Jelentések olvasásával a Gyűlésben nem töltünk időt, hanem a munkához fogunk...’’²¹

Miközben Marosvásárhelyen a rendszeres, szervezettebb munka feltételei körvonalazódnak — a birodalomban fokozódik a nyugtalanság. Átszervezik a rendőrmisztériumot, szigorítják a cenzúrarendeleteket, intézkednek a francia hadifoglyok izolálásáról, hogy meggátolják a veszedelmesnek ítélt francia forradalmi eszmék terjedését. Mindez azonban Marosvásárhelyen, a birodalom távoli részében egyelőre nem érződik. Az a gyűlés, amelyet a gubernátor megtisztelt jelenlétével — éppen nem ad okot az aggodalomra:

„Igen jó kedve volt Excellentiájának és az egész jelen volt uraságot úgy meg szállotta a Magyarság Lelke, hogy csaknem egész asztal felett hol egyik hol másik végén az asztalnak a Magyar Orthographia és más Grammaticumokat illető kérdések forgottak elé...’’²²

Egy figyelmen kívül nem hagyható intermezzo: 1794. július 23—24-én Bécsben letartóztatják Martinovics Ignácot, augusztus 16-án Pesten folytatódnak a letartóztatások. A titokban szervezkedő köztársasági mozgalom sorsa eljutott utolsó szakaszába.

Aranka 1794 augusztusának elején Debrecenbe, majd Pestre utazik, s ami ez útja alkalmával elhangzik Aranka és magyarországi hívei között — nem őrsi feljegyzés. A Martinovics perben két olyan országosan ismert íróra is súlyos ítélet vár, akiknek korábban kapcsolatuk volt Arankával és a társasággal: a Kazinczy Ferencre és Batsányi Jánosra kimondott súlyos ítélet óvatosságra intették Arankát. A kivégzések, a rendőrmisztérium nyomokat kereső buzgalma az erdélyi nyelvművelő társaságot is egy időre elnémították. 1795-ből mindössze 2 jegyzőkönyv bizonyítja, hogy ősre már megkísérelték a folytatást. Október 8-án és december 28-án üléseznek újra.²³ Néhányan — például az ellenzékiiségéről ismert Türi László ítélmester, az ősi erdélyi törvények tudós ismerője — és mások — feltűnően hiányoznak a résztvevők közül. Aranka Teleki Sámuelhez, az erdélyi kancellárhoz írott leveleiben elhatárolja magát azoktól, akiket Erdélyben a felforgatók közé lehetne sorolni, s szinte megkönnyebbülve írja „a szerencsésen ki folyt Diétáról’’ (az 1794/95-ös országgyűlésről van szó. E. S.); „... legnagyobb szerentsége a Hazának ebben a hosszasan folyt Diétában a volt, hogy semmit se csináltunk. Mert bizonyosan semmi jót nem csináltunk volna...’’²⁴ Ez teszi bizakodóvá Arankát a társaság jövőjét illetően:

²¹ Quart. Lat. 773/145—146. (OSZK Kt.)

²² Uo.

²³ JANCsó i. m. 172—178. l.

²⁴ Aranka György levele Teleki Sámuelhez (Marosvásárhely, 1795. április 7.) Lelőhely: Országos Levéltár, Teleki cs. levéltára. P. 661. 38. cs./30.

„Bátorkodom ide zárni Excellentiádnak azoknak a czikkelyetskéknek Laistromát is melyek a Magyar Társasághoz már bé jöttek. Nem mind egyenlők, de reménlem nem vallnak gyalázatot vélek. Már a Munkás Társaimhoz, kik itt vagynak haza jöven, megfogjuk őket válogatni...”

Martinovicsék kivégzése után a cenzúra minden szabad gondolatot elfojt. A tudományos szervezkedések is könnyen vonhatták magukra a rendőri szervek gyanúját. Az olvasóköri megszűnnek, lapok, folyóiratok indítására nem adnak engedélyt, és 1796 tavaszán felbomlik az első hivatásos magyar szintársulat Pesten. A kolozsvári a szüntelenül ismétlődő anyagi válságok következtében közel áll a felbomláshoz. Ebben a történelmi pillanatban a nyelvművelő társaság működése is kétségessé válik. Évtizedekre kilátástalan lesz a nemzeti intézmények létesítéséért folytatott harc.

Az eltérő sajátosságok, amelyek Erdélyt Magyarországtól megkülönböztették — lehetővé tették az értékek átmentését. Erdélyben nem volt Martinovics-per. Voltak gyanúsított személyek, de nem voltak perdöntő bizonyítékok, ami nem kis mértékben a kitűnő taktikus Bánffy György érdeme is. 1796 tavaszán — ha bátortalanul is —, de tovább folytathatja tevékenységét az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Az akkori — a folytatást megelőző — hónapok hangulatát jól érzékelteti Aranka 1796. március 22-én, feltehetőleg Kovachichhoz írott levele:

„...Amiért ezeken a múlt szélvész es időkön leginkább busultam, a volt, hogy még az ártatlan igyekezeteket is szinte egészen fel fordítá; leg inkább a levelezéseket bátorságossákká nem tette, sőt kétség s gyanu alá vetette. A Magyar Társaság is hallgatott; csak a minap kezdvén meglevenedni...”²⁵

A következő évben id. Wesselényi Miklós „vállalkozóként” vette át a kolozsvári magyar színházat, mecénási gesztusa a megszűnéstől mentette meg az erdélyi magyar színjátszást.

Az Erdély szellemi életében olyan fontos két intézményt: a magyar nyelvművelő társaságot és a színházat sikerült átmenteni a következő évekre — de 1796 cezúrárt jelent az erdélyi magyar művelődési életben is. A nyelvművelő társaság első szakasza lezárul, azé a szakaszé, amelyben a nyelvművelés volt a meghatározó — amellet azonban a nyelvművelés nem volt kizárólagos. Enciklopédikus jellegű munkásságra törekedtek, amelynek bizonyítéka a társaság 1796-ban megjelentetett kötete is, ²⁶ amelyben különböző területekről gyűjtötték össze a dolgozatokat.

A társaság második korszakaként az 1796—1801 közötti éveket jelölik. Ebben az időszakban kedvezőtlenebb feltételek mellett folytatják a munkát. A felvilágosodás szellemében fogantatosított ténykedésből átmentik azt, ami veszély nélkül átmenthető: a racionalizmus, a deizmus, az enciklopédikus jelleg azok az értékek, amelyeket folytatni lehet. Ezúttal azonban már fokozottan előtérbe kerülnek a társadalomtudományok, s a nyelvtudományi stúdiumok, kutatások után nagyobb szerepet kap Erdély múltjának feltárása. Kiszélesedik a közreműködők tábora, Magyarországról is újabb érdeklődők jelentkeznek, s a társaság tagjai a történelmi forráskutatások terén érnek el szép eredményeket. Felbecsülhetetlen értékű történelmi forrásanya-

²⁵ OSZK. Kt. Fol. Lat. 77/18.

²⁶ *A Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja.* (Szeben, 1796.)

got gyűjtöttek össze, amely a további kutatások tárgya és kiindulópontja lehet. A társaság számos célkitűzése nem valósulhatott meg, a tervezett „journál” vagy „szakaszos írás” is csak jámbor óhaj marad; a második gyűjteményes kötet csak a szerkesztésig jutott el, megjelentetésére már nem volt meg az anyagi fedezet. Így az összegyűjtött írások egy kedvezőbb korszakra vártak, és legtöbbjük vár ma is. Nem kerülhettek be a kulturális vérkeringésbe.

A történelemtudomány mellett a földrajztudomány, neveléstudomány, a gazdaságtudomány különböző ágazatai, a bölcelet és a természettudomány is a társaság érdeklődési körébe tartozik. A gyűjtőmunka ezekre a területekre is kiterjed, és számos feldolgozás, beküldött dolgozat jelzi a röpiratokban is megfogalmazott programpontok ösztönző erejét. Ugyanakkor a társaság tagjainak többsége nem Marosvásárhelyen élt. A tagok — a távol élők is — olyan szervezeti formák kialakítását remélték, várták a társaságtól, amelyek lehetővé teszik a munka szakosítását, a tudományos dolgozatok, eredmények nyilvánossá tételét, publikálását. Késérő tény volt tapasztalni, hogy a kötetbe szerkesztett „második darab” sem juthatott el kötet formájában az olvasókhoz. A gubernium az országos helyzethez igazodva Teleki Mihály személyében kijelöli azt a személyt, aki a gyűléseken a gubernátort helyettesíti.

Arankában 1798 tavaszára megérett az elhatározás a lemondásra, akkor, amikor szerinte: „a Társaság teljes ártatlanságában és legszebb virágzásban vagyon...” — mint írja, a társaság vezetését nagyobb méltóságú és bölcebb mesterekre akarja bízni, „kik annak világát új éltető erőt és nagyobb világot adjanak...”²⁷

Késérőség nélkül, józanul fogalmazza meg a társaság számára írott „eszmei hagyatékot”:

„Semmi jó dologgal nem kell sietni; annál inkább ilyen nagy és közjót illető dologban. Láb alá kell vigyázni, mint aki szentséget viszen, mert ilyen kicsiny botlás nagy esést, kicsiny sértés nagy sebet okozhat. Kiváltképpen nem csak vágyani nem kell rá, hanem ugyan tartózkodni kell e kettőtől, hogy az igyekezetnek hamar nagy híre ne legyen, és a Társaság igen hamar nőjön és szaporodjék. Mind a kettő természeti dolog: de ha siettetett rossz jel. Inkább tartóztatni kell, hogy gyökeresedjék... Nincsen a jó igyekezetnek nagyobb ellensége, mint az úgynevezett projektumokat szülő elme...”

A társaság fennállásának öt éves tapasztalatai foglaltatnak össze ebben a búcsú-testamentumban.

Az 1798. június 26-i ülésen vezeti utoljára az ügyeket Aranka. „Júniustól fogva senki egy lépést se teszen; a második darabba (kötetbe) 26-dik Június bé adott cikkelyek hevernek, sessio nem tartatik...” — írja egyik levelében. A következő jegyzőkönyv csaknem egy évvel későbbi időből való. Volt-e közben gyűlés — nem tudni, dokumentum nem maradt. Az addig rendszeresen folyó levelezések is megszakadtak. Többen aggódva kérdik levelükben Arankától, hogy mi történt a társasággal? A megmaradt hiányos jegyzőkönyvek tanúsága szerint Aranka egyik-másik ülésen meg sem jelenik már, s akik remélték, hogy egy új vezetőség, új titoknak kedvezőre fordíthatja a társaság sorsának szekerét — rövidesen csalódniuk kellett. A társaság éveken át ápolt és kiépített munkatársi kapcsolatai Arankához

²⁷ JANCsó i. m. 274—277. l. (Az én testamentumom a Magyar Nyelv-mívelő Társasághoz).

fűződtek, az ő személyes kikapcsolása vagy kiválása nagy kárt okozott a társaság tekintélyének. Valószínű, hogy ez készítette a társaságot arra, hogy Arankát 1801-től újra felkérjék a főtitoknoki teendők ellátására. Ezzel kezdődik a társaság történetének harmadik és egyben utolsó szakasza, amelyben a politikai viszonyok romlása következtében a válságok, a bukások évei ezek. 1801 és 1806 között a társaság új szervezeti szabállyal és új programmal óhajtotta munkáját eredményesebbé tenni. Az öregedő és betegeskedő Aranka már nem tudott megbírkózni a feladatokkal. Különböző tervezetekből akarják kiválasztani azt a változatot, amelyet az adott korban, a roppant nehéz körülmények között meg lehetne valósítani. Egyesek a főurak kozmopolitizmusát okolják, a megcsappanó érdeklődést, a támogatás hiányát — megint mások a lehetetlen cenzúra-rendeleteket. Általánosan kialakult vélemény, hogy a társaság „Erdély esmeretének kidolgozásával” kellene foglalkozzon és „az ipusztria előmozdításával”. „Utolsó fennmaradt jegyzőkönyv az 1806. március 5-i ülést örökítette meg.”²⁸ ezen az ülésen kijelölt, a társaság organizációját kidolgozó 5 tagú bizottság további munkájáról nincs tudomásunk. Tizenhárom év munkája — az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság mérlege. A kolozsvári magyar színházat leszámítva, a XVIII. század végén, a XIX. század elején nincs a magyar nyelvterületen más intézmény, amely ilyen hosszú ideig szolgálta volna a magyar nyelvű művelődést. Széleskörű célkitűzéseit nem tudta maradéktalanul valóra váltani, de azért, hogy programot nyújtott, kijelölte a legfontosabb teendőket. A marosvásárhelyi példaadó igyekezet különösen 1795 után válik szembetűnővé, amikor egy elsivatagosodó közéletben — a nemzeti kultúra elfojtásának körülményei között a járható út lehetőségeit mutatta fel. A kezdet pillanatában Kazinczy nem lelkesedett érte, elsősorban nyelvi felkészültségüket vitatta s korholta; nem tudta méltányolni a programot adó, széles művelődési feladatrendszer kidolgozó mozgósító erőt, amely fokozatosan a társaság pártjára állította az Erdélytől távol élő írókat is, akik jelentkezését a társaság munkatársai sorába Aranka mindenkor örömmel vette. Közös munkára tudta serkenteni Aranka a Bécsben élő magyarokat csakúgy, mint a magyarországiakat, akik erdélyi társaikkal együtt fáradoztak a röpiratokban lefektetett feladatok megvalósításán. Csokonai Vitéz Mihály a társasághoz írott, 1798. augusztus 4-én keltezett levelében túláradó és bizakodó lelkesedéssel írta:

„El vagyok csüggedve a szomorú idők miatt. Nálunk nem a Hazának fiai változnak el, hanem a Haza. Boldog vagy, ó kisdied Erdély, bár csinos Európának legvégsőbb szélein fekszel is... Te fogod be a legutolsó Magyarok szemeit, mikor mi már vagy ösztereicherek vagy rusznyákok leszünk az Árpád hét kapitányának a sírja felett! Éljetek szerencsétlen magyar Helvéciának szerencsésebb polgárai. Mi csak igyekezni akarnánk, nektek pedig munkálkodni is lehet. — Munkálkodjatok!”²⁹

A magyar felvilágosodásnak olyan fejezetét jelenti az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság tizenhárom éves tevékenysége, amelyet az évtizedek múltán Akadémiát emelő nemzet jogosan tekinthet hagyományt teremtő előzménynek — a

²⁸ JANCsó i. m. 318—319. l.

²⁹ *Vasárnapi Újság*, 1872./29. sz. 360. l.—*Reform* 1872. júl. 14. (Csokonai Vitéz Mihály levele Arankához, Nagy-Bajom, 1798. aug. 4.)

bekövetkezett kudarcok ellenére is. Talán az Akadémia is hamarabb megalakult volna, ha az Arankát, Bánffy Györgyöt, Teleki Sámuel követő nemzedéknek sikerül az elődök örökébe lépni.

ENYEDI, SÁNDOR

Les sociétés de Transylvanie de György Aranka

En Transylvanie, à partir du milieu du XVIIIe siècle déjà, une exigence s'est manifestée d'établir une société savante, mais les projets de Péter Bod et de ses élèves ne pouvaient pas se réaliser, tout comme celui de Bessenyei concernant une académie. Par suite d'une réaction contre les tendances germanisantes de l'empereur Joseph II, ces efforts prennent de l'essor dans le pays entier et par conséquent en Transylvanie aussi. C'est surtout après la mort de Joseph II qu'une occasion favorable s'ouvre à la réalisation de ces projets. L'étude passe en revue les initiatives de Transylvanie qui s'attachent au nom de György Aranka. Outre les traditions de Transylvanie, ce sont surtout les efforts de Hongrie de Miklós Révai qui l'ont influencé. Dans son pamphlet intitulé *Rajzolat* (Dessin), il a proposé comme but principal la culture de la langue et la propagation des idées des Lumières, dans ses écrits ultérieurs il a esquissé, plus en détail encore, les tâches d'une société de Transylvanie à réaliser. Par la suite, l'auteur esquisse — surtout à la base de la correspondance de Aranka — la fondation en 1793 de la Société de Transylvanie Hongroise pour en 1793 de la Société de Transylvanie Hongroise pour la Culture de la Langue (Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság) et son activité durant 13 ans.

A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata

E folyóirat hasábjain korábban napvilágot látott a magyarországi dekrétumok vizsgálata.¹ Most — mintegy annak folytatásaként — az erdélyi artikulusok számbavételére kerül sor. Fazakas József — a magyarországiakkal párhuzamosan — ezt a feladatot elvégezte az 1707. évvel bezárólag,² így tehát ez alkalommal az 1744., 1747., 1748., 1751., 1752., 1753—1755., 1791. és 1792. évek erdélyi törvény-cikkei nyomtatott kiadásainak szemügyre vétele következik. A bibliográfiai összevetés kiindulópontja ez alkalommal is a Petrik-féle összeállítás.³

Szembeesítve ezeket az erdélyi artikulusokat a korábbi korszak azonos jellegű kiadványaival, a legfeltűnőbb eltérés a törvények nyelvében tapasztalható: míg a korábbi században ez Erdélyben a magyar volt, a 18. században ezzel szemben a latin. Miután a Habsburgok elfoglalták e fejedelemséget, az országgyűlés határozatait ettől kezdve a nemzeti helyett a nemzetközi nyelven láttak napvilágot.

A szatmári békét követően az erdélyi országgyűlés által hozott törvények első nyomtatott kiadása az 1744. évből ismeretes. A fólió alakban 14 számozatlan levélre terjedő nyomtatvány címlapján Johannes Barth neve áll, aki akkor a szebeni városi nyomdát vezette.⁴ Az eddig megvizsgált mind a nyolc példány hitelesített. Kézenfekvő, hogy az erdélyi közigazgatást végző gubernium székhelyén, Nagyszebenben, amely egyben a szászok vezető városa is volt, a helyi officína készítette el a dekrétum nyomtatott szövegét.

Amíg az 1744. évi törvények szövege címlappal és impresszummal — ha akaratlanul is — inkább a könyvkereskedői forgalomba szánt nyomtatványok formai jegyeit hangsúlyozta, addig az 1747. évin éppen a hivatalos jelleg a feltűnő: címlap nélkül állították elő, az első lapon, fölül, nagy fametszeten az erdélyi címer két puttó között, alatta csupán Mária Terézia virágdíszes iniciálékkal kiemelt neve és összes címe olvasható, amivel a lap meg is telt. A fólió alakú kiadvány terjedelme hat számozatlan levél, és bibliográfiailag eddig — nyilván éppen okirat jellege miatt — ismeretlen volt.⁵ A törvényeket Mária Terézia Bécsben, 1747. június 19-én erősítette meg. A nyomda meghatározását a később ismertetésre kerülő 1751. évi törvények alapján lehetett elvégezni. Ez utóbbi ugyanis címlapján a „Cibinii, in typographia publica, per Samuelem Sárdi” megjelölés olvasható, és könyvdíszei (címer, iniciálék stb.) megegyeznek ezzel a címlap nélkül készült 1747. évi kiadással. Tehát a hivatalos kiadványt most is a nagyszebeni városi nyomda készítette,

¹ Magyar Könyvszemle 1987. 3. sz.

² Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965—1966. 158—167.

³ Magyarország bibliographiája. 1712—1860. I-IV. köt. Bp. 1888—1892. és V. köt. Bp. 1791.

⁴ PETRIK I. 122. — pl. OSzK 34.090/1744

⁵ Pl. OSzK 34.090/1747

amelyet ekkor már Sárdi irányított, miközben annak korábbi vezetője (Barth) önállósította magát. A gubernium tehát a hivatalos officína mellett döntött.

Több szempontból is kéri a sorból a következő, 1748. évi artikulus. Ez egyrészt csupán egyetlen törvénycikkből áll, így címlapján a szokásos „*Articuli diaetales...*” helyett az „*Articulus diaetalis principatus Transylvaniae anni M.DCC.XLVIII. anno subsequente M.DCC.XLIX. confirmatus*” szöveg olvasható. Alatta „*Viennae Austriae, typis Joannis Petri van Ghelen, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis typographi aulici*” impresszum áll. Tehát a bécsi udvar ez alkalommal nem bízta a nyomdai megjelentetést az erdélyi guberniumra, hanem azt — nyilván az 1749. január 24-i megerősítést közvetlenül követően — a bécsi udvari nyomdással készítette el. A fólió alakú és négy számozatlan levelet tartalmazó nyomtatvány bibliográfiailag eddig ismeretlen volt.⁶

A törvények szövege hiteles volta miatt meglehetősen érzékeny a javítgatásokkal szemben. Ezért is bizonyult igen megbízhatónak a számos hibaforrást magában rejtő kéziratos másolás helyett a nyomtatás. Ha azonban abban mégis sajtóhiba fordul elő, akkor javítása csak igényes megoldásban fogadható el. Ez történt a harmadik levél verzóján, ahol alulról a kilencedik sorban a kimaradt „*Thesaurarium*” szó helyére kézzel egy csillagot nyomtak be a szövegbe. A lap aljára pedig kis papíresikra nyomtatva — az utaló csillaggal bevezetve — ezt a szót ragasztották pótlásként.

A következő, 1751. évi dekrétum nyomtatott szövege, amint erről az előbb már szó esett, fólió alakban hat számozatlan levélen ismét Nagyszebenben, a Sárdi által vezetett városi officínában látott napvilágot, amit az a címlapon pontosan fel is tüntetett.⁷ Petrik ezt 12 levél terjedelműnek tartotta, és Barth munkájának tulajdonította.⁸ Ez a kettős hiba egyrészt a levél és a lapszám összetévesztéséből, másrészt Barth már említett önállósulásának figyelmen kívül hagyásából eredt. Ebből az artikulusból már ismeretes olyan példány is, amely hitelesítés (pecsét és aláírás) nélkül maradt fenn.⁹

Az 1752. évi erdélyi törvények szövegének hivatalos kiadása fólió alakban öt, számozatlan levélre készült, és eddig bibliográfiailag ismeretlen volt.¹⁰ A címlapon mind a nyomda, mind annak vezetője neve olvasható: „*Cibinii, in typographia publica impressit Samuel Sárdi*”. Nyomdai kivitele azonos az előző esztendő artikulusaiéval.

Erdélyből most első ízben ismeretes egy törvény szövegének nem hivatalos célra készült utánnnyomása ugyancsak öt, számozatlan, fólió alakú levélen. A nyomtatott aláírású és pecsétű kiadást¹¹ nyilván kereskedelmi forgalomba szánták. Címlapján a „*Cibinii*” szó olvasható, és nyomdai kivitele a hivatalostól eltérő. Ezek alapján Petrik nyomdászának Barth-ot, a megjelentetés évének pedig az artikulust hozó

⁶ Bp. EK Be 2r 52/1748

⁷ PETRIK V. 37. — pl. OSzK 43.090/1751

⁸ PETRIK I. 122.

⁹ OSzK M 34.090/1751

¹⁰ Országos Levéltár F. 29. I. cs. II. tom. 244—248 fol.

¹¹ Pl. OSzK 502.924

országgyűlés idejét, vagyis 1752-t tartotta.¹² Azonban az uralkodói jóváhagyásra csak 1753. szeptember 28-án került sor, így kinyomtatása szükségszerűen legkorábban ez év utolsó negyedében történhetett.

A kiadvány tipográfiai kivitele azonban ellene mond a Barth-féle műhelyből megismert felszerelésnek. Ezzel szemben megállapítható volt,¹³ hogy a könyvdíszek és a betűtípusok megegyeznek az 1748. évi artikulusban megismertekkel, így nyomdása ismét a bécsi udvari tipográfus, Ghelen volt. A megtévesztő „Cibinii” feliratot feltehetően a fentebb ismertetett hivatalos kiadásról vették át.

Az 1753., 1754. és 1755. évek törvényeit összefoglalóan erősítette meg Bécsben 1757. augusztus 9-én Mária Terézia, így azok ilyen összesített formában kerültek kiadásra is. Megjelentetése nem minden előzmény nélküli: ugyancsak Bécsben Ghelen műhelyében látott napvilágot az előbbivel azonos kivitelben, de ez alkalommal minden impresszumadat feltüntetése nélkül.¹⁴ A bibliográfiailag korábról ismeretlen nyomtatvány három füzetben összesen hat levélből áll. Itt is ismeretes a kézírással és pecséttel ellátott hivatalos¹⁵ mellett a nyomtatott aláírással és a pecsét jelölésével kereskedelmi célra szánt változat.¹⁶

Ennek az összevontan megjelentetett törvénygyűjteménynek is van utánnomása: a három levélpárból összeállított, egyetlen füzet terjedelme ugyancsak hat számozatlan levél. A címlap szövege felett és alatt nagy méretű fametszetes dísz áll.¹⁷ Petrik úgy vélte,¹⁸ hogy ez Nagyszebenben, a Sárdi által vezetett városi műhelyben készült, akárcsak az 1747. évi dekrétum. A gondosabb tipográfiai vizsgálat alapján azonban megállapítható volt, hogy mégsem ez a helyzet, hanem az erdélyi város másik, Barth-féle tipográfiájában látott napvilágot.¹⁹

Akárcsak a magyarországi törvényhozás tevékenységében, Erdélyben is szünet állott be Mária Terézia uralkodása második felében és II. József alatt. Ez utóbbi halálát követően hirtelen felértékelődött és egyben megélenkült az országgyűlés szerepe is. A fentiekből kiderült, hogy a Mária Terézia idején kiadott törvények hivatalos kinyomtatása részben Nagyszebenben, részben Bécsben történt. 1778-ban új kapcsolat alakult ki az erdélyi közigazgatás és a helyi nyomdászat között. Martin Hochmeister az 1777. augusztus 13-án kelt uralkodói rendelettel jogot nyert arra, hogy társa, Sárdi Sámuel halálát követően — az ő utódként — tovább vezethesse a nagyszebeni officinát.²⁰ A következő esztendőben Hochmeister katolizált, amely kapcsolatát a Habsburg közigazgatással nyilván jelentős mértékben tovább javította. Feltehetően ennek tudható be, hogy ebben az évben 6000, majd két esztendővel később további 7000 forint kölcsönt kapott az adminisztrációtól, amit

¹² PETRIK I. 122.

¹³ Ezt a munkát V. Ecsedy Judit volt szíves elvégezni.

¹⁴ A nyomda meghatározása ez esetben is V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

¹⁵ Pl. Országos Levéltár F. 29. I. cs. II. tom. 250—255 fol.

¹⁶ Pl. OSzK 34.090/1757

¹⁷ Pl. OSzK 502.923

¹⁸ Petrik V. 38.

¹⁹ Ez a meghatározás is V. Ecsedy Judit munkájának eredménye.

²⁰ HOCHMEISTER, Adolf von: *Leben und Wirken des Martin Edlen von Hochmeister*, Hermannstadt 1879.

azután hivatalos nyomtatványok előállításával kellett törlesztenie.²¹ Ezzel a városi tulajdonból magánkézbe került Hochmeister-műhely immár hivatalos nyomdájává vált a guberniumnak.

Hochmeister 1789. március 29-én elhunyt. Az officinát azonos nevű fia vette át,²² aki az erdélyi közigazgatás 1790. évi átszervezését követően ez év novembere végén felszerelésének egy részével áttelepült Kolozsvárra.²³ A helyi református és katolikus nyomda előjárói az új versenytárs ellen élesen tiltakoztak, jóllehet az átköltözést a gubernium rendelte el. A Kolozsvárott tartott országgyűlés jegyzőkönyvének tanúsága szerint a rendek is helytelenítették Hochmeister új nyomdaalapítását. Hogy álláspontjuknak a gyakorlatban is hangot adjanak, az említett jegyzőkönyv kinyomtatásával a helyi református officinát bízták meg, pedig Hochmeister árajánlata jóval kedvezőbb volt.²⁴

Az erdélyi országgyűlés 1790 végén kezdődött, és a következő esztendőben befejeződött ülésszak során alkotott törvényeket az uralkodó 1792. november 28-án hagyta jóvá, így szövegének kinyomtatása alighanem csak a következő év elején készülhetett el. A 40 számozatlan levélből álló kiadvány hivatalos példányaiban²⁵ az aláírások és a pecsét eredeti, míg a kereskedelmi forgalomba került változatban ezeket is nyomtatták.²⁶ Előállításukra Hochmeister kolozsvári műhelyében került sor,²⁷ bár ezt a kiadványon nem tüntették fel. A gubernium tehát továbbra is őt foglalkoztatta, és nem a rendek által előnyben részesített kollégiumi nyomdát. Akad azonban a közforgalomba hozott példányok között olyan is, amelynek címlapján alul a „Claudiopoli, typis Martini Hochmeister S.C.R. Majestatis typographi et bibliopolae privilegiati MDCCXCIII” szöveg olvasható.²⁸ E sorok hozzátevésétől eltekintve, a kiadvány különben pontosan azonos a hivatalos változattal. Az impresszum tehát minden vonatkozásában megerősíti a fentiekben kikövetkeztetett impresszumadatokat.

Az erdélyi törvények megjelentetése történetében először fordult ekkor elő, hogy a szöveget a fólió alakú hivatalos kiadással párhuzamosan, a gyakorló jogászok céljaira kisebb formátumban is közreadták. Ez Magyarországon mindig nyolcadrét formátumban történt, Kolozsvárott azonban negyedréti alakban állította elő Hochmeister, a közigazgatás hivatalos nyomdásza. Az 1791. évi artikulusok 1793. évszámmal 123 lap terjedelemben jelentek meg a már említett negyedréti alakban.²⁹ A gondosabb összehasonlítás során fény derült arra, hogy ez a kiadvány kétféle szedésben is elkészült. A kettő egymással sorról-sorra megegyezik, csupán apróbb részletekben ismerhető fel, hogy két különböző kiadásról van szó. Az egyiknél (pl. a cím utolsó sorában) az évszám utolsó („I”) betűje kisebb a többinél, a b4a lapon, alulról a harmadik sor végén a „tenoris” szó után kettőspont áll, a c2a lap (17. lap)

²¹ HOCHMEISTER i. m. 22.

²³ HOCHMEISTER i. m. 34. és 40.

²⁴ HOCHMEISTER i. m. 54–55.

²⁵ Pl. OSzK 34.090/1791

²⁶ Pl. OSzK 502.943

²⁷ PETRIK V. 38.

²⁸ PETRIK V. 38. — Petrik I. 122. nyomdász neve nélkül — pl. OSzK 502.944

²⁹ PETRIK I 122. — a nyomdász nevének feltüntetése nélkül.

füzetjele „c₃”,³⁰ míg a másiknál³¹ az utolsó betű azonos méretű az előzőkkel, az említett szó után nincs kettőspont, a füzetjel pedig „c₂”. De a fenti eltérések csak az első három füzetből kiragadott példák, mert a két kiadás egymástól — ilyen és ezekhez hasonló apró részletekben felismerhető módon — végig eltérő szedésben készült.

Az 1791. évi erdélyi törvények szövege negyedréti alakban ugyancsak napvilágot látott 118 lapon is³² Hochmeister kolozsvári műhelyében, de évszám nélkül. Itt is végig két, egymástól eltérő szedés ismerhető fel. Az összes füzetre kiterjedő, részletesebb összevetés ismertetése helyett legyen itt is elég ismét csak három különbség bemutatása. Az egyiknél³³ a címlapon a léca a városnév alatt áll, a 11. lap füzetjele „b₂”, az utolsó szó pedig „Redl”. Ezzel szemben ugyanezek a pontokon a másik kiadásban³⁴ a léca a városnév felett található, a 11. lap füzetjele „b_a”, az utolsó szó pedig „Rédly”.

Az uralkodó még nem is szentesítette az 1791. évi erdélyi törvényeket, az országgyűlés máris összegyűlt, hogy továbbiakat hozzon. Az 1792. évi artikuluszokat I. Ferenc csak 1795. november 16-án erősítette meg. Így a hivatalos, ívrét alakú kiadás elkészítésére 13 számozatlan levél terjedelemben csak 1796-ban került sor.³⁵ Itt is két változat ismeretes: az egyik az aláírások és a pecsét eredeti,³⁶ a másikon ugyanezeket nyomtatták.³⁷ Előkerült azonban ugyanezen szövegnek olyan változata is,³⁸ ahol a címlap alján „Claudiopoli MDCCXCVI typis Martini Hochmeister” impresszum olvasható. A gubernium kolozsvári nyomdája tehát továbbra is ellátta a hivatalos kiadványok előállításának feladatát.

Hochmeister ezeket a törvénycikkelyeket is kinyomtatta negyedréti alakban: egyszer 1796. évszámmal 41 lapon,³⁹ máskor 36 lap terjedelemben évszám nélkül.⁴⁰ Úgy tűnik, hogy ez utóbbi együtt jelent meg az 1791. évi erdélyi törvények ugyancsak évszám nélküli és 118 lap terjedelmű kiadásával. Erre lehet ugyanis következtetni egyrészt az egybekötött példányok,⁴¹ másrészt az első füzet után tudatosan megváltoztatott füzetjel alapján: a második ívtől kezdve a füzetjel betűje verzális, hogy eltérjen az 1791. évi törvények kisbetűkkel jelzett íveitől.

A 18. századi erdélyi törvények nyomtatott kiadásai közül utolsóként az 1791. és 1792. évi artikuluszok összevontan készültek el Hochmeisternek immár nem a kolozsvári, hanem nagyszebeni műhelyében.⁴² A 199 lap terjedelmű negyedréti alakú

³⁰ Pl. OSzK 127.252

³¹ Pl. BEK Be 4° 109/2

³² Petrik V. 38.

³³ Pl. OSzK 84.786(1)

³⁴ Pl. OSzK M 84.786 (1)

³⁵ PETRIK I. 122. Hochmeister szebeni műhelyének tulajdonítva.

³⁶ Pl. OSzK M 34.090/1792

³⁷ Pl. OSzK 34.090/1792

³⁸ BEK Be 2° 52/1792

³⁹ PETRIK I. 121. — először, mint 1792., majd mint 1796. évi magyarországi törvények — pl. OSzK 31.766/1792

⁴⁰ PETRIK V. 28. 1792. évszámmal — pl. OSzK 84.786 (2)

⁴¹ Pl. OSzK 84.786

⁴² PETRIK I. 122. — évszám nélkül.

nyomtatvány végén tárgymutató található, ami az igényesség kétségtelen jele. A nyomtatás idejét azonban nem lehet 1816 elé helyezni, mert a kiadvány legutolsó lapján álló jegyzékben, amely a Hochmeister nagyszombeni üzletében kapható könyveket hirdeti, az említett esztendőben megjelent kötet címe olvasható.⁴³

Az erdélyi artikulások nyomtatott megjelentetése formailag természetesen szoros párhuzamosságot mutat a magyarországiakéval: mindig fólió alakban készült itt is a hivatalos kiadás. Viszont az erdélyiek egy része címlapján impresszumot visel, ami Magyarországon nem fordul elő, mert itt a kéziratossághoz közelítő nyomdai anonimitással is hangsúlyozták mindig a szöveg hiteles voltát. A másik eltérés, hogy a hivatalos változat impresszumos közreadása Erdélyben csupán a század utolsó évtizedében fordul elő, amíg ezt a megoldást Magyarországon már 1723-tól alkalmazták. Feltehető, hogy erre a nem túl jelentős különbségre elsősorban az erdélyi dekrétumoknak a magyarországiakénál nyilván kisebb példányszáma, ill. a szövegükkel szemben megnyilvánuló ugyancsak kisebb igény a magyarázat.

Említést kell még tenni a 18. századi erdélyi artikulások gyűjteményes kiadásairól is. „Erdély országnak három könyvre osztott törvényes könyve” címen ez három ízben is napvilágot látott Kolozsvárott. Az összeállítás első kötete az „Approbata constitutiók” címmel a 17. század elejétől az 1653. évvel bezárólag, a második pedig, a „Compilata constitutiók” az 1654 és 1669 közötti, ugyancsak magyar nyelvű erdélyi törvények szövegét tartalmazza. A harmadik könyv „Diaetalis artikulások” címmel 1744-től foglalja össze az immár latin nyelvű erdélyi artikulásokat, míg a függelékben a szászok jogállását szabályozó gyűjtemény olvasható, természetesen ugyancsak latinul.

A harmadik kötet belső címlapja a fennmaradt példányokban nem egy ízben hiányzik, így ez esetben a kötet második levelén olvasható „Articuli diaetales principatus Transylvaniae anni 1744” címmel kezdődik a nyomtatvány, ami pontosan megegyezik a fentiekben tárgyalt artikulások címével. Ezért helyes a harmadik kötet kiadásaira is kitérni, hogy teljessé váljék a fentiekben felvázolt kép.

1779-ben a kolozsvári református kollégium nyomdájában két formátumban is napvilágot látott ez az említett erdélyi törvénygyűjtemény: negyedré, ⁴⁴ ill. nyolcadré alakban. ⁴⁵ Mindkét esetben a fentiekben ismertetett 1744., 1747., 1751., 1752., 1753—1755. évi törvények szövege került kinyomtatásra 90, ill. 137 lapon. Az élőfej baloldalt „Novellares articuli”, jobboldalt pedig az „anni 17..” szöveget viseli. Ezt követi mindhárom kötet magyar nyelvű szakmutatója.

1815-ben a kolozsvári lyceumi nyomdában hasonló beosztásban és negyedré formátumban újra megjelentették ezt a szöveget ⁴⁶. A 256 lap terjedelmű harmadik kötet ez alkalommal kiegészült az 1791. és 1792. évi artikulásokkal.

Itt érdemes megjegyezni, hogy az 1779. évi nyolcadré formátumban megjelent kiadásnak akad olyan példánya is ⁴⁷, amelynek címlapja — az eredeti szöveg és

⁴³ Pl. BEK Be 4° 109/4

⁴⁴ PETRIK I. 662—663 — pl. OSzK 287.952

⁴⁵ PETRIK V. 139. — pl. OSzK 276.278

⁴⁶ PETRIK I. 663. pl. OSzK 49.021

⁴⁷ Pl. OSZK 293. 043

évszám megtartása mellett — új szedésben, de — a nyomdai kiállítása alapján megítélve — a 19. század első évtizedeiben készült. Ezt azután az eredeti, 1779-ben készült szöveg elé ragasztották.

* * *

E folyóiratban két részletben kerültek ismertetésre a 18. századi magyarországi és erdélyi törvénycikkek nyomtatott kiadásai. A bibliográfiai szempontból kusza helyzet szövegszerű ismertetése aligha tudott minden esetben világos áttekintést nyújtani, ezért helyesnek látszik a legszükségesebb adatok összefoglalása. Segítségükkel — remélhetőleg — már egyértelműen és viszonylag hamar el lehet igazodni. Az alábbi összeállítás alapjául a nyomtatványok szövege szolgált. Azok a szövegek, amelyek nem önállóan jelentek meg, hanem kaptak sorszámot. Itt utaló mutat az együttesen közreadott jogszabályok közül az időrendben utolsó törvénykiadásra, ahol valamennyi szöveg egyetlen bibliográfiai egységként nyert leírást. Elsőnek a magyarországi, majd ezt követően az erdélyi törvények követik időrendben egymást. Utánuk az ezekkel együtt nyomtatott más jogszabályok kiadásai találhatók. Ugyanazon szöveg kiadásain belül elsőnek a hivatalos kiadás áll, amelyet az utánnyomások követnek. Ez utóbbiak sorrendjét a formátum határozza meg, míg az egyforma méretűek időrendben találhatók. Az azonos szedésről eltérő formában előállított változatok ugyanazt a sorszámot kapták, de melléjük megkülönböztető betű került. A variánsok közötti eltérésekből mindig csupán egy szerepel. Ugyanitt megjegyzés is olvasható a különböző kiadványok megjelentetése körüli összefüggésekről.

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1715.

(hivatalos)

- 1A. 2° [Viennae Austriae 1715 Johannes Georgius Schlegel.] 134 l. — Címlevél nélkül készült.
- (nem hivatalos)
- 1B. 2° [Viennae Austriae 1715 Joannes Georgius Schlegel.] [1] 134 l. — Címlevéllel és nyomtatott aláírásokkal.
2. 2° [Tyrnaviae 1715? Acad.] 90 l. — Sávozott iniciáléval.
3. 2° [Tyrnaviae 1729? Acad.] 90 l. — Nem sávozott iniciáléval.
4. 2° Tyrnaviae 1740 Acad. 56 l.
- 5A. 8° De[breczini 1715—9? typ. civ.] [10] 173 l. — Impresszummal.
- 5B. 8° [Debreczini 1715—9? typ. civ.] [10] 173 l. — Impresszum nélkül.
- 6A. 8° Posonij [1723] Royer. [11] 129 [192!] [28] l.
- 6B. 8° Posonij [1723] Royer. [11] 192 [29] l.
7. 8° Debreczini 1726 [typ. civ.] [10] 154 [28] l.
- (nem önálló)
- 4° [Zagrabiae 1736 Weitz.] 187 l. — 1715, 1723. és 1729.
- 8° Posonii [1751] Landerer. [10] 170 [22] l. → a 29. része
- 8° Posonii [1770] Landerer. [10] 182 [22] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1723.

(hivatalos)

- 8A. 2° [Viennae Austriae 1723 Joannes Baptista Schilgen.] [1] 100 l.
(nem hivatalos)
- 8B. 2° [Viennae Austriae 1723 Joannes Baptista Schilgen. [1?] 100 l. — Nyomtatott aláírásokkal.
- 8C. 2° Viennae Austriae (1723) Joannes Baptista Schilgen [1] 100 l.
9. 2° [Tyrnaviae 1723? Acad.] [1] 58 l.
- 10A. 2° [Tyrnaviae 1729? Acad.] 47 [74] l. — A 2. sor kezdete: „ctus”.
- 10B. 2° [Tyrnaviae 1729? Acad.] 74 l. — A második sor kezdete: „ctus”.
11. 2° [Tyrnaviae 1735? Acad.] 74 l. — A 2. sor kezdete: „Romanum”.
12. 2° Tyrnaviae 1740 Acad. 44 l.
13. 8° [Debreczini 1726 typ. civ.] [11] 131 [32] l.
(nem önálló)
14. 8° [Debreczini 1726 typ. civ.] [11] 131 [32] l.
— 4° [Zagrabiae 1736 Weitz.] 187 l. — 1715, 1723. és 1729.
— 8° Posonii [1751] Landerer. [11] 128 [25] l. → a 29. része
— 8° Posonii [1770] Landerer. [12] 138 [26] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1729.

(hivatalos)

- 15A. 2° [Viennae Austriae 1729 Joannes Baptista Schilgen.] 56 l.
(nem hivatalos)
- 15B. 2° Viennae Austriae (1729) Joannes Baptista Schilgen. 56 l.
16. 2° Tyrnaviae (1729) Acad. — Gall. [1] 41 l.
17. 2° Tyrnaviae (1735?) Acad. — Berger. [1] 40 l.
18. 2° [Tyrnaviae 1740? Acad.] 36 l.
19. 8° Posonij (1729) Royer. 87 [9] l. — A címlap díszsora közepén csillag.
20. 8° Posonij (1729?) Royer. 87 [9] l. — A címlap díszsora közepén kettőspont.
21. 8° Tyrnaviae (1729) Acad. — Gall. 102 l.
22. 8° (Jaurini 1729 Streibig.) 86 [20] l.
23. 8° Debreczini 1730 [typ. civ.] [7] 66 [22] l.
24. 4° Zagrabiae 1730 Weitz. 102 l.
(nem önálló)
- 4° [Zagrabiae 1736 Weitz.] 187 l. — 1715, 1723 és 1729. — Szegedi „Tripartitum”-ának függeléke (P. III. 507).
- 8° Posonii [1751] Landerer. 79 [7] l. → a 29. része
— 8° Posonii [1770] Landerer. [8] 75 [7] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1741.

(hivatalos)

25. 2° [Tyrnaviae 1741 Acad.] 87 l.
(nem hivatalos)
26. 2° Tyrnaviae 1741 Acad. [4] 31 [1] l.
- 27A. 8° Tyrnaviae 1741 Acad. [4] 123 l. — A végén a L. S., a pecsét helyének jelölése a lap közepén.
- 27B. 8° Tyrnaviae 1741 Acad. [4] 123 l. — A végén a L. S., a pecsét helyének jelölése a lap baloldalán.

28. 8° Posonii 1747 haer. Royer. 82 [14] l.
 29. 8° Posonii (1751) Landerer. — 1715, 1723, 1729 1741. [10] 170 [22], [11] 128 [25], 79 [7], 82 [10] l.
 (nem önálló)
 — 8° Posonii [1770] Landerer. 88 [10] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1751.

(hivatalos)

- 30A. 2° [Posonii 1751 Landerer.] 45 l.
 (nem hivatalos)
 30B. 2° Posonii (1751) Landerer. 45 l.
 31. 8° Posonii (1751) Landerer. 47 l.
 (nem önálló)
 — 8° Posonii [1770] Landerer. [8] 11—48 [9—46!] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1765

(hivatalos)

- 32A. 2° [Posonii 1765 Landerer.] 40 l.
 (nem hivatalos)
 32B. 2° Posonii (1765) Landerer. 40 l.
 33. 8° Posonii (1765) Landerer. 48 l.
 34. 8° Posonii [1770] Landerer. — 1715, 1723, 1729, 1741, 1751, 1765. [10] 185 [22], [12] 138 [26], [8] 75 [7], 88 [10], [8] + 11—48 [9—46!], 51 l. — Önállóan is megjelent függeléke: 38. és 39, valamint 74.

Articuli diaetales (Budenses et Posonienses) anni 1790/1791.

(hivatalos)

- 35A. 2° [Posonii 1791 Landerer.] 29 l. — B₁ levél nélkül készült.
 (nem hivatalos)
 35B. 2° Posonii (1791) Landerer. 30 l. — A nyomdász keresztnéve „Mihaelis”.
 35C. 2° Posonii (1791) Landerer. 30 l. — A nyomdász keresztnéve „Michaelis”. Az aláírások után „m. pr.” áll.
 36. 2° Posonii (1791) Landerer. 30 l. — Az aláírások után „m. p.” áll.
 37. 8° Posonii (1791) Weber. [38] lev.
 38. 8° Posonii (1791) Landerer. 136 l. — Az Xx₂a őrszava „ken”. — A 34. kiadáshoz önállóan is kiadott függelékként készült.
 39. 8° Posonii (1791) Landerer. 136 l. — Az Xx₂a őrszava „Sal”. — A 34. kiadáshoz önállóan is kiadott függelékként készült.
 40. 8° Sabariae (1791) Siess. 108 [110!] l.

Articuli diaetales (Budenses) anni 1792.

(hivatalos)

- 41A. 2° [Posonii 1792 Landerer.] [13] lev.
 41B. 2° [Posonii 1792 Landerer.] [13] lev. — A király aláírása nyomtatva.
 (nem hivatalos)

- 42A. 8° [Posonii 1792 Landerer.] 52 l.
 42B. 8° Possonii (1792) Landerer. 52 l.
 43A. 8° Pestini et Posonii (1792) Patzkó. [8] 56 [40!] l.
 43B. 8° Pestini et Posonii (1792) Patzkó. [8] 40 l.
 44. 8° Sabariae (1792) Siess. 44 l.
 45. 8° [Viennae] (1792) [Süketnémák]. [16] lev.

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1796.

(hivatalos)

- 46A. 2° [Budae 1796 Univ.] [5] lev.
 46B. 2° [Budae 1796 Univ.] [5]. lev. — A király aláírása nyomtatva.
 (nem hivatalos)
 47. 8° Posonii et Pestini (1796) Landerer. 30 l.

Erdélyi törvények

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
 anni 1744.*

(hivatalos)

48. 2° Cibinii (1744) [typ. publ.] Barth. [14] lev.

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
 anni 1747.*

(hivatalos)

49. 2° [Cibinii 1747 typ. publ.] [6] lev.

*Articulus diaetalis principatus Transylvaniae
 anni 1748.*

(hivatalos)

50. 2° Viennae Austriae (1749) Ghelen. [4] lev.

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
 anni 1751.*

(hivatalos)

51. 2° Cibinii (1752) [typ. publ.] Sárdi. [6] lev.

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
anni 1752.*

(hivatalos)

52. 2° Cibinii (1753) typ. publ. — Sárdi. [5] lev.
(nem hivatalos)
53. 2° Cibinii [Viennae Austriae! 1753 Ghelen.] [5] lev.

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
in diaetis annis 1753, 1754, 1755.*

(hivatalos)

- 54A. 2° [Viennae Austriae 1757 Ghelen.] [6] lev. — Három füzetből áll.
(nem hivatalos)
- 54B. 2° [Viennae Austriae 1757 Ghelen.] [6] lev. — Nyomtatott aláírásokkal. Három füzetből áll.
55. 2° [Cibinii 1757 Barth.] [6] lev. — Egy füzetből áll.

*Articuli diaetales (principatus Transylvaniae)
anni 1791.*

(hivatalos)

- 56A. 2° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] [4] lev
(nem hivatalos)
- 56B. 2° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] [40] lev. — Nyomtatott aláírásokkal.
- 56C. 2° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] [40] lev.
57. 4° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] 123 l. — A címlapon az évszám utolsó betűje kisebb a többinél.
58. 4° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] 123 l. — A címlapon az évszám betűi azonosak.
59. 4° [Claudiopoli 1796?] Hochmeister. 118 l. — A címlapon a léca a városnév alatt.
60. 4° [Claudiopoli 1796?] Hochmeister. 118 l. — A címlapon a léca a városnév felett.

*Articuli diaetales (principatus Transylvaniae)
anni 1792.*

(hivatalos)

- 61A. 2° [Claudiopoli 1796 Hochmeister.] [13] lev.
(nem hivatalos)
- 61B. 2° [Claudiopoli 1796 Hochmeister.] [13] lev. — Nyomtatott aláírásokkal.
- 61C. 2° [Claudiopoli 1796 Hochmeister.] [13] lev.
62. 4° [Claudiopoli 1796 Hochmeister.] 41 l.
63. 4° [Claudiopoli (1796?) Hochmeister.] 36 l.
64. 4° [Cibinii 1816] Hochmeister. 199 [1] l. — 1791 és 1792.

Articuli Jazygum et Cumanorum

65. 2° [Tyrnaviae] (1745) [Acad.] [4] lev.
- 66A. 2° [Posonii (1751) Landerer.] [7] fol. — Impresszum a címlapon.
- 66B. 2° [Posonii 1751 Landerer.] [6] fol. — Címlap nélkül, impresszum a végén.

67. 8° S. l. [ca 1810] s. typ. 22 l.
(nem önálló)
— 8° Posonii [1751] Landerer. 16 l. → a 72. része
— 8° Posonii [1770] Landerer. 17 l. → a 73. része

Articuli juris thavernicalis

- 68A. 2° Posonij 1730 Royer — Fünsterpusch. [3] 20 [5] l.
68B. 2° Posonij 1731 Royer — Fünsterpusch. [3] 20 [5] l.
69. 2° Tyrnaviae 1733 Acad. — Berger. 16 [2] l.
70. 8° [Debreczini] 1726 [typ. civ.] [5] 35 l.
71. 8° Posonij 1731 Royer. [5] 6—47 [9] l.
72. 8° Posonii [1751] Landerer. + Articuli Jazygum et Cumanorum + Limitatio taxarum. 46 [7], 16, [10] l.
73. 8° Posonii (1770) Landerer. + Articuli Jazygum et Cumanorum + Schema taxarum. 51 [7], 17, [24] l.
— A 34. önállóan is közreadott függeléke.

Limitatio taxarum

74. 2° [Posonii] (1730) [Royer.] [4] lev.
75. 8° [1730] Royer. [7] lev. — Füzetjele).
76. 8° [Cassoviae] (1730) [Acad.] [7] lev. — Füzetjele ().
(nem önálló)
— 8° Posonii [1751] Landerer. 10 l. → a 72. része

Schema taxarum

77. 8° Posonij [1770] Landerer. [12] lev.
(nem önálló)
— 8° Posonii (1770) Landerer. [24] l. → a 73. része

BORSA, GEDEON

**Die typographische Untersuchung der siebenbürgischen Gesetzausgaben
des 18. Jahrhunderts**

Nach der Untersuchung der ungarländischen Dekrete (s. *Magyar Könyvszemle*, 1987. Nr. 3.) nimmt der Verfasser diesmal die siebenbürgischen Artikel in Betracht. Bei der Analyse der gedruckten Ausgaben der siebenbürgischen Gesetzartikel der Jahre 1744., 1747., 1748., 1751., 1752., 1753—55., 1791. und 1792. war der Rückkehr der lateinischen Sprache in der Sprache der Gesetze, der am meisten auffiel. Nachdem nämlich die Habsburger das Fürstentum eroberten, die Dekrete des Landtages erschienen seit dieser Zeit wieder lateinisch. In den Weiteren macht der Verfasser die gedruckten Ausgaben der siebenbürgischen Gesetzartikel des 18. Jahrhunderts bekannt und veröffentlicht er eine Zusammenstellung der Gesetzausgaben des 18. Jahrhunderts, erweitert mit den, in der früheren Mitteilung vorgeführten ungarländischen Gesetzausgaben.

Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach

Bár a 16—19. század művelődésében fontos szerepet játszó kalendáriumokról elszórta már a múlt század eleje óta jelentek meg ismertetések, az anyag mennyiségi és tartalmi gazdagsága szükségessé teszi, hogy ezeket a — gyakran forrásértékű — nyomtatványokat az eddigieknél fokozottabb figyelemmel kísérik az illetékes szaktudományok. A hazai kalendáriumtermés feltérképezésének, tudományos rendszerezésének és feldolgozásának újabb eredményei alapjául szolgálhatnak a további, tudományágak szerinti szakkutatásoknak.¹ Jelen tanulmányomban egy olyan kalendáriumra — pontosabban almanachra — szeretném felhívni a figyelmet, amely újabb adatokat szolgáltat a kor történetírásával és művészettörténetével foglalkozók számára egyaránt.

Már az almanach megjelenése előtti beharangozás helye, terjedelme és szövege is mutatja, hogy a kiadó a műfajban megszokottaknál igényesebb kiadvány megjelentetésére törekszik. A korszak szellemi életében fontos szerepet játszó bécsi *Magyar Hirmondó* 1794. évfolyamában olvashatjuk Trattner Mátyás pesti könyvnyomtató előzetes ismertetését egy, az 1795. évre tervezett kalendáriumáról.² A „zsebbe való” könyvecske — írja a kiadó — „a’ Magyar történeteket fogja elő adni; a’ leg régiebb időktől fogva mostanáig...”³ s utal a történeti feldolgozás jellegére is: a történeteket a könyv

„... azon Nemzetektől kezdi, mellyek valaha Magyar Országban és a’ hozzá tartozó Tartományokban laktak, s... többnyire csak az akkori kereskedésnek, és a’ hajdan belőlők készített alkotványoknak, de kiváltképpen az említett Nemzetek’ erköltseinek, ruházattyaiknak, fegyvereiknek és szokásaiknak rövid és hiteles rajzolattyanál marad, egész Atila’ haláláig...”³

A könyvecskéhez tervezett „rézre mettzett” képek témáját is olyan pontossággal írja le, hogy mind a képek rajza, mind a szöveg ekkor már bizonynyal ismert volt előtte. A képek

¹ A régebbi feldolgozások részletes bibliográfiáját l. GELLÉRINÉ LÁZAR Márta: *A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában 1850—1945*. Századok 1974. 1226—1254, és 1975. 112—150. Ez a tanulmány számot ad az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont megbízásából végzett kutatások eredményeiről. A naptárak tipológiájáról átfogó ismertetést közöl: SZELESTEI NAGY László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. OSZK Évkönyve 1980. Bp. 1982.

² *Magyar Hirmondó*. Ötödik Szakasza 1794. „Toldalék a’ Magyar Hirmondónak, Jún. 6-ik napján 1794-ben költt árkusához” 852—853.

³ I. m. 852—853.

„Atila' táborát, zászlaját, a' Hunnusoknak férjfiui hadi és házi, valamint papi és asszonyi ruházattját, a' nállok szokásban volt Scythiai áldozatot, Atilának palotáját, nyilvánvaló és ló hátán tartott ebédgyét, és végre ama' pompát ábrázolják, mellyel e' Fejedelem a' Római követet, és annak társát, *Priscus Rhetort* fogatta.”⁴

A nyomdász megígéri — siker esetén — az esztendőnkénti folytatást is, valamint a történeteket illusztráló képek számának szaporítását.⁵

A kalendárium *Magyar Zsebalmanak* néven, Trattner pesti nyomdájában az 1795. és 1796. évekre szóló kötetekkel valóban megjelenik. A kalendáriumok korabeli színvonalához viszonyítva igényes, szép kiállítású könyvecskéket az olcsóbb, népszerűbb kiadványokban általában alkalmazott fametszetek helyett — az előkelőséget növelendő — költségesebb rézmetszetek díszítik.

A Zsebalmanak mind formai, mind tartalmi szempontból átmenetet jelent a hagyományos naptárak, kalendáriumok és a 18. század közepétől Németországból elterjedő, s a 19. század első felében hazánkban is komoly művelődéstörténeti szerepet játszó igényesebb illusztrált irodalmi és történeti almanachok között. Megtalálhatóak bennük a kalendáriumok legfontosabb hagyományos elemei: maga a naptári rész; a nap- és holdfogyatkozások időpontját tartalmazó rövid Prognostikon; s genealógia táblázatként a császári családra vonatkozó életrajzi adatok közlése.⁶ Ezekkel szemben azonban terjedelmileg is feltűnően nagy hangsúlyt kaptak az ún. Toldalékok: egyértelműen a kiadvány főszereplőivé, „céljaivá” lépve elő. S ezek a Toldalékok semmit sem tartalmaznak már azokból a szokásos hasznos tanácsokból, mezőgazdasági vagy pénzügyi információkból, melyek a naptárak túlnyomó többségének todalékait kiteszik ebben az időszakban. A kiadó által tudatosan megcélzott igényesebb, műveltebb olvasóréteg — az almanachok szellemében — itt a mai értelemben vett tudománnyal és művészettel, azaz részletes történeti leírásokkal és versekkel találkozik.⁷ Az 1795. évi almanach Toldalékaként „Magyar Országnak Története rövid foglalatlanban. Krisztus születése előtt az 1183. esztendőü fogva Attila haláláig” olvasható. A négy rézmetszetű illusztráció a kiadó által meghatározott sorrendben, a kalendáriumi lapok közé lett bekötve, s a következő címekkel ellátva: „I. Kép. Attila és Papja. II. Kép. A Scythiai áldozat. III. Kép. Attila ebédgye és háza. IV. Kép. A római követ Attilánál.”

Az 1796. évre szolgáló második darab, melyet „Honyunk' Történeteit kedvellőknek, és a Szép Nemnek mulatságára” ajánlottak, a „Magyar Országnak története

⁴ I. m. 853.

⁵ „...mellyek az ujjabb időkben a' Királyoknak és a' nevezetesebb, 's minden féle rendből való személyeknek képeit ábrázolandják.” i. m. 853.

⁶ A Prognostikonból a századvég új divatjának megfelelően már hiányzanak a mindig nagy közönségsikerre számítható jóvendőlések a bolygók állásából, időjóslás stb., s a kalendáriumokban gyakran olvasható találós kérdések is itt a szokásos tréfás, pajkos témák helyett természeti jelenségekre, tárgyakra vonatkoznak.

⁷ Azt, hogy Trattner Zsebalmanakjával egy igényesebb olvasóréteget szándékozott megoározni, az is valószínűsíti, hogy a Zsebalmanak mellett folyamatosan, évről-évre kiad más kalendáriumokat is (*Magyar Országi ó és új Kalendárium* stb.), s ezekben a hagyományos pénzügyi, pénzváltási információkkal, a vásárok idejének közlésével is találkozunk — a *Magyar Zsebalmanak*nál jóval igénytelenebb formai kiállításban, rosszabb nyomdatechnikával stb.

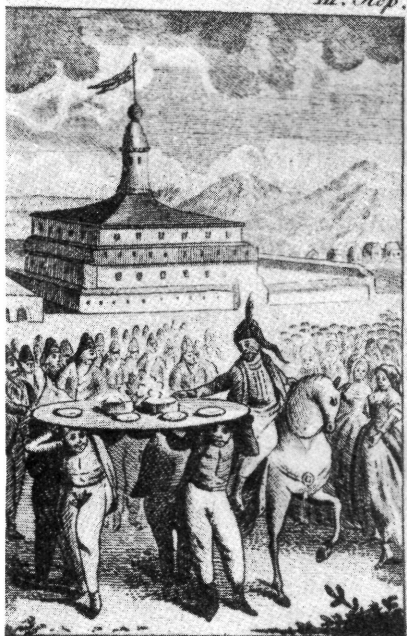
I. kép.

Attila és Pippa.

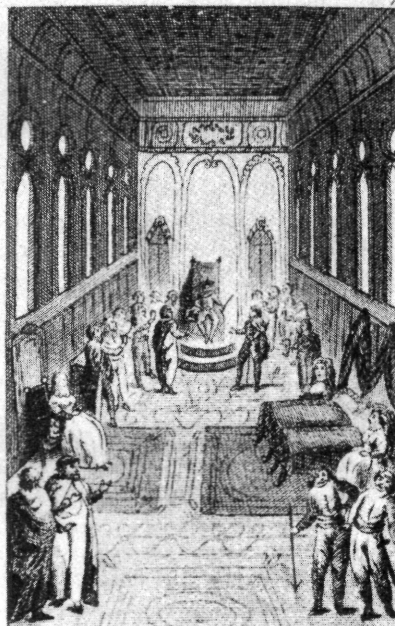
II. kép.

A Sthythiai üldözés

III. kép.

Attila ebédje és háza.

IV. kép.

A római követ Attilánál

Attila halála után” címet viseli. A történeti rész után négy vers következik,⁸ majd 11 újabb rézmetszetű illusztráció, melyek közül 8 a honfoglaláskori vezéreket, 3 pedig korabeli ruhákat viselő párokat ábrázol. Mindkét kötet címlapjaként a „Pest várossa felett lebegő Sztarnusz” című kép szerepel. Az almanach általam vizsgált OSZK-beli példánya⁹ — mely a két darabot egybekötve tartalmazza — mint a bennük lévő „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” pecsét mutatja, a nemzeti könyvtárat alapító Széchényi Ferenc gróf eredeti könyvtárából származik.¹⁰

A Zsebalmanak korabeli hatásáról, ismertségéről nem sokat tudunk. Sándor István 1803-ban megjelenő *Magyar Könyvesháza* az 1795. évi almanachot említi,¹¹ bár — mint a bevezetőben olvashatjuk — a szerző a kalendáriumokat „elhalgatja”, „kivéven azokat, melyek vagy a régebbiek közül tudtomra estek, vagy a’ melléjek kaptsolt Dolgokra nézve nevezeteseek.” Almanachunknál a kiadás événél fogva inkább ez utóbbi szempont dominálhatott. Az 1796. évi almanach már nem szerepel a *Könyvesházban*. Újabban Szelestei Nagy Lászlónak, az 1. jegyzetben említett, 1982-ben megjelent tanulmányában olvashatunk a Zsebalmanokról.

Bár sem a beharangozás, sem maga az almanach nem ad támpontot a történeti leírások szerzőire vonatkozóan, a témával foglalkozó korabeli hazai és külföldi feldolgozások átnézése során kiderült, hogy az 1795. évi kalendáriumban közölt történeti részt az ismeretlen magyar kalendáriumszerző Ludvig Albrecht Gebhardi német tudós *Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten* című könyve alapján írta meg.¹² A fordító ezt a könyvet választva alapanyagul a korban

⁸ A versek címei a következők: A’ jámbor falusi Leány; Miron, és Kata; Az ifjú leányzó; A’ Módi. A könnyed, dalszerű versek közepes tehetségű, de gyakorlott verselőt sejtetnek, akinek személyét a Mátyási József, Nagy János, Endrődi János-féle körben kell keresnünk. (Mezei Mária szíves szóbeli közlése.) Az említett költők átnézett versei közül e négy dal tartalmilag és formailag leginkább Nagy János verseihez közelít.

⁹ PETRIK: *Magyarország bibliographiája 1712—1860. III/2. kötet* Bp. 1888. 892.

¹⁰ A könyvecske témája és kis formátuma, kalendárium-volta révén egyaránt beleillett a gróf gyűjtési koncepciójába, hiszen tudjuk, hogy egyaránt figyelmet szentelt a magyar múlt eseményeivel foglalkozó írásoknak, s a kisebb formátumú, könnyen elkallódó nyomtatványoknak, melyek utólagos pótlása nehéz. ld. erről: SOMKUTI Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzetközi könyvgyűjteménye. OSZK Évkönyve 1970—1971. A Zsebalmanak leírása a könyvtár nyomtatott katalógusának 1803-ban megjelenő I. Pótkötetében szerepel, mint azt az almanachokba kézzel beírt „Supl. I.” jelzés mutatja: Catalogus Bibl. Hung. Nationalis Széchényianae Tom. I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum Supplementum I. A—Z. Posonii 1803. 627—628.*

¹¹ *Magyar Könyvesház, avagy a’ Magyar Könyveknek kinyomtatások ideje szerent való rövid említésök.* Írá SANDOR István. Győrött, 1803.: „Magyar Zsebalmanak. 12. (Négy képpel ’s Hazánk Történetivel Etele haláláig)” 210.

¹² Gebhardi könyve egy angol világtörténet német nyelvű átdolgozásához készült, s ennek XV. kötetében jelent meg 1778 és 1782 között Lipszében. Az angol mű címe: W. GUTHRIE és J. GRAY: *A General History of the World from the Creation to the present Time. Tom I—XII.* London. 1764. sg. A német sorozat címe: *Allgemeine Weltgeschichte von der Schöpfung an, bis auf gegenwärtige Zeit.* Nach W. GURHRIE, J. GRAY und anderen Gelehrten von Chr. Gottl. HEYNE. Tom. I—XVII. Leipzig, 1765—1808. — Szintén Trattner pesti nyomdájában jelent meg Gebhardi könyvének hivatalos és — korszakunkat érintően legalábbis — teljes magyar fordítása: *Magyarország históriája.* GEBHARDI Lajos Albert munkáiból magyarázta HEGYI József, megjavította és 1803-ig folytatta KULTNAR István. Pest. 1803.

IX.

Kép.

Leel.

X.

Kép.

Verbukh.

XI.

Kép.

Curs.

XII.

Kép.

Peiza.

fellelhető egyik legmodernebb forráshoz nyúlt, hiszen a német tudós volt „... az első, aki a XVIII. század gyűjtő munkájának az eredményeit komoly értékű és mégis élvezhető formában kamatoztatta.”¹³

A kalendárium műfaji sajátosságainak, ismeretterjesztő igényének is megfelelő alapanyagot jelentett Gebhardi könyve, mely „... a nagyközönség érdeklődését jobban lekötő események, jellemek ábrázolására törekszik.”¹⁴ Fordítónk — kinek személyét egyelőre csak bizonytalan vonásokkal tudjuk megközelíteni¹⁵ — megerősítette a műnek ezt a tendenciáját: — a hunok történetét kivéve — szinte kizárólag a néprajzi érdekességek, erkölcsi szokások és életmódbeli sajátosságok leírására helyezte a hangsúlyt, amint ezt a hunok előtt itt élő népekről írva ki is mondja: „... a hadakozásait és sorsaiknak ezerféle változásait elhagyván, csak azokat adgyuk elő zavartt történeteikből, a' mik az Olvasónak bizonyos gyönyörködést okoznak.”¹⁶ Minden népszerűsítő, s ezért gyakran egyszerűsítő tendencia mellett, gondosan ügyel azonban a tudományosság látszatának megőrzésére, hiszen többnyire pontosan kimásolja, s lábjegyzetben megadja a forrásokat, bibliográfiai adatokat. Ez megfelel a kiadó szándékának, aki a beharangozásban hangsúlyozza, hogy a „mulatságos mesék helyett, melyek egyébként a' kalendáriumokhoz ragasztatni szoktak...” ő történelmet ad az almanach olvasójának, vagyis „a' Magyar Nemzet' nemesebb részének”, akinek művét ajánlja.¹⁷

A Zsebalmanak szerzője a vonatkozó eredeti szövegnek végül kevesebb, mint egyharmad részét veszi át, az átvett szöveget viszonylag pontosan idézve. A történeti eseményeket, csatákat, a római birodalom korabeli történelmét stb. szinte teljesen kihagyja, majdnem teljes egészében átmásolja viszont a kínai hunokról szóló részt, a csatákkal, idegenes hangzású nevekkal együtt, melyek pedig igen kevéssé lehettek emészthetőek — még a műveltebb olvasók számára is. Egy helyen told be Gebhardinál nem szereplő — más könyvből vett — részletet a szövegbe: a II. képen ábrázolt szkíta lóáldozat leírását.

Az 1796. évi almanach történeti leírása Szekér Joachim 1791-ben Pozsonyban és Komáromban megjelent *Magyarok Eredete a' régi és mostani Magyaroknak*

¹³ LÉKAI Lajos: *Magyar történetírás 1790—1830*. Bp. 1942. 53. Lékainál korábban Flegler Sándor így ír a szerzőről: „... az újabb kutatásokat vigyázattal használta és illesztette össze, úgy, hogy műve még ma sem veszítette el becsét.” FLEGLER Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Bp. 1877. 166.

¹⁴ LÉKAI Lajos: i. m. 53.

¹⁵ Magyarországi származását támasztja alá a kezdő sor: „Magyar földünkön...” (*Magyar Zsebalmanak* 1795. 27. o.) míg ez Gebhardinál értelemszerűen így hangzik: „Das Reich Hungarn, oder es in der Landessprache heisset Magyar-orsag...” (1. o.) Talán kapcsolatban lehetett a bécsi *Magyar Hírmondó* köré csoportosult értelmiségi, író társasággal, hiszen itt jelent meg a készülő almanachról a tudósítás, s Trattnernek közülük sokkal volt munkakapcsolata. (Trattnerrel ld. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* Bp. 1980. 530.) Numizmatikai és művészeti érdeklődésére utalhat, hogy viszonylag sok helyen vette bele a szövegbe a korabeli pénzekről, oszlopok ábrázolásairól szóló részüket.

¹⁶ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 30.

¹⁷ *Magyar Hírmondó* 1794. 852—853. A kalendáriumok olvasóközönségéről l. GARDONYI Albert: *A XVIII. század legkeresettebb könyve*. MKsz 1941. 232—244.

nevezetesebb tselekedeteivel együtt című kétkötetes munkájának első kötetéből szinte szó szerint átvett részt tartalmazza.¹⁸

A kiadó a kezdetektől induló történeti leírással követi egyrészt az ún. krónikás naptárak hagyományait, melyek kezdetben a világ, később inkább a magyar történet legfontosabb eseményeit közölték röviden, többnyire — különösen a legkorábbi időkre vonatkozóan — csak a történeti események kronológikus felsorolásával. Ezek a kalendáriumok a más jellegű könyvek, források hiányában fontos szerepet játszottak a 16—18. században az egyszerűbb néprétegek történet-szemléletének kialakításában.¹⁹

Másrészt viszont — a naptárak korabeli színvonalához képest — igényes forrásválasztásával és az adott történeti korszak részletes feldolgozásával azok közé az ismeretterjesztő, népszerűsítő szándékú könyvek közé sorolható, melyek a 18. században egyre erőteljesebben kibontakozó — a magyar műltra, s különösen az őstörténetre vonatkozó — latin nyelvű tudományos forrásfeltárás és feldolgozás eredményeit igyekeztek közérthetően, magyar nyelven eljuttatni az érdeklődőknek,²⁰ a 18. század végén megerősödő nemzeti öntudat jegyében megismertetve a magyar múlt eseményeit, alakjait az olvasók egyre szélesebbé váló táborával.

A Zsebalmanak megjelent két kötetében egymás mellé került történeti leírások közötti szemléleti különbség okát az eredeti források eltérő szemléletében, jellegében kell keresnünk. A tekintélyes német tudós műve a magyarok irányában többnyire elfogulatlan, ha mégis elfogult, akkor negatívan az. Komoly tudományos apparátus, jó forrásismeret birtokában valóban egy tudós világtörténetbe illő művet ír. Szekér Joachim, a hányatott életű magyar szerzetes²¹ részben hazafias indíttatású, tehát eleve a magyar múlt eseményeire „pozitív irányú” elfogultsággal tekintő, a források adatait gyakran átformáló, naiv etimologizálásokban, népies kiszólásokban és

¹⁸ Csak néhány fejezetcím és egy másfél oldalas latin szöveg nem került át az almanachba. Az átvett szövegrész az I. kötet I. könyv II. szakasz 18. -tól (73.) a 121. l.-ig tart, s a hun birodalom bukása utáni időszakot dolgozza fel, Gézáig.

¹⁹ L. erről: KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen. 1938. és HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban*. MKSz 1970. 373—378. Az első, krónikát tartalmazó kalendárium Hervay adatai szerint 1592-ben, Debrecenben jelent meg.

²⁰ A kor történetírásának erről a vonaláról is l.: FLEGLER Sándor: *i. m.*; LÉKAI Lajos: *i. m.*; KOSÁRY Domokos: *i. m.*; MEZEI Márta: *Történet-szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958.; GÖRÖMBEI András: *Az ősmagyarok képe felvilágosodás és reformkori történetírásunkban*. Studia Litteraria 9. Debrecen, 1971.; MARTINKÓ András: „Magyar” vártól Magyarvárig. ItK 1964. 425—447. stb. A népszerűsítő jellegű, magyar nyelvű, gyakran szinte tankönyvként szereplő művek közül a legismertebbek: LOSONTZI István: *Hármas kis tükör*. Poson. 1773. (Sok kiadást ért meg betiltásáig.); SZÉKÉR Joachim: *Magyarok Eredete a régi és mostani Magyaroknak tselekedeteivel együtt. I—II*. Poson és Komárom. 1791.; DETTELBACH József: *A magyar történeteknek rövid rajzolatja 1792.*; *A magyarok eredetéről, ezeknek Királyaiknak életéről...* Pálma Ferencz Károly Úr munkájából Magyar Verseken tsinált rövid históriátska Ketskeméti Sigmund ... által. Poson. 1795.; CSÉKÉNYI SVASTICS IGNÁZ: *A' Magyarok' felséges Tzimere*. 1796. stb. ...

²¹ CZAPÁRI László: *Szekér Joachim élete és művei*. Székesfehérvári Cisztercita Gimnázium Értesítője 1887—1888.

XIII. Kép

XIV. Kép

XV. Kép

történelmi anakronizmusokban nem szűkölködő műve már saját korában sem nyert osztatlan elismerést a témával foglalkozók körében.²²

A Zsebalmanak szövegrészeinél csökken ez a különbség, hiszen egyrészt Gebhardi szövege felhígult a kihagyások, egyszerűsítések révén, másrészt pedig Székér Joachim könyvéből nem kerültek át azok a leganakronisztikusabb részletek, melyek a hunok történetében kerültek megírásra.²³ A két eredeti mű közötti szemléletbeli, „ideológiai” különbség legjobban megfigyelhető a magyarok eredetére vonatkozó elméleteknél, hiszen ez fontos kérdés volt a kor történetírásában.²⁴ Annál, hogy Gebhardi eredeti szövege nem tartalmaz utalásokat a korban még tudományos tényként elfogadott hun—magyar rokonság elméletére vonatkozóan, figyelemreméltóbb, hogy a magyar fordító sem fűzött semmiféle ilyen jellegű magyarázatot, betoldást a szöveghez. A magyarok származására vonatkozóan egy utalás található az almanachbeli Gebhardi-fordításban: a hunok előtt itt élő népek felsorolása közben találkozunk ezzel a félmondattal: „Törökök avvagy Madzsarok...”²⁵ majd nem sokkal később: „Madzsarok avvagy Magyarok...”²⁶ A hun népnek a magyar földön játszott fontos szerepét hangsúlyozza természetesen a fordító a Gebhardi-könyv arányainak módosításával: 33 oldalon ír a Kr. e. 1183-tól a hunokig eltelt időszak történetéről, sokat kihagyva az eredeti szövegből — s utána a fennmaradó 45 oldalon foglalkozik a hunokkal, szinte teljesen átvéve a német tudós szövegét, sőt — mint láttuk — idegen forrásból kiegészítve azt. A hunok és Attila megítélésében is átveszi Gebhardi negatív előítéleteit: pl. az Eszka nevű lánnyal kötött házasságnál Gebhardit követve emeli ki Attila mértéktelen bujaságát, hiszen az eredeti Priszkosz-szövegben nem találkozunk ilyen jellegű megjegyzéssel. Ezzel szemben a Székér Joachimtól átvett részben meglehetősen gyakran találkozunk a hun—avar—magyar rokonság hangsúlyozásával. A hunok és avarok, mint „ugyaz azon eredetű Nemzet”-ek említése mellett az avarok Európába jövetelét „...a’ Magyarok Eleinek második bé-jövelteként”²⁷ említi. Az ősi rokonság önmaga által is felemlített gyakori hangoztatása mellett²⁸ a rokon népeket is jó színben igyekszik

²² A leggyakrabban emlegetett példa a francia Deguignesnek a kínai hunokról szóló forrásaiból „átírt” történet, mely szerint a kínaiak a Nagy Falat a magyarok ellen építették volna, s Dugonits András *Etelka* című történelmi regényének történeti forrásként való kezelése.

ÁRVAYNÉ RÉNYI Zsuzsanna: *Gr. Fekete János történetírói próbálkozásairól*. (Századok 1976/4.) c. tanulmányában pl. leírja, hogy Fekete János megkezdett történeti munkáját részben Székér Joachim eme könyvének megjelenése — vagyis az ő kezéhez kerülése — miatt hagyta abba, s bár a könyv a gróf szerint a magyar nyelvűség és ismeretterjesztés funkciójának eleget tesz, alaposan bírálja is azt a mesés, csodás elemek tobzódása miatt.

²³ Pl. a már említett Kínai Fal história mellett a mű elején a régi krónikák hatását mutató elmélkedés a Noétól való származásunkról stb.

²⁴ Különösen akkor, amikor Sajnovits János nyelvészeti és régészeti adatok alapján hirdetni kezdte a lapp—finn—magyar rokonság elméletét, s először kérdőjeleződött meg az addig általánosan elfogadott hun—avar—magyar leszármazás tana.

²⁵ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 28.

²⁶ I. m. 28—29.

²⁷ *Magyar Zsebalmanak* 1796. 36.

²⁸ „...az Avarok, a’ kiket a’ régi Hunnuszokkal és velünk Magyarokkal egy vérből származtagnak lenni többször mondtam...” 49.

feltüntetni.²⁹ A magyarok hadi vereségeit is mentetgetni próbálja: a vereség nem abból következett, „... hogy a Magyarokban nagy erő, vagy bátorság nem lett volna ... de a' Henrik ... szerentsétlen órában ütött vala rajtok...”³⁰

Az ősi rokonság elméletéből kiindulva gyakran utal a törvényes öröklési jogra, mely alapján az avarok és a magyarok Attila öröke, a magyar föld jogos birtokosaivá lesznek. A magyarok már Európába indulásuk előtt tudták, „... hogy Európában az ő Elejek Attila valaha tágassan uralkodván, boldog és termékeny Országot bírt volna, ennek tehát, mint régi Ősök től reájuk maradtott igaz örökségnek fel-keresését ... elvégzik magokban.”³¹ A Gebhardi-szöveg átvétele a magyar múlt felidézésének inkább ahhoz a vonalához kapcsolódik, mely a múlt eseményeit a felvilágosodás szellemében, tudományos igénnyel igyekszik feltárni; míg Szekér Joachim műve a múlt eseményeiben is a nemzet hősi erényeit, előkelő származását hangsúlyozó történetírói irányzat szellemében készült.

Eme két eltérő koncepciójú történetírás magyarázat nélküli összepárosításának okát utólag nehéz lenne megtalálni. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a kiadó nem fordított különösebb figyelmet a sorozat egységes történet szemléletének kialakítására, s egyszerűen azokhoz a forrásokhoz nyúlt, amelyek a legkönnyebben elérhetőek voltak számára. Természetesen feltehetjük a kérdést, hogy miért nem csak az egyik vagy csak a másik könyvet használta forrásként mindkét esetben, hiszen mindegyik mű feldolgozza a két almanachbeli kötetben leírt eseményeket, de itt is adódik a praktikus válasz: talán az első év megjelenése után valamilyen oknál fogva megszakadt kapcsolata a Gebhardi könyvét fordító személlyel. Ha mégis felmerülhet egy esetleges tudatos ellenpontosítás szándékának gyanúja, akkor talán az eltérő olvasói rétegek igényeinek kielégítése lehetett az elsődleges szempont.³²

A Magyar Zsebalmanak grafikai anyagáról

A Gebhardi nyomán készült hun történetet 4 rézmetszet illusztrálja.

Az 1. kép az ún. Isten (vagy Mars) kardja átadásának jelenetét ábrázolja. A Zsebalmanak szövege fokozza Gebhardi szkeptikus hozzáállását a kard eredetiségét illetően: míg a német szerző szerint Attila a véletlenül feltalált kardról „... olyan hiszemben volt, hogy most az ő oltalmára jött újjólag világosságra...”³³ addig az

²⁹ Az avarok „... a' kik előtt utálatosnak látszott az idegen Nemzet alatt való szolgálat, hogy régi szabadságokban élhessenek Asiától vég bútsút venni szándékoztak.” 35.

³⁰ I. m. 108.

³¹ I. m. 54—55. De még a szomszéd népek is tisztában voltak az ősi jussal, az oroszok is erre hivatkozva siettetik őket Pannónia felé. i. m. 63. — (A honfoglaláskor az ősi jussra való hivatkozás mellett leírja a földnek csellel való megszerzését is. A krónikák eltérő elméleteiről ld.: KRISTÓ Gyula: *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Bp. 1977. 45.)

³² A 7. sz. jegyzetben említett kalendáriumánál is találkoztunk pl. az 1796—97-es évfolyamokban a hun birodalomról írva Gebhardi szövegének még jobban leegyszerűsített, a forrásokat nem említő, pár oldalas változatával, s ezek után az 1799-es naptárban ismét Attila életének leírásával, ahol Attila hangsúlyozottan a magyarok első fejedelmeként szerepel.

³³ GEBHARDI Lajos Albert: *Magyarország históriája*. Pest, 1803. 253.

almanach szerint az ország elfoglalásának tervét „magában főző” Attilával papja elhitette, „... hogy e' kard az ő elveszett régi scythiai bálvánnya volna, és hogy királyi ügyekezeteinek előmozdítása végett jött legyen újjólag világosságra.”³⁴

A 2. kép a szkítiai lóáldozatot ábrázolja. Az illusztrátor szinte szó szerint lerajzolja a történeti leírásban szereplő helyszínt és eseményt,³⁵ a gerendákból épített oltárt, a megölt (fehér) ló tetemét, az áldozatot végző papokat, s az előtérbe helyez egy — a leírásban nem szereplő — nőalakot is. A szereplők által hordott ruhák — hasonlóan a többi képhez — a Gebhardi által leírt „gót” viseletek. A 3. kép Attila ebédjét ábrázolja, amit a vadászatról megtérő hun fejedelem legmagasabb rangú főemberének, Onogesisnek feleségétől fogad el. A rajzon itt is a szöveg hű követésével találkozunk, mely szerint az ebédnél, „... az asztalt négy szolgálk tartották”.³⁶ Attila fapalotája is a leírtak szellemében került ábrázolásra: az épület „... magos, és csupa gerendákból 's fatáblákból mesterségesen egybeszerkesztett volt. Közepéből egy gömbölyű torony emelkedett fel, oldalán pedig környöskörül egy befödött folyosó függött”.³⁷

A 4. kép témája: A római követ Attilánál. Figyelemre méltó — s az illusztrátor és a fordító közös munkáját feltételezi — hogy a történeti szövegben ezt a jelenetet az író az illusztráció alapján írja le, bizonyos értelemben mint forrást használva azt:

„Lásd a' IV. Képet, mellyben hátul Attila, előtte a' császári követ, Priscussal; mellette a' Király egészségéért ivó udvarnokok, a' két ágy mellett Rekka és Krekka, általellenekben a' fátyollal betakart Eszka, e' mellett két bárdusok avvagy éneklő poéták, az egyik ágy mellett pedig két Lepcsesek látszanak.”³⁸

A kiadó, úgy tűnik, nem követte azt a korban sokáig élő szokást, hogy kiadványát külföldi nyomtatványok használt, s ezért olcsón megvásárolható lemezeiről készített metszetekkel díszítse. Ezek a rajzok nagyon nagy valószínűséggel ehhez a konkrét történeti szöveghez készültek. A rajzoló előzőleg behatóan tanulmányoz-

³⁴ Magyar Zsebalmanak 1795. 91—92.

³⁵ Az almanach szerzője megadja a pontos forrást: SABBATHIER: *Sitten, Gewohnheiten und Gebrauchen der alten Völker*. 2. Theil. Seite 346. o. A Zsebalmanak leírása az ebben találhatóak rövidített változata: „Négy szögletű rakásba öszveszorítottak sok fa vagy vesszőnyalábokat úgy, hogy a' rakásnak három oldalai egyenes magasságúak voltak; a' negyedik oldalt pedig úgy rakták, hogy azonn fellehetett menni a' tetejére, melly meg volt egyengetve. A' rakás homlokába egy régi kardot szúrtak. A' kiváltképpen való áldozat lovakból állott. Ezen állatnak két első lábait öszveköttették; mire a' pap letevén süvegét, agyonütötte az állatot, végre pedig nyakára egy kötelet hurkolván megfojtotta... Véré vette azután a' leütött állatnak a' pap, és egy kardra öntötte. Lásd a' II. Képet.” 92—93.

³⁶ I. m. 101.

³⁷ I. m. 99.

³⁸ I. m. 100. Itt tér el leginkább Gebhardi és így a Zsebalmanak is az eredeti Priszkosz-szövegtől, s ez befolyásolja a metszet ikonográfiai alapját is: már Gebhardi egy félreértés folytán 2 főfeleségét említi Attilának (Priszkosz csak egyről ír), az illusztrátor viszont a két főfeleségén kívül a képre rajzolja még Eszkát is, Attila egyik mellék-feleségét, külön jellegzetességgént fátyollal letakarva azt. Gebhardi nem ír Eszkának a követek fogadásán való részvételéről, sőt szerinte a két feleség közül is csak egyik volt akkor a táborban. Az illusztrátor talán ezzel a „sűrítéssel” a lehető legtöbb információt akarta elmondani Attila családi viszonyairól.

hatta a szöveget, hiszen a már említett „szövegű” ábrázoláson túl, néhány olyan részlettel is találkozunk a képeken, melyek leírása nem az illusztrálandó résznél olvasható. A négy rajz közül pl. háromnál megrajzolta azt a sárkányos zászlót, ami a szövegben nem a hunokról szóló leírásban, hanem korábban, a gótoknál szerepelt.³⁹ Egy külföldi — német vagy osztrák — kalendáriumnak teljes, illusztrációkkal együtt történő lefordítása, átvétele sem látszik valószínűnek, hiszen egy német vagy osztrák kiadó miért kedveskedne olvasóinak éppen a magyarok történetével.

E négy történeti illusztráció jelentőségét abban kell látnunk, hogy újabb darabokkal gazdagítják a magyar történeti ábrázolások elterjedésének kezdeti, művekben meglehetősen szegényes időszakát,⁴⁰ s hogy a korban szokásos, történelmi személyek portréit vagy történelmi jelentőségű tárgyakat ábrázoló képekkel szemben történelmi eseményekkel találkozunk rajtuk. A kalendárium-műfaj — jellegénél fogva — elméletileg széles körű elterjedést is biztosít az ábrázolásoknak.⁴¹

Figyelemre méltó az is, hogy a rajzoló olyan ikonográfiai témákat dolgozott fel a hun történetből, melyekkel később, a 19. század történeti festészetében gyakorta találkozunk. E későbbi ábrázolásoknak a Zsebalmanak illusztrációi nem előképei ugyan, ellentétben pl. az *Auróra* vagy a 19. század első felében megjelenő más almanachok képeivel, melyek sok témában gyakran már ilyen szerepet is betöltöttek; az illusztrátor mindenesetre jó történeti érzékkel választotta ki a hun történet fontos, és amellet jól ábrázolható, képszerű eseményeit.

Az itt feldolgozott ikonográfiai típusok formai továbbélésével párhuzamosan azonban megfigyelhető a 19. század folyamán az Attila- és hun-ábrázolások lényeges tartalmi átváltásának. Almanachunknál — s egyáltalán ennek a kornak szemléletében — ezek az események többnyire a történelmi tudat részeként, a tudományos kutatás által feltárt múlt konkrét eseményeként jelentek meg, természetesen a nemzeti öntudatot is növelve a régebbi időszakok tetteinek, emlékeinek felidézésével.

Az 1850-es évektől az irodalomban és a képzőművészetben jelentkező Attila- és hun-kultusz — különösen a hun—magyar rokonság elmélete tarthatatlanságának lassú, de biztos terjedése folytán — a témában már egyre inkább olyan szellemi

³⁹ „A' vezérek magok vitték a' hadi zászlócskát, mely szövevényből és pántlikákból állván, ha a' széltől felfúvatott, egy sárkányt ábrázola.” 60. — A rajzoló a zászlók berajzolását a képekbe arra a megjegyzésre alapozhatta, mely szerint a gótokról a hunok „... a' ruházatra, zászlóra és több efféle készültre nézve ... sokat kölcsönöztek.” 101.

⁴⁰ ERNST Lajos: *A magyar történelmi festészet*. Bp. 1910. 31.; BALÁZS PIRI László: *A magyar történelmi festészet a XIX. században*. Bp. 1931. 140.; *Művészet Magyarországon 1780—1830*. Katalógus: (Szerk.: GALAVICS Géza—SZABOLCSI Hedvig) Bp. 1980 c. kötetben: GALAVICS Géza: *A történelmi téma*. stb.

⁴¹ GALAVICS Géza: *A történelmi téma* (Művészet Magyarországon 1780—1830. Bp. 1980.) A Zsebalmanak illusztrációira is érvényes a következő gondolat: a kor történeti ábrázolásainak megítélésében „... lényeges momentum, hogy keletkezésük legtöbbször már nem a hagyományos mecenás rétegekkel függ össze, hanem bennük az új típusú világi értelmiség ... keresi a képzőművészeti kifejezés és a nemzeti tradíció összekapcsolásának lehetőségeit.” 65—66. E kor illusztrációs anyagának művészettörténeti feldolgozásával kapcsolatban ld. még: VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Kisfaludy Károly*. Bp. 1973.; D. SZEMZŐ Piroksa: *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei*. = Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1964.; RÓZSA György: *A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozásai*. Művészettörténeti Értesítő 1959/4. stb.

kincset, eredeti forrásanyagot vél felfedezni, mely a hiányzó magyar mitológia, nemzeti eposz létrehozásának alapjául szolgálhat.⁴² Az irodalomban Aranynál jelentkezik legmagasabb művészi színvonalon ez a törekvés — azzal együtt, hogy Arany komoly figyelmet fordított a hunokkal foglalkozó történeti források tanulmányozására is —, míg a képzőművészetben a gödöllői műhely mestereinél, valamint Thoroczkai Wigand Edénél és Kós Károlynál figyelhető meg leginkább e témakör mitologizálódása.⁴³

A négy almanachbeli metszet néhány jellegzetes részletmegoldása, tartalomértése és stiláris eleme alapján valószínűsíthető, hogy a figurális részek a német származású, de hosszú időn keresztül Magyarországon dolgozó Gritner J. keze nyomát viselik. A háttér megoldása egy gyakorlott rézmetsző közreműködését feltételezi. Ezekkel az illusztrációkkal bővülne tehát az a sor, mely az eddig a művésznek attribuált rajzokat tartalmazza.⁴⁴

Az 1796. évi almanach grafikai anyaga hagyományosabb és véletlenszerűbb illusztráltatási felfogást tükröz, s valószínűleg kényszermegoldás eredménye

⁴² Dr. GREXA Gyula: *Arany János Csaba királyfijának töredékei*. ItK 1917. 24—38., 151—168. 277—296. A kor irodalmárai, történészei, művészei olyan forrásanyagot véltek felfedezni a hun-mondakörben, mely a népi emlékezetben maradt fenn a legrégebb időktől fogva. A történettudomány újabb eredményei szerint a magyaroknak nem lehetett ősi hun hagyományuk, mivel a hun—magyar rokonság gondolata a X—XI. századi külföldi forrásokból került át a későbbi magyar krónikákba. Ld. erről: KRISTÓ Gyula: *Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk?* = *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 3. Mítosz és történelem. Bp. 1978.

⁴³ SÁRMÁNY Iлона: *A hun—magyar mondakör képzőművészeti ábrázolása a századfordulón.* = *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 3. Mítosz és történelem. Bp. 1978. Az Attila- és hun-tematika továbbélését a 19. századi történeti festészetben egy későbbi dolgozatban szeretném részletesen feldolgozni, ezért itt csak azokat a művészeket említem meg az egyes témáknál, akiknek művei legismertebbek: 1. Isten kardja: Grünwald Béla: 1890—1898. olajképek. Körösfői—K. Aladár: velencei Magyar Ház homlokzati mozaik. 2. Lóáldozat: Szemlér Mihály: Ősi áldozás c. rajz. = Pásztovai K. J.: *Magyar történeti képes album* Pest. 1867. Lotz Károly: Nemzeti Múzeum lépcsőháza; Körösfői: Marosvásárhelyi Kultúrpalota freskója; Feszty Árpád: Honfoglalás c. körkép. 3. Attila megérkezése székhelyére és palotája: Nagy Sándor: szőnyeg és rézkarc, valamint a velencei Magyar Ház homlokzati üvegablaka; Thoroczkai W. Ede: Üvegablak-terv a marosvásárhelyi Kultúrpalotába, 16 lapos rajzsorozat. 4. Követek fogadása: Than Mór: Attila lakomája (Vigadó) Zichy Mihály: Attila lakomája, olajfestmény. stb.

⁴⁴ Az eddig Gritnernek attribuált rajzok: KÖMLEI János: *Szükségben segítő könyv*. 1790. és FAZEKAS Mihály: *Ludas Matyi*. Bécs, 1817. c. művek illusztrációi, valamint Csokonai V. Mihály *Dorottya és Anakreoni dalok* című kötetének címlapjai. Gritner alakját és munkásságát VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai.* (= *Ars Hungarica*. 1981/2.) című tanulmányában rajzolta meg. — Egyaránt megfigyelhető pl. egyes alakok könnyed, táncoló mozgása a Kömlei-féle könyv 164. oldalán levő illusztráción, illetve a Zsebalmanak III. és IV. képén; vagy az a kifelé hajló lábú, íves támlájú szék, mely feltűnik a Ludas Matyi III. illusztrációján és a Zsebalmanak I. képén. A baráti, munkatársi kapcsolatok is megerősítik Gritner szerzőségének feltételezését: a rajzoló díszítőmotívumait Trattnerék mellett a bécsi *Magyar Hírmondó* is gyakran felhasználta, tehát ismerős lehetett ebben a körben. Magyarországra költözésük előtt hosszú ideig Gritner és Trattner egyaránt Franciaországban dolgozott, Trattner nyomdászként, Gritner pedig illusztrátorként, s nem nagy időeltéréssel érkeztek hazánkba. — Itt szeretnék köszönetet mondani Vayerne Zibolen Ágnesnek és Galavics Géának értékes tanácsaikért.

lehetett. Itt nem az adott szöveghez készült történeti illusztrációkkal találkozunk, hanem önálló, attól függetlenül is megálló rézmetszetekkel. Ehhez a részhez a nyomdász a honfoglaláskori vezérek képét mellékelte, valamint Gézáét, mert — mint írja — „Kéntelen voltunk ebben az Esztendőben Gejza Képét-is az Almanákhhoz adni, mellynek jól lehet leírása még tsak a' jövő Esztendőben fog következni. Oka ennek: hogy a' Képek Numerussai rendbe maradjanak.”⁴⁵ A nyolc fejedelemkép — sorrendben Árpád, Szabolcs, Gyula, Kund, Lehel, Vérbulcsú, Őrs és Géza — a témában nagyon hosszú ideig legfontosabb ikonográfiai forrásként szolgáló ún. Nádasdy-féle Mausoleum fejedelemképeinek alapján készült.⁴⁶

A képek utólagos, alkalmoszerű applikálásának tényét erősíti az is, hogy Székér Joachim az almanachban szereplő történeti részben nem is említi mindegyik ábrázolt vezért. A kiadó tehát valahonnan megszerezte a témához kapcsolódó teljes metszetsorozatot, s függetlenül attól, hogy szerepelnek-e a képeken ábrázolt személyek a leírásban, felhasználta őket illusztrációs anyagként. A Zsebalmanak-beli képeken természetesen a különleges kiállítású, főúri megrendelésre készült Mausoleum képeihez viszonyítva szegényesebb megjelenítéssel találkozunk.⁴⁷ A képek közepes kvalitású mesterét a rendelkezésre álló szakirodalom és grafikai forrásanyag alapján nem sikerült azonosítanom, mindenesetre ezek a metszetek újabb darabokkal gazdagítják a Mausoleum ábrázolásainak igen kiterjedt utóéletét.⁴⁸

A fejedelemképek után három darab, korabeli ruhákba öltözött fiatal párt ábrázoló metszetet, vagyis ún. divatképet találunk az 1796. évi Zsebalmanakban. Ezeknél már nincs semmi kapcsolat a történeti szövegekkel, a kiadó — igazodva a 18. század végén elterjedt gyakorlathoz — valószínűleg annak a feltételezett női olvasótábornak akart kedveskedni velük, akiknek ezt a kötetet a kalendárium címlapján ajánlotta. A képek megközelítésében talán azon a halvány nyomon indulhatunk el, amit a bevezetőben olvastunk: az újabb illusztrációk majd „...a' nevezetesebb, s minden féle rendből való személyeknek képeit ábrázolandják.”⁴⁹ A XIII. számot viselő képen látható férfi öltözete ugyanis pl. megfelel annak a leírásnak, amit Szendrei János viselettörténeti könyvében olvashatunk az ún. bécsi polgári magyar kompánia ruházatáról.⁵⁰ A képeken — hasonlóan a kor tényleges

⁴⁵ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 127.

⁴⁶ A Mausoleumról és az ábrázolások utóéletéről: Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973.

⁴⁷ A Mausoleum egészalakos fejedelemképei helyett itt deréktól fölfelé ábrázolt alakokkal találkozunk, s hiányzik a Mausoleum képeinek háttér ábrázolása is. (Valószínűleg a Zsebalmanak képei is egészalakosak lehettek a metszés előtt, mert éppen ott hiányzanak az attribútumok a fejedelemknél, ahol az eredeti képeken ezeket leeresztett kézben, tehát a deréktól lejjebb tartják. A sorszámozás megegyezik az eredetiével, a névalírásokban kisebb eltérések vannak.)

⁴⁸ Rózsa György i. m., illetve az MNM Történelmi Képcsarnokának grafikai anyaga alapján.

⁴⁹ *Magyar Hírmondó* 1794. 853.

⁵⁰ Dr. SZENDREI JÁNOS: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Bp. 1905. 197—198.

divatirányzataihoz — egyaránt jelentkeznek a külföldies hatások és a nemzeti viselet újbóli terjedésének jelei.⁵¹

Az almanachok címlapjaiként szereplő „Pest várossa felett lebegő Szaturnusz” című rézmetszet⁵² gyenge rajzi és perspektivikus készségről, fejletlen térábrázolásról tanúskodik, bár a konkrét tájképi ihletés — a címadáson túl — a korabeli metszetekkel való összevetés révén felismerhető.

A Magyar Zsebalmanak többször is megígért folytatásai — úgy tűnik — nem jelentek meg. Valószínűleg a megjelent két kötet fogadtatása, anyagi sikere nem biztatta a kiadások folytatására a nyomdászt. Ezek az elkészült darabok azonban igényességükkel mind tartalmi, mind formai szempontból kiemelkednek a kor kalendáriumainak átlagos színvonalából, történeti, irodalmi és képzőművészeti ismereteket terjesztve egy olyan időszakban, amikor az ilyesféle kulturális ismeretterjesztés nem volt még széleskörűen elterjedve.

PAPP, JÚLIA

Un almanach de poche illustré de la fin du XVIIIe siècle

L'étude présente le calendrier publié par l'imprimerie Trattner de Pest pour l'année 1795—96, intitulé *Almanach de Poche Hongrois*, qui se distingue de parmi les autres calendriers de l'époque par sa présentation exigeante et par ses gravures sur cuivre dispendieuses. Cet Almanach de poche forme une transition entre les calendriers traditionnels et les almanach plus exigeants. L'éditeur destinait au public de lecteurs plus exigeant et plus cultivé cette publication qui a un riche contenu scientifique, artistique et historique. Les deux volumes de l'Almanach contiennent de nombreuses illustrations aussi. L'auteur analyse en détail les descriptions historiques qui se trouvent dans les volumes et la matière graphique qui sert à les illustrer.

⁵¹ Francia divathatásra utal a két férfialak fekete háromszögletű kalapja; míg a XV. kép nőalakjának magyaros fejedője a nemzeti divat újbóli elterjedését mutatja — II. József halála után. ld. erről: Szendrei említett műve mellett: NAGY Géza — NEMES Mihály: *A magyar viseletek története*. Bp. 1900.

⁵² RÓZSA György: *Budapest régi látképei*. Bp. 1963. 325.

Bródy Sándor újságírói tevékenysége a századfordulón

Bródy Sándor újságírói-publicisztikai tevékenységével még nem foglalkozott — érdeme szerint és összefoglalóan — a szakirodalom, e témával kapcsolatban csupán egyes részletkérdésekről esett eddig szó. Így Czeglédi Imre 1965-ben bemutatta Bródy Sándor pályakezdését, és ismertette a gyulai *Békés* című lapban megjelent írásait.¹ A fiatal Bródy azonban nem a *Békés*-ben, hanem már korábban, a Mikszáth Kálmán és Borostyáni Nándor által szerkesztett *Magyarország és a Nagyvilág*-ban publikált először. Itt jelent meg 1881. december 4-én Mogyoróssy Jánosról szóló gyulai témájú írása. 1882-ben e lap 8. száma közli *Szent* című romantikus regényvázlatát, majd a 20. számtól több novelláját, melyeknek témája a szerelem és a pénz. Érthető e témaválasztás, hisz a gyulai évek alatt lobban a 18 éves Bródy először szerelemre. Czinczár Loncival való ártatlan kapcsolata a romantika szabályai szerint zajlik és sorvad el. A gazdag lány sohasem lehet azé, akit szeret. A józan szülők férjhez adják Bécsbe, a szerelmes Bródy pedig költői igazságot szolgáltat. Így születnek meg tragikus tartalmú romantikus elbeszélései.² Ha pedig a pénz hiányából fakadó gondok kerülnek mondanivalójának középpontjába, akkor a paraszti sors drámai létküzdelmét és a munkásság kilátástalan helyzetét, kizsákmányolását, s az ebbe való beletörődés értelmetlenségét festi le.³ Megdöbbenően szép e két utóbbi, bölcs keserűséggel íródott balladaszerű elbeszélés. Sugárzik belőlük az életközelség, a közvetítő személyes líraiság, s minden, Bródy által idézett sötétséggel szemben, az életigenlő optimizmus.

Az 1882. januárjában Janovits Emil szerkesztésében induló *Békés* című gyulai hetilap csak a 22. számában közöl egy Bródy-írást, majd az év végén előfizetési felhívását, melyet a laptulajdonos így ajánl olvasói figyelmébe: „Bródy Sándor dacára annak, hogy nagyon fiatal ember, a Magyarország és a Nagyvilágban napvilágot látott néhány csinos és ügyes rajza után nem mondható kezdő újoncnak az irodalomban.”⁴

¹ CZEGLÉDI Imre: *Adatok Bródy Sándor pályakezdéséhez* = ItK 1965. 503—510.

² BRÓDY Sándor: *Terri* = Mo és a NV 1882. 20. sz. 319—321. B.: *Számok*. = Mo és a NV 1882. 40. sz. 635—636. B.: *Naiva* = Mo és a NV 1882. 41. sz. 656—659. és 42. sz. 672—674.

³ BRÓDY Sándor: *Szegény ördögök. Életkép*. = Mo és a NV 1882. 26. sz. 415—417. — B. S.: *Aműt a veréb csiripelt* = Mo és a NV 1882. 32. sz. 510—511.

⁴ *Békés* 1882. dec. 3. 49. sz. 4.

Bródy 1883-ban már más lapokkal is kapcsolatba került. Írásait közli a székesfehérvári *Szabadság*⁵ és a *Fővárosi Lapok*. Vadnai Károly lapjának három éven keresztül tárcákat írt, melyek leggyakrabban névtelenül jelentek meg. Névvel jelzett írásai a napi aktuális eseményekhez kapcsolódva — mint pl. a szegedi kórház megnyitása, a gyulai méhészeti kiállítás, a képviselőház eseményei, a Petőfi-társaság közgyűlése, olvasmányélményei — az élet minden területét felölelik. A szegények, az elnyomottak oldalára állva hívják fel a figyelmet a növekvő társadalmi különbségekre.

Ebben az évben jelent meg óriási visszhangot kiváltó *Nyomor* című novelláskötete is. Így az egycsapásra írói elismerést szerzett Bródy 1884 januárjában visszatért a fővárosba. Az újságírók és a modern írók akkori törzshelyén, a Fiume kávéházban tájékozódott a pesti sajtóviszonyokról,⁶ és az *Ország-Világ* munkatársa lett.⁷ Első, itt olvasható írása,⁸ akárcsak a többi, egészen a század elejéig, az irodalmi rovatban jelent meg. Könyvismertetéseivel, kritikáival, kommentárjaival e lapban lépett először túl Bródy az újságírás járulékos műfaján, a tárcán.

1885 elején Bródynak 3 éves katonai szolgálatra kellett bevonulnia, ahonnan két év múlva a befolyásos Jókai szabadtította ki. 1887-ben a már leszerelt Bródyt Rákosi Jenő a jól fizető *Budapesti Hírlaphoz* hívta munkatársul. Itt azonban két héten belül afférja támadt a főszerkesztő Csukássy Józseffel, így két tárca leszállítása után nem írt többet e lapnak.⁹ Juhász Ferencné, az eddigi legalaposabb monográfia szerzője azt írja, hogy Bródy újságírói pályáját a magyar sovinizmus szócsovéjánél, a *Budapesti Hírlap*nál kezdte meg, ahonnan átment a *Magyar Hírlaphoz*.¹⁰ Saját lapalapításai mellett valóban a *Magyar Hírlappal* fonódik össze Bródy újságírói tevékenysége. E napilap indulásáig azonban máshol is jelennek meg írásai.¹¹

⁵ MURÁNYI Lajos: *A fiatal Bródy Sándor és a székesfehérvári Szabadság*. = Fejér Megyei Könyvtáros 1976. 11. sz. 35—36.

⁶ A 90-es évek elején itt vetődött fel az a gondolat is, hogy legyen az újságíróknak érdekképviselőik. 1891 tavaszán a *Magyar Szalon* szerkesztőségében működő előkészítő bizottság tevékenysége eredményeként meg is alakult az Otthon-kör, melynek első elnöke Rákosi Jenő lett. Alelnökévé később Bródyt is megválasztották. 1892-ben a Fiume kávéházi székhely már szűkösnek bizonyult. Átköltöztek a mai Rákóczi út 9. szám alatti házba, majd 1895-ben a New York palotába, s innen 1897-ben a Dohány utcai klubházba.

⁷ *Felhívás előfizetésre!* = Ország—Világ 1885. 959. OSzK Levelestár. Bródy Sándor Maczky Valérhoz. Egerből kér a lap számára fényképet.

⁸ BRÓDY Sándor: *Mikszáth új könyvéről*. = Ország—Világ 1884. 717.

⁹ BRÓDY Sándor: *Téli rege* = Budapesti Hírlap 1887. jan. 16. Melléklet./S.: *A muszka*. = Budapesti Hírlap 1887. 17. 1—2.

¹⁰ JUHÁSZ Ferencné: *Bródy Sándor*. Bp. 1971. Akad. Kiad. 49—50.

¹¹ Bródy első megjelenése a lapokban: 1881: Magyarország és a Nagyvilág; 1882: Békés; 1883: Fővárosi Lapok; 1884: Ország—Világ; 1885: Magyar Ifjúság; 1886: Képes Családi Lapok; 1887: Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Magyar Szalon, Arad és Vidéke; 1888: Magyar Nép; 1889: Szegedi Híradó, Erdélyi Híradó; 1890: A Hét, Az Én Újságom; 1891: Magyar Hírlap; 1892: Élet; 1893: Magyar Gényusz, Ifjúsági Lapok; 1894: Magyar Lányok, Bácska, Pester Lloyd; 1895: Új Idők; 1896: Magyar Figaró; 1897: Koszorú; 1899: Hazánk; 1900: Divat-Salon, Budapesti Napló; 1901: Magyar Művészet; 1902: Határőr, Művészet, Barsi Ellenőr, Irodalmi Tájékoztató, Kis Élelap; 1904: Igazság, Hatvan és Vidéke, Neues Budapester Abendblatt Politikai Hetiszemle.

Az 1889-es évet Bródy ismét vidéken kezdi. Leszerződött az *Erdélyi Híradó* tárcarovatának vezetésére Kolozsvárra.¹² Itt a szerkesztést, az újságírást, és az irodalmat — melyet akárcsak Petelei, soha nem választott el a hírlapírástól — egyforma lelkesedéssel műveli. Az előbbi oly sikerrel, hogy amikor Korbuly Józsefet egy sajtóper miatt néhány hónapra elítélték, Bródy és Szabó Gyula lett a lap felelős szerkesztője. Az *Erdélyi Híradó* munkatársaként ebben az időben irodalompolitikai majd politikai nézetei hirdetésére saját lapot alapított. A budapesti *Vasárnapi Újság*, a *Képes Családi Lapok*, az *Ország-Világ* mintájára vegyes tartalmú képes hetilapot, mely laptípussal Erdély addig még nem rendelkezett. 1889. május 5-én jelent meg az *Erdélyi Képes Újság*, és melléklete, a *Kolozsvári Élet*. A lapot rendkívül olcsón terjesztették. Bródy és a kiadó, a Közművelődési Irodalmi Intézet, azok számára készítették „kiknek nincs módjuk, nincs költségük napi újságot jártni”. Az újságot addig nem olvasókat akarták ezzel az újságolvasók táborába beszerezni, ami igen lassú és kockázatos vállalkozás. Ez a legfőbb oka annak, hogy október 27-én meg is szűnt hetilapja. Ekkor már megjelent következő vállalkozásának, a *Magyarságnak* egy pár száma. A fiatalság szellemi elitjének megnyerésére készült reggeli politikai napilap céljai már a jövőbe tekintenek:

„A Magyarság politikában, kultúrában, társadalmiakban: nem monopóliuma egyetlen országgyűlési pártnak sem, de mindegyik párt egészséges elemeinek törekvése. Egyek vagyunk hát e törekvésekkel, hát nem vagyunk egyik egyetlen párttal sem! Az új, az igazi Magyarország, mely e lázas alakulásból most van kikelőben: ez minden figyelmünk tárgya, minden sor írásunk, minden szavunk az övé...”¹³

A lap törekvései az EMKE céljaival összhangban, az erdélyi magyarok nyelvben, érületben való igaz magyarságának, hazaszeretetük komolyságának kifejezésére irányultak. Igaz magyarságon a humanizmus hirdetését, a társadalom életének őszinte feltárását, a bajokból való kiútkeresést értették a szerkesztők. Így a szókimondó *Magyarság*, mely élesen bírálta a kormányt, s a társadalmi osztályok egyenlőbb teherviseléséért, a munkások jogaiért küzdött, sokáig nem maradhatott fenn. Megszűnésekor, 1890. április 1-én Bródy ismét visszatért a fővárosba.

1891. május 21-én került ki az utcára Horváth Gyula *Magyar Hírlapja*, melynek főmunkatársa Mikszáth Kálmán, helyettes szerkesztője Fenyő Sándor volt. Az induláskor Abonyi Árpád, Ambrus Zoltán, Báttaszéky Lajos, Füredi Mór, György Endre, Irmény Ferenc, Janovics Pál, Kürthy Emil, Kohn Dávid, Kálnoki Izidor, Szomaházy István, Szemere Attila, Zilahi Kis Béla voltak a lap belső munkatársai. Bródy külső munkatársként napi eseményekre reagáló társadalombíráló tárcákat írt e lapnak. Mikszáth Kálmán főmunkatársi tevékenységének megszűnésével egy időben, 1891. augusztus 15-e után megváltozott a *Magyar Hírlap* belső munkatársainak összetétele. Báttaszéky Lajos, Irmény Ferenc, Szomaházy István, Zilahi Kis Béla távoztak. Helyüket Benedek Elek, Heltai Jenő, Kondor Alfréd, Márkus Miksa, Pollák Illés, Szana Tamás, J. Virág Béla és Bródy Sándor foglalta el. Ez időtől Bródy társadalmi vezércikkeket írt, és az irodalmi rovat vezetője lett.¹⁴ Szerkesztői tevékenysége eredményeként a csütörtöki tanügyi, a vasárnapi mezőgazdasági

¹² *Olvasóinkhoz* = Erdélyi Híradó 1889. jan. 8. 1.

¹³ *Az új ország* = Magyarság 1889. okt. 17. 1.

¹⁴ A *Magyar Hírlap* 1892. júl. 31. számának melléklete közli a szerkesztőség névsorát, és a beltágok tevékenységi körét.

mellékletek mellett keddenként jelentkező irodalmi melléklet kevés szépirodalmi írást tartalmaz. Irodalompolitikai, szemle jellegű, mely a tájékoztatást érzi feladatának. Hírt ad a kiadói tevékenységről, az új könyvekről, s „Bibliográfia” cím alatt az angol, német, francia irodalom egyheti terméséről. Színvonalas könyvismertetései, a magyar, orosz és különböző európai alkotókat, alkotói csoportokat, irodalmi irányzatokat bemutató cikkei, nemcsak figyelmet felkeltő értékelések, hanem egyben olvasásra kedvet csináló ismertetések sora is. A rovat az irodalmi közélet fóruma kívánt lenni, s ezzel közelebb állt a sajtóhoz, mint az irodalomhoz. 1891 végén Bródy tollából új, „A közönség érdeke” című rovat jelenik meg, ahol rövid hírekben Budapest közérdekű eseményeire, gondjaira hívja fel a figyelmet. Társadalmi és szociális problémákról és az érdekképviselési lehetőségekről tájékoztat. (Pl. este 8 óra után is járjanak omnibuszok Pestről Budára; olcsóbb hangversenyjegyet!; a MÁV megvonta mozdonyvezetőitől és fűtőitől a bundabélésű köpenyt és téli sapkát stb.) A 90-es évek végén Bródynak mint színikritikusnak is külön rovata van, „Első előadás a Nemzeti Színházban” címen. E rovatát 1901 tavaszán rövid időre átadja Osvátnak, aki később véglegesen átveszi Bródytól a *Magyar Hírlap* irodalmi rovatának vezetését.

Amikor 1894-ben Wolfner Pál új irodalmi, társadalmi képes hetilap indítását tervezte, Bródy Sándor is pályázott. A lap vezetésével Herczeg Ferencet bízták meg. A vesztes Bródy ennek ellenére nemcsak szépirodalmi műveivel, hanem az *Új Idők* irodalmi anyagának szerkesztésében nyújtott segítségével is támogatta a folyóiratot.¹⁵ Segítőkészsége is bizonyítja, hogy a századforduló körüli időkben az írók még nem egymás ellen, hanem egymással szövetségben szerveződtek új orgánumok köré. Hisz közös a céljuk: a német kultúra fölényével szemben a magyar városi kultúra megteremtése és érvényre juttatása.

Az új század indulásával azonban Bródy függetlenítette magát a sajtótól és azoktól a pártoktól, melyeket az kiszolgált. A *Huszdik Század* és az *Új Magyar Szemle* kiadásával egy időben, társadalmi, politikai, irodalompolitikai nézetei hirdetésére a napilapoktól elütő tipográfiával és formában, kommentáló jelleggel, egy éven át havonta megjelentette *Fehér Könyvét*. Folyóíratában szépirodalmi műveket, irodalmi, tanulmányokat, kritikákat, publicisztikai írásokat közölt, saját tollából. *Fehér Könyvét* még ma sem méltányolja eléggé a sajtótörténet és az irodalmi köztudat. Szemléletének és nyelvének feltámasztására 1945-ben Zsolt Béla és barátai tettek kísérletet. Mert „Bródy Sándor Fehér könyve a magyar újságírás klasszikus tankönyve. Két generáció belőle tanulta a majdnem egyedülálló magyar sajtóműfajokat: a ballesztikával rokon publicisztikát és riportázst, az esszével párosított pamflet” — vallotta Zsolt Béla. A *Fehér Könyv* „tekintélytisztetlensége, szuverén szubjektivitással leplezett forradalmi illojalitása intézmények, elvek, hagyományok és szokások iránt, s állandó nyugtalanítása, amellyel a kor hatalmasaiban és beérkezettjeiben igyekezett megrendíteni igazukba vetett hitüket, Voltaire-i példája volt annak, hogyan kell egy rendeltetését betöltött nemzedékben a szükségszerű bizonytalanságerzetet felkelteni.”¹⁶ A három évvel később induló

¹⁵ OSZK Kézirattár. Fond 30/19. Bródy Sándor levele Czóbel Minkához. 1895. X. 24.-én az *Új Idők* szerkesztőségének nevében *Emberi prédikációk* címen beküldött verséhez új befejezést kér. — TABORI Róbert: *Bródy Sándor* = UI 1905. II. 433.

¹⁶ ZSOLT Béla: *Előszó*. = *Fehér Könyv* 1945. 4. p.

Jövendő című folyóirata köré Bródy már a haladó erőket gyűjti maga köré abból a célból, hogy hű képet adjanak korukról, s a különböző véleményeket ütköztessék, és hogy a meggyőződések különbözőségei segítsék a jövő útjainak tisztázását. Irodalmi—politikai folyóiratának már a címe is utal a programra, mely 13 év múltán is összecseng első politikai lapjának, a *Magyarságnak* célkitűzéseivel.

Bródyt egyformán érdekelte az irodalom és a politika. Maga írta, hogy utóbbiért „2-dik deák” korától uzsonnapénzét az *Ellenőr* című lapra költötte. Ifjú korától politizált, mert szerinte a politika nem más, mint „az emberi boldogságért és méltóságért való gond és harc”,¹⁷ amit csak az objektív igazság feltárásával lehet megvívni. A mai értelemben vett, újságírói etikát nem ismerő világában saját mércéje szerinti objektivitásra buzdította író társait is:

„Ha író vagy, légy az, és legyen bátorságod elviselni hivatásod konzekvenciáit, és ne tördődj azzal, ha feketével kell befőstened az állam vezérlő alakjait, habár e polgári életben tőlük várod boldogulásodat, ha ők határoznak is a felett, hogy élj vagy meghalj éhen. És gyáva vagy, ha adsz a közmondásra és hallgatsz arról az intézményről melynek kereteiben élsz, de csupán azért, mert nem mondhatsz róla jót.”¹⁸

Bródy az általa látott igazságok hirdetésére politikai pártoktól független, politikus—irodalmi lapokat alapított. A kor átmeneti jellegéből adódóan azonban kiforrott, kész politikai elvei nem voltak. Így külön pártot, mint szerencsésebb korok nagy publicistái, nem csinált. „Hivatalom, hogy egyik krónikása legyek a kornak, és lejegyezzem a jövő okulására és a jelen épülésére,”¹⁹ — vallotta, és írta impresszióit abban a reményben, hogy ezzel gondolkodásra és tettekre serkenti olvasóit. A bekerített, a bajba jutott ember érdekelte a legjobban, és szeretete volna, ha ebből becsületesen vágná ki magát.

Az igazság kutatásának igénye mellett a deklaszálódás személyes élménye, szegény—gazdag társadalmi ellentéte, a szocializmus elveinek ismerete irányította Bródy figyelmét egész korán a munkás- és parasztosztályok problémái felé. Előbb embertelen életkörülményeiket, kiszolgáltatottságukat veszi észre, majd az okok után nyomozva eljut az uralkodó osztályok, az egész magyar társadalom bírálataig. Lapalapításai és itt megjelent vezércikkei tükrözik legjobban politikai hitét és célját. Az írott szó hatalmában, a társadalomra gyakorolt hatásában hívó Bródy *Erdélyi Képes Újságával* a kizsákmányolt tömegek kulturális felemelkedéséért harcol. Magyarságának egyik célja a munkások öntudatra ébresztése és társadalmi problémáiknak a közvéleményben való tudatosítása. Ezért, korában egyedülállóan, tudósít szociális helyzetükről, útkeresésükről, eszméikről, s a fejlettebb társadalmakban elfoglalt helyükről. 13 évvel később pedig a munkásoktól harcosabb, őszintébb magatartást követelve lázít. Jövendőjében már módszeresen, szakmák szerint csoportosítva végzi a szociológus munkáját. Ismerteti, elemzi egy-egy réteg szociális helyzetét, hangulatát, és tiltakozik a kizsákmányolás, az alacsonyabb munkabérek, a hosszú munkaidő ellen. Tudósít a szocialista mozgalom életéről, és közreadja vezetői elveit. Sejthető mozgalmi kapcsolatai sem akadályozzák meg

¹⁷ B. S.: *Az Andrássy hadserege*. = *Jövendő* 1903. jún. 7. 16. sz. 5.

¹⁸ B. S.: *Egy kis forradalmat*. = *Magyar Hírlap* 1891. okt. 12. 9.

¹⁹ B. S.: *A diktátor*. = *Jövendő* 1903. szept. 6. 30. sz. 6.

azonban abban, hogy az igazság nevében figyelmeztesse a munkásvezéreket: a proletárság nagy tömegének bizalmát csak addig bírják, amíg nyilvánvalóvá nem válik, hogy nem meggyőződésből hirdetik tanaikat. Leleplezi Bernsteint, ki a kulisszák mögött másképp beszél, mint a kulisszák előtt, és fényt derít a hazai általános munkáspénztár tagjainak megalkuvó politikájára is. Bródy társadalmi és morális problémákat tárgyaló *Fehér Könyvében* a magyar paraszt képe a tisztaság szimbólumává válik. Bródy a paraszteseléd szemével és erkölcsiségével vizsgálja és tárja fel az ország közállapotait. Esküszik rá, hogy

„az az igaz, amit a paraszteseléd mond. De az igazság gyenge, a törvény sánta, nem tudják megfogni és nem érik be épp a legigazibb bűnöket. És erkölcsünk e két fő órének még e kettő a legkisebb fogyatkozása. A törvény hülye és az igazság — nem vak, hanem szem nélkül való...”²⁰

Három évvel későbbi *Jövendőjében* pedig az uralkodó osztályt vádolva, vallja, hogy „a nemzet igazi fenntartója az éhező parasztság”.²¹

Bródy a század elején a császári és királyi eszme bódulatából szeretné felrázni az országot. Antifeudális harcát a nép nevében végzi. Hittelt hirdeti, hogy a Habsburgok „hiába akarják megállítani a napot, nincsen páncél, mely a koronás főket megőrizhetné a nép erejével szemben”.²² A nép nevében ítélkezik akkor is, amikor 1903. június 10-én tiszti összeesküvők Belgrádban megölik Sándor szerb királyt:

„Egy nép a politikai éretlenség formájában a legnagyobb politikai érettségről tett vizsgát: figyelt, tűrt, iázongott, összeesküdött — ölt. Ez nem eljárás, mondhatják az uralkodók és a szolgálatukban álló diplomaták, politikusok, publicisták és egyéb szolgák; a szerb népek akadémice kellett volna eljárni, alkotmányosan ... bevárni amíg egy királyi pár a nép fejére teszi a nedves névjegyet... és amikor a hurok a nyakán, félig megfojtva engedelmesen hörögi: Felség, köszönöm, hogy fölakasztasz, éljen a király: De nem így történt, a rác nemzetnek vére van, bátorsága, temperamentuma van, szereti és akarja az életet, tehát az élet az övé.”²³

Példákat sorol „lovagias és szolga” magyar népének, melyből szerinte addig nem lesz semmi, „amíg a régiben maradunk, hogy van egy kis uralkodó fajta, amelynek minden szabad és vannak milliónyi tömegek amelyek békén és kötelességszerűleg nyelnek le minden keserűséget.”²⁴

Bródy látja, hogy a birodalom hasadni készül, s az udvarhű magyar politika is a pusztulás felé tör. A kormányt képtelennek tartja az ország vezetésére. Véleménye szerint egyetlen kormányzati eszközük a korrupció, melynek bevezetését Tisza Kálmán számlájára írja, ki behozta „a demoralizációt, mint a hatalom fenntartó instrumentumát”.²⁵ Figyelemmel kíséri Tisza Kálmán tevékenységét, aki

²⁰ *Budapest bűne* = Fehér Könyv 1900. június 152—153.

²¹ *Aratás szuronnyal* = Jövendő 1903. 24. sz. 30.

²² *Királyok alkonya* = Fehér Könyv 1900. március 26.

²³ B. S.: *Bűn és bűnhődés* = Jövendő 1903. jún. 14. 17. sz. 1.

²⁴ B. S.: *Frigyes főhercegné lovai* = Jövendő 1904. szept. 4. 36. sz. 5.

²⁵ *Az öreg Tisza.* = Fehér Könyv 1900. május 26.

²⁶ *Tisza vitázik* = Magyarság 1890. jan. 4. 1—2.

„magát a nélkülözhetetlenség színében igyekszik föltüntetni: lefelé azt hirdeti, hogy a parlamentarizmus van veszedelemben, s ezért tartja kötelességének a kormányon maradást — fölfelé pedig megkorrigálja a Kossuth honossági kérdésében tett nyilatkozatait. Idelelni így akar szerepelni mint a többség uralom védője — fölfelé pedig úgy, mint a közérzés villámhárítója... De mindkét föladat nélkülözi a realitást: se a parlamentarizmusnak, se a kormánynak nincs szüksége, hogy Tisza Kálmán védelmezze. Az ellenzéki harc nem antiparlamentáris, a Kossuth kultusz nem antidinasztikus, az újévi beszéd tapintatlanul gyanúsít fölfelé és lefelé egyaránt”²⁸ — írja.

Éveken át sürgeti Tisza Kálmán kormányának bukását abban a reményben, hogy életképesebb vezető kerül a helyére. S amikor bekerül a parlamentbe Bródy ősi ellenségének közvetlen folytatása, a „kellemetlenül elbizakodott” Tisza István, már semmi jót nem remél.²⁷ „És én hinni csak Tisza István tragikumában tudok, csak azt érzem, csak ezt látom, messze, messze előre.”²⁸ Végigkíséri lépésről-lépésre annak a Tisza Istvánnak útját, aki „nem lát senkit, csak magát, és azt a régi Magyarországot, amely a királyi hatalom, akarat, szándék, szeszély előtt, bárhogy nyilvánuljon az meg, kritika nélkül borul térdre.”²⁹ Hetente értékeli hazug politikáját.

„Valamikor azt mondta: olyan politikát kell csinálni, az a jó, amelyet a magyar paraszt akar. Csinált tehát mióta felnőtt olyant, amilyen Bécsnek kell. De ennek is vége, most már olyat csinál, ami neki magának jó, és senki másnak... ilyen monomániákon kezdődtek a nemzeti szerencsétlenségek.”³⁰

Akkor is óva inti tőle a népet, amikor a gyors előrehaladás és rangugrás hívei úgy néztek Tiszára, mint a megváltóra. „Azért mert fiatal, szép, komoly és kacér: föl ne ülj neki vagyontalan és magyar Magyarország: ez a messiás nem neked jött, ez a bankárok, a hízott pénzkereskedők, és tehermentes földbirtokosok messiása.”³¹ 1904-ben már a munkások szemével vizsgálja tetteit. A munkásosztályt biztatva, fenyegetve kérdezi, hogy mi lesz akkor, ha a sztrájkolók belelátnak majd Tisza politikájába és nem ijednek meg. Állítja, hogy ebben az országban politikát csak az csinálhat, aki támad. Ha a munkásosztály ezt megérti, siker koronázza majd tetteiket.³² Reménykedik, hogy Tisza sorozatos politikai baklövési forradalmi helyzetet teremtenek az országban. Mert Tisza

„akaratlanul is annak árt, akit védelmez, és annak készíti elő a talajt, akire nem tud és nem akar számítani... Ez kupán vágja az álmodozó tömegeket és azok felébrednek. Ez mikor kíméletlen és megvadult energiával a visszafelé való rendet akarja megcsinálni: olyan rendetlenséget szít, készít elő, amely előre visz a kibontakozás felé”³³

²⁷ *Első vázlat Tisza István arcképehez.* = Jövendő 1903. nov. 8. 39. sz. 5—12.

²⁸ Bródy Sándor: *Első vázlatok Tisza István arcképehez* = Jövendő 1903. 36. sz. 1—3.

²⁹ B: *Tisza István kálváriája.* = Jövendő 1903. jún. 21. 19. sz. 3.

³⁰ *Tisza cselekedni kezd* = Jövendő 1903. dec. 13. 44. sz. 5—9.

³¹ B: *Tisza szerencséje* = Jövendő 1903. dec. 20. 45. sz. 9.

³² Bródy Sándor: *Vizsgálódás két hátgerincen* = Jöv. 1904. máj. 29. 22. sz. 5. Bródy Sándor: *Két Bizánc* = Jövendő 1904. máj. 1. 18. sz. 4.

³³ *Tisza a forradalmár* = Jövendő 1904. dec. 4. 49. sz. 5.

És három hónappal azelőtt, hogy az uralkodó felmentette a Tisza kormányt, Bródyt alakja már nem érdekli többé, végleg leszámol vele.³⁴

A magyar parlament mozgatórugójának ugyancsak a pénzt látja Bródy, ahol a személyi vonatkozás is fontos, de az „albérletbe van adva a pénznek”.³⁵ A képviselők megvesztegetés útján kerülnek be, mert „amióta felelős kormány van, azóta mindig vettek képviselőket, sőt töredékben pártokat is.”³⁶ Csalással vádolja a parlamentet,

„amely azt állítja, hogy Magyarország politikája tető alá jutott, pedig igazában egy rongyos, leégett fedelű, kiddolt-bedölt falú zsellérházban lakik. És az úri rend — amely csinálta — hiába hazudja magának, hogy minden jól és díszesen van: a magyar paraszt, akinek kezében jövődjé és megújodása le van téve... megértheti, hogy minden cifra áltatás: egyetlen reális valóság ő.”³⁷

Bródy a parlamentben és maga körül csak két pártot lát. Az egyik a reakciósoké, a másik a „kereskediek, a félpanamisták, a negyedrészt korrumpotok, az egész romlottak koalíciós pártja”. És a kettő között lóg „néhány izgatott alak és a kabátjai gombjain, a gyér hajszálain számolgatja: melyiket szeressem, melyikhez csatlakozzam, melyik fogja későbbben tönkre tenni ezt a drága országot?”³⁸ E pártok képviselői, hirdeti parlamenti bírálaiban Bródy, még magukat sem képviselték soha, nemhogy az országot. Képtelenek megvédeni a magyar alkotmányt, érdemi kérdésekkel nem foglalkoznak, s a válság megoldását még hatalmi harcaikkal is akadályozzák.

A napi politikát csak mint a „trágyát” becsülő, magát a holnappal törődő radikálisnak valló Bródy cikkeiben a politikusokat patológiai alakokként rajzolja meg, kiknek egyetlen közös szenvedélyük van, a pusztítás. És közben apatikusan várják, hogy mikor kapnak új minisztériumot. Az aktuális eseményeket kommentálva, a közélet valamennyi jelentős szereplőjével valós vagy fiktív beszélgetéseket folytatva, úgy látja, hogy Bánffy Dezsőnek, ki „őszinte módra tiporta a jogot és keresetlenül — de czéllal bundázta az igazságot”, és társainak, gyökere van Magyarországon.³⁹ Ugron Gábort vakmerő és kapzsi spekulánsnak festi, „akinek a fő dolog a vagyongyűjtés és mellékesen jelentékeny hazafi”.⁴⁰ Szilágyi, Bródy szerint, azt hiszi magáról, hogy „az igazságot számára fabrikálták, a parlament neki keret, az ország pedig egy gyülevész had... Aztán neki nincsenek luxusai, mint amilyen a szeretet, a másokért való gondoskodás, neki csak egy luxusa van, maga.”⁴¹ Párhuzamban állítja vele Apponyit, sértékelése szerint a kettőjük közötti különbség az, hogy hol az egyik következetlen, hol a másik. Apponyinak a „szíve jó és tiszta, az ízlése van meghibbanva egy kissé: a király vezető kormányfőfia szeretne lenni és egyben a nemzet örök primadonnája”. Bródy a katonai és nemzeti kérdés

³⁴ BRÓDY Sándor: *A hátgerinces ember* = Jövendő, 1905. márc. 26. 13. sz. 1—5.

³⁵ B.: *Khuen gróf megjelenik* = Jövendő 1903. jún. 28. 20. sz. 4.

³⁶ B. S.: *Fejezetek a „Megvesztegetés” Könyvéből* = Jövendő 1903. ag. 22. 25. sz.

³⁷ *Olvasmányaim*. Egy főispán utópiája. = Fehér Könyv 1900. szept. 72.

³⁸ *Szilágyi mint ügyvéd* = Fehér Könyv 1900. okt. 7.

³⁹ *Beszélgetés Bánffy Dezső báróval*. = FK 1900. ápr. 33.

⁴⁰ *Ugron Gábor* = FK 1900. jún. 140.

⁴¹ *Szilágyi mint ügyvéd* = FK, 1900. okt. 27.

parlamenti vitáját is a személyi és a hatalmi ügyek ürügyeként értékeli, melynek célja, hogy Apponyi miniszter legyen.⁴²

Amikor a közvélemény Andrássy Gyulában bízik, Bródy neki sem hisz. Rövid távon gondolkodó, a monarchia érdekeit védő politikusnak tartja.⁴³ Amikor Wekerleben hisz a magyarság, nem őt tartja a jövő emberének, mert „a felségnek hív és megbízható szolgálójából hiányzik a nemzeti eszme”.⁴⁴

Széll Kálmánt Tisza odaadó híveként ítéli el,⁴⁵ és még lehetne folytatni a sort. Ahogy telik az idő, Bródy haragja gyúlik, hangja egyre indulatosabb, s egyre gyakrabban jelenik meg írásaiban a szociális forradalom víziója. A „magvasan igazságtalan” Szemere Miklós jellemzését pl. így zárja: „teljes nyugalommal akasztanók fel, ha ama válságos idők elkövetkeznének és abban nekünk valamely szerep jutna. Egyébként is olyan elveket vall, hogy minden valószínűség szerint dobolni fognak az ő végtisztességénél, ha élete a szociális forradalomig kitart.”⁴⁶

Bródy 1890-ben hazánkban a társadalmi osztályok válaszfalait erősebbnek látja, mint más országokban, melyeknek összedülésére „gondolni most és legalábbis száz éven belül utópia”.⁴⁷ Vádolja az arisztokráciát az uralkodó és a kormány kiszolgálásáért, haszonleső politikájáért, felelőssé teszi az ország mérhetetlen nyomoráért, és támadja születési előjogaiért. Nagyrabecsüli azonban azokat a főrangú köröket, melyektől a mágnesművész-íróasztalon eszméje támadt. Számára „Wesselényi Miklós az egyéni korrektség mintaképe és Kemény Zsigmond báró a munkás mágnes és dolgozó gentleman utolérhetetlen ideálja”.⁴⁸ Dúhe elsősorban nem az arisztokrácia nemes, művelt, dolgos tagjai, a hite szerint egyedül ez osztályba valók, hanem a fölkapaszkodottak ellen irányul. Az ellen, hogy a „gazdagság egymagában képes a törvényhozó terem ajtaját megnyitni”.⁴⁹ S amikor 10 évvel később *Fehér Könyvében* az asszimiláció morális kérdéseiről beszél, ennek a tendenciának megtestesítője Dóczy báró is. A század elején Bródy maga körül már csak burzsoákat lát, kikre a klasszikus polgári eszmények helyett a nexus, a korrupció, az álszent szabadoosság, a gyűlölködő nacionalizmus a felületes sznobizmus a jellemző. Vezércikkeiben a magyar tőkés társadalom e pénzembereit és bankjait, gazdaságpolitikáját leplezi le. „Az állam — a mi pénzünkéből — milliókat adott ez intézetnek másfél percentre, de azért, hogy idehaza adják kölcsön és ezek kiküldik Berlinbe, hat százalékra, tehát becsapják az államot, kijátszanak bennünket. Gazdagodnak, de hazaárulás útján.” Hogy ezt megtehetik, annak Bródy szerint „az ostoba, nagyralátó és emellett krájleros pénzügyi politika” az oka.

⁴² B: *Utazás Apponyi körül* = FK Jövendő 1903. okt. 25. 32. sz. 1.

⁴³ B. S.: *Az Andrássy hadserege* = Jövendő 1903. 16. sz. 2.

⁴⁴ B. S.: *A Wekerle kérdés* = Jöv. 1903. szept. 13. 31. sz. 5.

⁴⁵ B. S.: *Apponyi „belemegy”* = Jöv. 1903. ápr. 26. 9. sz. 4.

⁴⁶ B. S.: *Szemere* = Jöv. 1904. júl. 17. 29. sz. 3.

⁴⁷ B. S.: *Harc a tisztességért* = Magyarság 1890. febr. 17.

⁴⁸ *Valami az arisztokráciáról* = Magyarság 1890. febr. 15. 2.

⁴⁹ *A legújabb báró* = Magyarság 1890. márc. 29. 1.

„Anglia nem mutat ki fölösleget, ami az volna, mindenféle ablakon kiadja az országnak. A mi államunk meg összekaparja a pénzt... Persze így könnyű húsz millió fölösleget kimutatni, úgy hogy a tisztviselő fizetések minálunk negyven százalékkal kisebbek mint Angliában. Hogy nem építünk sem csatornát, sem intézményt, hanem reszkető kézzel csörgetjük az aranyat.”⁵⁰

Máshol az ipari monopóliumok üzelveit leplezi le. Egy zugligeti villamosszerencsétlenség magyarázataként írja, hogy a tőkészek kapzsisága miatt kellett négy embernek meghalnia. Mert a villamostársaság vezetője a villamospálya bevételeiből nem kocsikat vásárol, hanem a kereskedelmi banknak adja, ahol ennek fejében bevásárolja őt az igazgatótanácsba. Bródy a piaci helyzetet elemezve, az emberség nevében tiltakozik a munkások kizsákmányolása ellen.⁵¹ S három évvel később, amikor a villamos elgázol egy jómódú öregurat, ismét tényekkel támasztja alá, hogy a gázolás oka a villamostársaság profitéhsége, amely a kalauzokat „reggel 5 óra 20-tól éjjeli 12 óra 10 percig kötelezi nap mint nap havi 36 forintért szolgálatra”.⁵² Rendszeresen tárgyalja, több szempontból vizsgálja az alkalmazottak munkakörülményeit, kizsákmányolásukból fakadó problémáikat, a munkanélküliség és a kivándorlás okát. A társadalom többségének nyomoráért az uralkodó osztályok mellett a tőkét teszi felelőssé. Elbutító hatása ellen harcol azért, hogy

„egyszer végre nyilvánvaló legyen, hogy a magas uraságok, nemesek és nemesítettek, az összes lovagló iskolák, valamennyi jómódú polgárnépség: csak játszik a szegénységgel, csupán kacérkodik a nyomorral, komolyan nem veszi, segíteni rajta erősen és őszintén nem akar és kihívó kedvének hangos indulat szavába fogja a nyomornak nyöszörgő hangjait.”⁵³

Ezekből, a Bródyt éveken át foglalkoztató témákból, újságcikkekből nő majd ki az 1909-ben megjelenő *A villamos* című regényének társadalombírálata.

Bródy a társadalmi igazságtalanságok feltárásával a demokratikus átalakulás útjait kutatja, melynek lehetőségeit a történelmi helyzet éretlensége miatt a Monarchián belül keresi.⁵⁴ 1903-ig még hisz abban, hogy egy kis politikai előrelátással, munkával az adott keretek között mód nyílhat erre.

„Néhány száz esztendeig pihentünk és néhány év alatt nem lehet mindent helyrehozni és megcsinálni. Várnunk kell tehát tíz, húsz, vagy — mit tudjuk mi — mennyi évig. És az alatt dolgozni. De nem úgy, ahogy eddig cselekedtük. Ki kell békülnünk a nemzetiségekkel, össze kell barátkoznunk a csehekkel, le kell mondanunk a nemzeti elbizakodottságról, ki kell rúgni és le kell leplezni azokat a hazaárulókat akik hiúságunknak és önteltségünknek célzatos ostobasággal és briliáns ügyességgel hízelegnek.”⁵⁵

1904-ben kora társadalmának már csak egyetlen, de nehezen csírázó magját látja, a munkásságot és a parasztságot, mely egyszer képes lesz a forradalmi átalakulás véghezvitelére.

⁵⁰ *Beszélgetések a pénzről* = Fehér Könyv 1900. szept. 15—16.

⁵¹ *Négy vércsepp* = Fehér Könyv 1900. jún. 7.

⁵² *A kocsivezető* = Jövendő 1903. 8. sz. 19. — Új beszélgetés a kocsivezetővel = Jöv. 1903. 10. sz. 21.

⁵³ *Egy bankár és egy cipő* = Fehér Könyv 1900. nov. 38.

⁵⁴ B. S.: *Ferenc József és politikája* = Jöv. 1903. 28. sz. 1—3. I. *Ferenc Józsefről* = Jöv. 1903. 33. sz. 1—2.

⁵⁵ B.: *Király ostrom* = Jöv. 1903. szept. 27. 30. sz. 2.

„Hirdetem és vallom tehát, hogy a világ és annak legszebbik része, amit hazának nevezünk... máról holnapra, egy éjszaka alatt megváltozhatnak. Hirdetem és vallom, hogy azok a konszolidált viszonyok között élő és tőkét gyűjtött elemek, amelyekben a király első minisztere bízik: máról holnapra nem konszolidáltak és tőke nélkül szűkülők lehetnek. Vallom és hirdetem, hogy a szegény jegyzők és az éhes parasztok épp oly megbízhatatlanok mint a... mágnások, a mai hatalommal tartó zsidók, az intimidált és leszerelt szocialisták. A többi, amiért... Zsitvay elzárathatna: elhallgatom.”⁵⁶

Bródy azonban pontosan tudja, hogy a század első éveit nem alkalmasak az általa oly hön óhajtott forradalomra, és a hamis forradalmi illúziók terjesztői ellen emeli fel hangját.

„Semmink és senkink nincs most. Nem vagyunk elkészülve. Öt nap alatt vége lenne az egész forradalomnak és oly dicstelenül, mint ahogy még soha. A nemzet félrevezetett, feltűzött és sok magán okból elkeseredett részének ezt a szemébe mondani: tudjuk, a legnagyobb mértékben bűn. De hazudjék más, hazudjanak azok, akik a nemzetet ostobaságból és üzletből belevinnék a forradalomba. Hazudjanak tovább azok, akik hízélgéssel hálózák be a magyarság lelkét és már-már azt is elhitették vele, hogy gazdag, hatalmas, egységes, érett arra, hogy imperiumot hódítson és alkosson... Tehát hazudjanak tovább az imperialisták... ma, nekünk nem lehet semmi érdemlegest csinálnunk: a nemzetiségek gyűlölnék és leleselkednek ránk jobban mint valaha... össze vagyunk veszve mindenkivel, még magunkkal is. Benne vagyunk egy gazdasági válságban, pénzünk nincs, a munkás elem keserű és gyanakvó minden nemzeti eszmével szemben, a parasztság utálja az adószerződő államot és első szava nem a haza, hanem a kenyér. Ma így vagyunk és... ennek az okai éppen azok, kik a nemzeti elbizakodottságot, ezt a mai helyzetet megcsínálták és akik egyszersmind forradalom elé állítanak a nemzetet.”⁵⁷

Hisz a forradalmi helyzet megérésében, de elérhetetlen messzeségben jelenik meg vízióiban ennek ideje. 1905-ben igazi tavaszi hullámokat érez, melyeket már nem állíthat meg senki. Közkatonákat lát, kik „élesre töltött fegyverrel a kezükben nézik, mit csinálnak, helyesebben mit fognak csinálni tisztjeik. Egy mozdulat és —.”⁵⁸ Az első olasz sztrájkról íródott cikkében a forradalom utáni időt, a szocializmust is megjósolja, az ekkor magát is szocialistaként emlegető Bródy: „Eljön majd, annak számára is, aki retteg tőle, lenézi vagy nem hisz benne.”⁵⁹

Bródy hitte, hogy korának magyarázata, véleménynyilvánítása politikai álláspontot tükröz, mely alkalmas a társadalmi élet irányítására. Kossuth szellemét követve hirdette, hogy az újságíró feladata a közélet jelenségeit tudatni az olvasókkal, s ezáltal anyagot nyújtani a gondolkodásra, amelyből aztán tettek fejlődnek ki. A társadalmi fejlődés lehetőségét a múlt haladó hagyományainak ápolásában, a régi társadalmi rend lerombolásában, az új polgári világ bírálatában látta. A század elejétől feladatának érezte a jövő fejlődési irányainak megjelölését is. Individualizmusa nem akadályozta meg abban, hogy a munkás—paraszt osztályok felé fordulva, a jövőt egyértelműen a szocializmusban határozza meg. Forradalmi, modern újságírónak érezzük még ma is, kinek tollát mély világnézeti meggyőződése és tárgya iránti szenvedélye irányítja. Élő szenvedélye ma is hat: kiragadja írásait a megdermedt dogmák, élettelen szabályok szorításából.

⁵⁶ BRÓDY Sándor: *Két madonnáról*. Egy képhez. = *Jövendő* 1904. dec. 25. 52. sz. 3.

⁵⁷ *A szerkesztő közlései* = *Jövendő* 1903. 33. sz. 47–48.

⁵⁸ B-y S-r: *Az élő pont* = *Jövendő* 1905. ápr. 9. 15. sz. 6.

⁵⁹ BRÓDY Sándor: *A gondola megáll*. = *Jövendő* 1904. szept. 25. 39. sz. 3.

CSABA GABRIELLA

**L'activité de journaliste de Sándor Bródy
au tournant du siècle**

Dans son étude, l'auteur analyse en détail le rapport avec le journalisme de Sándor Bródy, écrivain hongrois qui vivait et déployait son activité au tournant du XIXe siècle. L'écrivain était le collaborateur de nombreux journaux de l'époque et il déployait dans ces journaux une activité vive de publiciste. L'étude analyse à fond cette activité de publiciste, de même que sa revue indépendante, intitulé Livre Blanc (*Fehér Könyv*), fondé au tournant du siècle pour proclamer ses propres vues sociales, politiques et littéraires, et sa revue Avenir (*Jövendő*) aussi.

KÖZLEMÉNYEK

16. századi tanárok könyvei Sárospatakon. A sárospataki iskola 16. századi történetét kutatva szükségyszerűen szembe kellett néznem azzal, milyen nyoma maradt e kor műveltségének a mai könyvtárakban, maradt-e olyan könyv, amely valamelyik pataki tanáré volt, vagy bármilyen más módon ide kapcsolható. E kérdések megválaszolásához röviden utalnom kell a kollégium és könyvtára történetére: 1671-ben el kellett hagyniuk a várost, s végleg csak 1704-ben térhettek vissza. A 16–17. századi könyvtár egy része Patakon maradt, a másik része szétszóródott, s ami megvan belőle, az ma Debrecenben és Marosvásárhelyen található. A Patakon maradt könyvekből a jezsuiták is válogattak¹, e kötetek közül végül a sátoraljaújhelyi piaristákhoz kerültek.²

Vizsgálódásaimat egyelőre a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárára (Sárospatak) korlátoztam, bízva abban, hogy a hányattatások után visszakerült könyvek között is akad számomra érdekes — bár erre a fentebb vázlatosan ismertetett események után nem volt sok az esély. Mivel a könyvtárnak nincs kutatók számára is hozzáférhető possessorjegyzéke, egyedül Szinyei Gerzson könyvtártörténetére támaszkodhattam. Szinyei 101 olyan könyvet sorol fel, amely a 17. században is Patakon volt (tehát 1671 előtt), ezek között 54 darab 16. századi nyomtatvány van, de ebből az ötvennégyből is jónéhány bizonyíthatóan a következő században került csak az iskola könyvtárába.³ Így már eléggé leszűkült a kör ahhoz, hogy egyenként kézbe vehessem a köteteket: majd mindegyiken ott volt a 17. századi rendezés jelzete (Theca-Ordo-Liber, vagy szekrény-polc-sorszám),⁴ néhányuk első kötéstáblájának belső oldalán vagyis címlapján olvasható volt egy feltehetően a 17. század első feléből származó bejegyzés az értékükről: „Valet fl. (vagy Tal.) . . . dr. . . .”; s feltűnt egy bizonyos csoportjuk, amelyre a németországi préselt bőrkötés, a 16. századi kéziratos bejegyzések hiánya és a név kezdőbetűit valamint évszámot megadó superexlibris a jellemző.

Keresésem eredményeképpen első menetben egyetlen könyv maradt fenn a rostan, ez Szinyei Gerzson jegyzékének 24. számú darabja. Szinyei ez esetben rosszul olvasta el a superexlibrist, ő I. S. T.-t látott, valójában azonban IS. F. a felirat az 1585-ös évszám kíséretében. A sárospataki kollégium 16. századi történetét ismerve ez a monogram feloldható, mint Fegyverneki L. Izsák (Isaacus Fegvernekinus) sárospataki tanáré.⁵ A folió alakú kötet egy kolligátum, amelynek első fele Christophorus Obenhinius *Promptuarium sacrorum exemplorum* című művének címlap nélküli példányát tartalmazza, ez 1576-ban jelent meg Oberurselben Nicolaus Henricus nyomdájában. A kolligátum második felében található mű: *Theatrum historicum illustrium exemplorum . . . quidem a . . . Andrea Hondorfio idiomate Germanico conscripta . . . iam vero labore et industria Philippi Laniceri . . . Latinitati donatum multisque in locis auctum et illustratum. Francofurti ad Moenum 1575. Apud Georgium Corvinum, impensis Sigismundi*

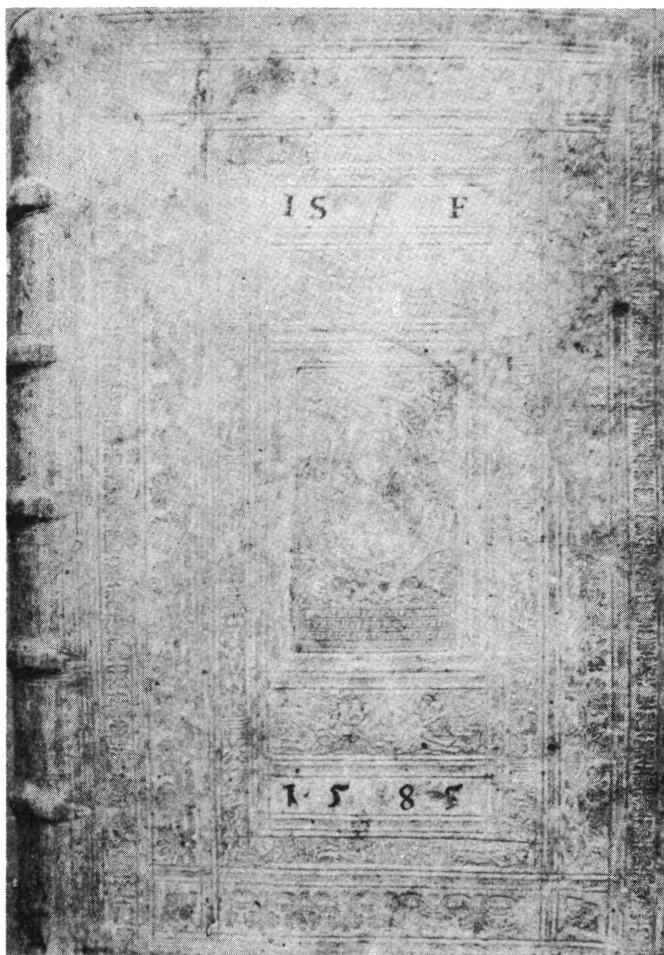
¹ SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története*, Sárospatak 1884. 22.

² SZENTIMREI Mihály: *A Kollégium tudományos gyűjteményei*. A Sárospataki Református Kollégium története. Bp. 1981. 279.

³ SZINYEI Gerzson i. m. 8–21.

⁴ Ez a rendezés a Rákóczi-könyvtár átvétele (1652–1660) után történt. Vö.: SZINYEI Gerzson i. m. 7.

⁵ Életrajza: ZOVANYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, Bp. 1977. 191.

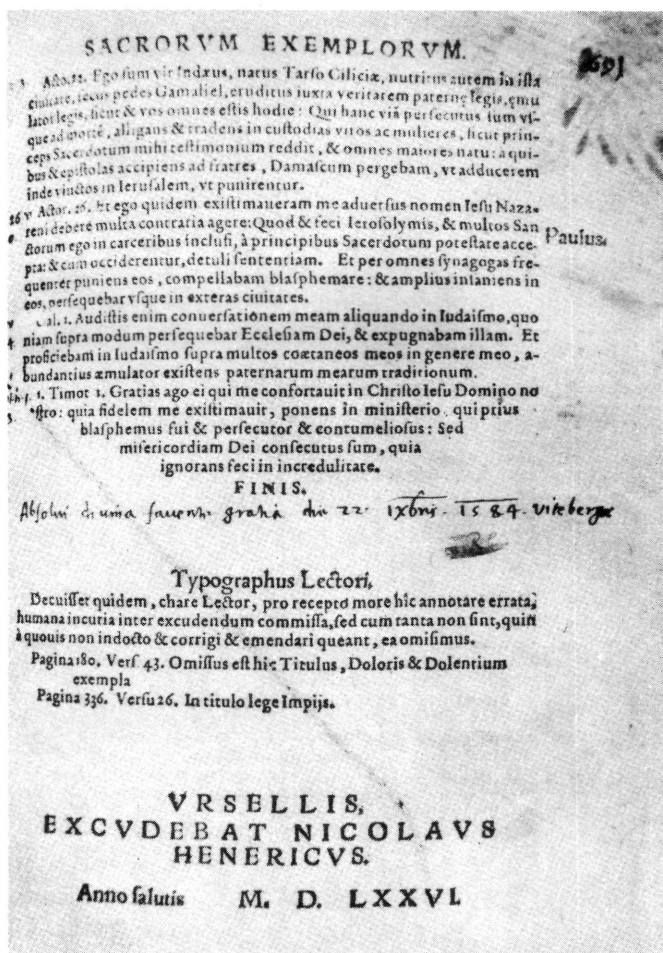
*Feierabend.*⁶ A kötetnek nincs más possessora Fegyvernekin kívül, feltehetően tehát tulajdonosának 1589. december 7-én bekövetkezett halála után rögtön az iskola könyvtárába került, ezt látszik alátámasztani az 1623-as első könyvjegyzék is, amelynek egyik tétele (*Promptuarium exemplar et.*)⁷ azonosítható vele.

Ha csak ennyit tudnánk, már akkor is jelentős felfedezés volna ez, itt azonban sokkal többről van szó. Fegyverneki Izsák egy bibliai-teológiai lexikkal tette az utókor számára nevezetessé a nevét, a mű már peregrinációja befejezése után jelent meg, Konrad Waldkirch bázeli nyomdájában, 1586-ban. A pontos címe: *Enchiridion locorum communium theologicorum rerum, exemplorum utque phraseon sacrarum; ex Aug. Marlorati Thesauro et Christ. Obenhini Promptuario ab Isaaco L. Fegvernekino Ungaro conflatum, recognitum, auctum.*⁸ Nem is kell külön hangsúlyoznom: nem csak egyszerűen Fegyverneki könyvét találtam meg, hanem Obenhiniusnak azt a művét, amelyet munkája összeállításához forrásként használt.

⁶ 17. századi jelzete: Th. D. O. 2. Lib. 17. — Mai jelzete: Sp. B 512.

⁷ MARTON JÁNOS: *A sárospataki református főiskola története I.*, Sárospatak 1931. 166.

⁸ RMK. III. 745.

Sőt, ha ismét szemügyre vesszük a kollégium 1623-as könyvjegyzékét, megvan benne a másik forrás is, a következő pontos leírásban: *Thesaurus Locorum Communium Marlorati et.*⁹ — ez a kötet azonban sajnos elveszett.

Mielőtt tovább lépnék, röviden ki kell térnem Fegyverneki peregrinációjára, művének keletkezési körülményeire. Sárospataki tanulmányai után 1581. október 25-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s ugyanezen a napon lépett a magyar coetus tagjai közé. 1585. április 11-én két másik magyar diáktársával együtt a hiedelbergi egyetem anyakönyvébe írta be a nevét, itt Johann Jakob Grynaeustól, aki egyben a házigazdájuk is volt, teológiát tanult.¹⁰ Grynaeus eredetileg a bázeli egyetemen tanított, csak 1584—1586 között működött Heidelbergben, ahol az ő feladata volt egy lutheránus korszak után ismét helvét hitvallásúvá tenni az egyetemet.¹¹ Fegyverneki művét ő adta ki, s harmadik (Basel 1589.)

⁹ MARTON JÁNOS i. m. 167.

¹⁰ Fegyverneki további életrajzi adatairól: SZABÓ ANDRÁS: *Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562—1598.* — Megjelenés alatt az ItK-ban.

¹¹ JOHANN FRIEDRICH HAUTZ: *Geschichte der Universität Heidelberg*, Zweiter Band, Mannheim 1864. 119—121.

kiadásához ajánlást is írt.¹² A szerző ajánlása patrónusához, Ecsedi Báthory Istvánhoz 1586. március 1-én kelt Heidelbergben,¹³ ez közvetlenül a hazatérése előtt lehetett, április elején ugyanis már Sárospatakon volt lektor (másodtanár) Thoraconymus Mátyás mellett. Az *Enchiridion* használható és jó könyvnek bizonyult, a legnagyobb 16. századi magyar könyvsiker lett Európában, fölülmúlva az ugyancsak Grynaeus által kiadott Szegedi Kis István-műveket is¹⁴: 1628-ig Bázelen, Londonban és Genfben 14 kiadása jelent meg.¹⁵

S most lássuk a frissen előkerült kötetet, amely Fegyverneki forrása volt, s amely — erről idáig nem szóltam — tele van a kéziratos jegyzeteivel, feltárva a munkamódszert is, ahogyan dolgozott. Obenhinius *Promptuarium*-a a tudnivalókat tárgykörök szerint csoportosította, s ezeket a tárgyköröket rakta ábécérendbe, Fegyverneki viszont rövid szócikkeket alakított ki, s ezeket tette ábécérendbe. Hogy ezt elérje, címszavait odaírta az Obenhinius-mű margójára, néhol vonalakkal is jelezve, hogy ez a nyomtatvány melyik sorához tartozik, s minden esetben pótolta a bibliai helyek kimaradt verszámain. Nem egyszer teljesen új szócikkeket alkotott, s esetenként a szövegbe is belejavított. Mikor ezzel kész volt, a margón lévő bejegyzéseit cédulákra kellett gyűjtenie, hogy ábécérendbe szedhesse őket (ha a kötet végén álló háromféle indexet is tekintetbe vesszük, más módszer nemigen képzelhető el), de az sem lehetetlen, hogy a másik forrást, Marloratus *Thesaurus*-át, szintén fel tudta erre használni segéd-eszközként.¹⁶ Obenhinius művének utolsó lapján ott áll az a bejegyzés, amely lehetővé teszi a munka időbeli behatárolását: „Absolvi divina favente gratia die 22. IXbris 1584. Vitebergae” (Az isteni kegyelem segítségével befejeztem Wittenbergben 1584. november 22-én). Fegyverneki rendkívüli szellemi képességeit mutatja, hogy egyetemi tanulmányai mellett Wittenbergben nemcsak ezt végezte el, hanem minden valószínűség szerint barátjával, Károlyi Andrással együtt ő nyújtott segítséget Laskai Csókás Péternek a Calepinus-szótár magyar értelmezései elkészítésében.¹⁷ A tulajdonában volt kolligátum második részében is írt kéziratot jegyzeteket — főként az elején —, ezek azonban már nem köthetők ide, csak egy tudósjelölt olvasó észrevételei és kiegészítései.

*

Szinyei Gerzson jegyzéke alapján tovább kutatva még egy kötetet találtam, amely feltehetően az iskola egyik tanáré volt, ez azonban csak később, valamikor 1623 előtt kerülhetett a pataki könyvtárba.¹⁸ A könyv megint egy kolligátum, első darabja a következő munka: *In librorum Paralipomenon sive Chronicorum Ludovici Lavateri Tigurini commentarius. Tiguri excudebat Christophorus Froschoverus 1573*.¹⁹ Szinyei a címlapon található név, Franciscus Ceglédi (Ceglédi Ferenc zempléni esperes és 1579—1584 között pataki elsőpap)²⁰ miatt említette meg, kéziratot bejegyzés nincs benne, préselt bőrkötésén viszont ott van egy superexlibris és egy évszám: P. SZ. 1578. A monogram és az évszám

¹² RMK. III. 787. α2r—α4v.: Johann Jakob Grynaeus ajánlása Ecsedi Báthory Istvánnak. — A második kiadás 1588-ban jelent meg Londonban.

¹³ RMK. III. 745. X2r—X6r.

¹⁴ Ernest STAEBELIN: *Bâle et la Hongrie a travers l'histoire*. Revue d'histoire comparée 1947. 236—237.

¹⁵ A kiadások számbavétele az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartása, az ún. „betanított” RMK. III., alapján történt.

¹⁶ E műből ezidáig nem láttam egyetlen példányt sem, ezért nem tudok róla nyilatkozni.

¹⁷ E feltételezés első megfogalmazása: KÖNYA Imre: *Kapcsolatok Sárospatak és Marosvásárhely között*. Sárospataki Református Lapok 1944. 126—127.

¹⁸ VARGA András is úgy vélekedik, hogy az alább következő és a Szinyei Gerzson által említett másik Ceglédi Ferenc-könyv sem közvetlenül Ceglédi 1579-ben bekövetkezett halála után került a kollégium könyvtárába. Vö.: *Partiumi Könyvesházak 1531—1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*), Szerkesztette MONOK István, VARGA András. Bp—Szeged 1987. (Adattár: XVI—XVIII. századi mozgalmaink történetéhez 14) — Megjelenés alatt.

¹⁹ Jelzete: Sp. B 272. (Szinyei Gerzson jegyzékének 10. számú tétele) — Az 1623-as könyvjegyzék is regisztrálja, vö. MARTON János i. m. 167.

²⁰ Életrajza: ZOVÁNYI Jenő: i. m. 115—116.

együttese önmagában is lehetővé teszi az azonosítást: mivel a magyar protestáns értelmiség ekkortájt elsősorban külföldi peregrinációja alatt szerezte be könyvtárát,²¹ az 1577—1578-ban Németországban tanult Szegedi Dégi Pálra (Paulus Szegedinus) kell gondolnunk. Szegedi 1577. május 31-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s június 10-én iratkozott be az egyetemre, 1577 végétől egy éven át a magyar coetus 27. seniora volt, majd 1578. november 2-án három másik társával együtt a tübingeni egyetemre iratkozott be egy neves humanista, Martinus Crusius görög előadásai kedvéért. Rövidesen hazatért és Sárospatakon lett lektor Kassai Császár György mellett, néhány hónapos tanítás után azonban, 1579 tavaszán meghalt.²² Ezt a feltételezést, mely szerint a könyv az övé volt, még inkább megerősíti az, hogy Ceglédi Ferenc lett a következő tulajdonosa, Ceglédi ugyanis éppen 1579-ben jött Patakra elsőpapnak, így szerezhette meg azt a fiatalon elhunyt tanár hagyatékából.

Itt kell megemlékezni arról is, hogy Budapesten az Akadémiai Könyvtárban őriznek egy könyvet, amely préselt bőrkötésen a B. F. Z. kezdőbetűket és az 1569-es évszámot viseli.²³ Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Szikszai Fabricius Balázs (Basilius Fabricius Zikzovianus) rejlik a monogram mögött,²⁴ a sárospataki kollégium első kiemelkedő jelentőségű tanára ekkor ugyan már nyolc éve hazatért peregrinációjáról, pataki és kolozsvári tanítványai révén azonban állandó kapcsolatban állt Wittenberggel, s volt diákjai könyvet is vehettek és költethettek számára. A folió alakú kötet Kálvin egy munkája: *Mosis Libri V. cum Johannis Calvini commentariis. Genevae 1563. Excudebat Henricus Stephanus*,²⁵ nincs benne kéziratos bejegyzés a 16. századból, viszont az első kötetátlábla belső oldalán hasonló értékmegjelölés van („Valet Tal. dr. 6.”), mint a pataki iskola könyvtára könyveinek a 17. század első fele táján. Az 1623-as könyvjegyzék mindenestre ugyanezt a művet jelzi: *Calvinus in 5 libros Mosis et.*,²⁶ ha valóban ugyanerről a példányról van szó, akkor az valamikor 1623 és 1628 között kerülhetett ki az iskola könyvtárából, mivel 1628-ból származik az első datált possessorbejegyzése,²⁷ hogy aztán 1964-től nyolcadik tulajdonosként az Akadémiai Könyvtár birtokolja. Egy újabb közzetett bizonyítékunk is van arra nézve, hogy Szikszai Fabricius Balázs (illetve sógora, Balsaráti Vitus János) könyveinek egy része a kollégium könyvtárába került, s ez az 1623-as jegyzék következő tétele: *Gesneri opera tribus volum. de naturis animalium*.²⁸ Konrad Gessner zürichi orvos-természettudóssal Balsaráti Vitus János, későbbi pataki orvos-pap barátkozott össze peregrinációjakor, 1556-ban, nála lakott, magyarországi természetrajzi információkkal látta el, s az emlékkönyvébe is beirt. A három kötet feltehetően a *Historia animalium* című munkájából való, a negyedik kötete Balsaráti Zürihből való távozása után, 1558-ban jelent meg (binnen a tőle kapott adatokkal a hazai halakról és csúszómászókról),²⁹ ebből lehet arra következtetni, hogy ezek a pataki doktor könyvei voltak. Halála után a könyvei sógorához, Szikszai Fabricius Balázshoz kerülhettek, s amikor rövidesen ő is meghalt, az iskola könyvtárába.

Kitűzött témámtól egy kissé elkanyarodva, végezetül szeretnék arra is kitérni, hogy a 16. századi superexlibrises könyvek első tulajdonosainak egy része a peregrinációk illetve az életrajzok adatainak segítségével meghatározható. Különösen így van ez a háromelemű neveknél, mint amilyen az a Szinyei-féle jegyzékben nem szereplő sárospataki kötet, amelyen B. W. SZ. 1587. olvasható.³⁰ Ez Szepsi W.

²¹ KLANICZAY Tibor: *Értelmiség egyetem nélküli országban*. Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 81.

²² Szegedi Dégi Pál életrajzi adatairól: SZABÓ András i. m.

²³ A könyve RITÓKNÉ SZALAY Ágnes hívta fel a figyelmemet.

²⁴ Életrajzáról: ZOVÁNYI Jenő: i. m. 601. — SZABÓ András i. m.

²⁵ MTA Könyvtára 552. 416.

²⁶ MARTON János i. m. 167.

²⁷ Az első kötetátlábla belső oldalán: „Deus providebit Francisco A. Rivulino 1628.”

²⁸ MARTON János i. m. 165.

²⁹ RITÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Balsaráti Vitus János. Magyar orvosdoktor a 16. században*. Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae) 78—79. sz. (1976) 23—24.

³⁰ Kolligátum, amelynek első darabja: „In librum Josue invictissimi imperatoris Israelitarum homiliae LXXIII. Ludovico Lavatero Tigurino authore. Tiguri, Froshoverus 1576.” (Jelzete: Sp. B 286.) A címlapján egy jelmondat: „Taceo, fero, spero BWSZ” — halála után a kötetet kollégája, Szikszai C. András vette meg, s még több kézen volt, mielőtt 1739-ben a pataki kollégium könyvtárának leltárába került.

Balázst (Basilius W. Szepsinus) jelenti, aki 1585. július 26-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja,³¹ s augusztus 7-én iratkozott be az egyetemre.³² 1586-ban is biztosan kint tanult még³³ — két üdvözlőverset ismerünk tőle ebből az időből³⁴ —, a későbbi sorsa ismeretlen, valahol lelkész volt, csak annyit tudni, hogy 1593-ban maga és mások nevében 3 tallért küldött a wittenbergi coetusnak.³⁵ Talán az ő fia volt az a Szepsi W. András, akinek 1631-ben Leydenben disputációja jelent meg.³⁶

A Szinyei Gerzson-féle jegyzék második darabjának superexlibrise is feloldható,³⁷ az L. K. 1585. minden bizonnyal Köcski Lukácsot (Lucas Keötski) rejti. Köcskit, hasonlóan Fegyverneki Izsákhöz, Ecsedi Báthory István küldte a sárospataki kollégiumból peregrinálni.³⁸ 1582. április 10-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja,³⁹ s 11-én iratkozott be az egyetemre.⁴⁰ 1586 nyarán itthon járt (erre abból következtethetünk, hogy augusztus 10-én a coetus anyakönyve egy általa hozott hazai pénzüsszeget regisztrált),⁴¹ visszaérkezése után augusztus 31-től 1587. június 6-ig a coetus 37. seniora volt.⁴² További sorsáról semmit sem tudunk, könyve Decsi István (†1631. VI. 15.)⁴³ nagyváradi elsőpap és bihari esperes végrendeleti hagyatkozásából került Patakra.⁴⁴

Az előzőekhez hasonlóan azonosíthatónak látszik az a kolligátum is,⁴⁵ amelyen az M. C. 1562. superexlibris olvasható, az első kötetstábla belső oldalán pedig a következő korabeli bejegyzés: „Emptus fl. III. Cassovia”. Az évszám, a monogram és a városnév együtt Csabai Mátyás (Matthias Czabai) kassai rektort és magyar prédikátort jelenti, akiről éppen ebből az évből, 1562-ből szólnak az utolsó adatok.⁴⁶

* * *

Összefoglalásként már csak fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy ezzel a szűrőpróbaszerű vizsgálattal is könyvkultúránk és művelődésünk egy kevésbé ismert rétegére vetült fény. Régi könyvgyűjteményeink és nagy könyvtáraink antikváinak és régi magyar könyveinek possessor-

³¹ SZABÓ Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613*. Halle (Saale) 1941. 141.

³² *Album Academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII. usque ad MDCII.*, Volumen secundum, Halle 1894. (Ezentúl: AAV. II.) 331.

³³ SZABÓ Géza: i. m. 74.

³⁴ RMK. III. 753, 754.

³⁵ SZABÓ Géza i. m. 81.

³⁶ RMK. III. 1471.

³⁷ Négy műből álló kolligátum, amelynek első darabja: „D. Epiphani episcopi Contantiae Cypri, contra octaginta haereses opus, panarium sive arcula, aut capsula medica appellatum... Basileae per Joannem Oporinum et Hervagium 1560.” Jelzete: Sp. A 354. — 17. századi jelzete: Th. D. O. 2. Lib. 14.

³⁸ Fegyverneki ezt az *Enchiridion* ajánlásában írja: RMK. III. 745. X5v.

³⁹ SZABÓ Géza i. m. 140.

⁴⁰ AAV. II. 304.

⁴¹ SZABÓ Géza i. m. 79. Gönci Fabricius György debreceni superintendenstől hozott egy tallért (korábban pedig Váradról 15 tallért — i. m. 77.).

⁴² SZABÓ Géza i. m. 141.

⁴³ Róla lásd: HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp. 1982. 273—274.

⁴⁴ A kötet címlapján olvasható: „Liber Scholae S.Patachinae ex test[amentaria] legatione Rdi Dni Steph. Deczi.”

⁴⁵ Első darabja: „In omnes apostolicas, divi videlicet Pauli XIII. et VII. canonicas, commentarii Heinrychi Bullingeri, ab ipso iam recogniti et nonnullis in locis aucti. Tiguri Chr. Froshoverus 1558.” Mai jelzete: Sp. B 273. — 17. századi jelzete olvashatatlan (Szinyei Gerzson jegyzékének 11. tétele).

⁴⁶ Csabai Mátyásról: KEMÉNY Lajos: *Csabai Mátyás*. ItK 1909. 178—179. — Uő.: *Csabai Mátyás levelei*. ItK 1912. 476—480.

feldolgozásával talán egyszer majd többet tudunk meg erről a korszakról, a 16. század második feléről, s erről a rétegről, a külföldi egyetemet (főleg Wittenberget) járt református értelmiségről; s a néhány megmaradt könyvjegyzéket talán egyszer majd szembesíteni tudjuk a megmaradt kötetekkel.

SZABÓ ANDRÁS

Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén. Egy kéziratos pótlásokkal és lapszéli jegyzetekkel bővített, 16. századi kiadás jelentősége kívánatosá teszi, hogy Calvin és a hazai művelődés kapcsolatát egy ponton másként lássuk, mint az eddigi megállapításokból következik.

Az *Institutio* megjelenésének négyszázados fordulóján Révész Imre foglalta össze mindazt, amit némi bővítéssel máig vall a szaktudomány. Ő megfogalmazta azt is, hogy mennyire hiányosak ezen a téren ismereteink.¹ Az egyik hiányzó láncszem fölbukkant azóta, e szerint Melius Juhász Péter nem csupán hivatkozott Calvin műveire és irányzatára, fordított is tőle, mégpedig a genfi kátét.² Újabban azonban Bucsay Mihály sem rajzolatott lényegében más képet, hanem jórészt azt tárta a nemzetközi tudományosság elé, amit adatszerűen Révész összefoglalása óta ismerünk.³ Az itt következő, önmagában szerény adalék ennek a képnek a megváltoztatását sugallja.

Calvin főművének egyik nyolcadrét formátumú kiadása 1577-ben jelent meg.⁴ Az első tulajdonos neve IO * KZ a kötetben nem olvasható, de a supralibros segítségével megállapítását megkísérelhetjük. A 1578

betűkapcsolat feloldása azonban nem egyértelmű.

¹ Vö. *Az Institutio Magyarországon*. = Kálvin János *Institutioja*. 1536. (Református Egyházi Könyvtár 19.) pp. LXV—LXXV. Ld. még „Tegnap és ma és örökké...” Révész Imre *összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből*. Debrecen 1944. (A Coetus Theologorum, Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata. 4—5.) pp. 145—161.

² RMNy 192A

³ Előadás a Calvin-kutatók Nemzetközi Konferenciáján (Amsterdam 1978): *Calvins Präsenz in Ungarn*. = *Calvinus Ecclesiae Doctor*. Ed. W. H. NEUSER. Kampen (1978) 209—228. — Magyarul: ThSz 1979: 275—281. — Franciául: *L' influence de Calvin en Hongrie. Le rayonnement de Calvin en Hongrie du XVe siècle à nos jours. A l'occasion du 450e anniversaire de la Réformation à Genève (1636—1986)*. Genève 1986, Ed. Communauté Protestante Hongroise de Genève. 15—25.

⁴ D. Ioannis Calvini... *Institutio*... ab ipso authore anno 1559, et in libris quatuor digesta, certisque distincta capitibus ad aptissimam methodum: et tum aucta tam magna accessione... Cum indice... Lausannae, Excudebat Franciscus le Preux, illustriss. dominorum Bernensium Typographus M D LXXVII. 8° *—** a—z, A—Z, Aa—Ll = [16], 380, [72] ff. Későbbi tulajdonosok: (1) Est Andreae Szanki Constat floreno & 87 Emptus Anno 1656 in Albensi Collegio. Az első kötetátlán többször írja nevét Andreas D. Zanki alakban is. Életére vonatkozó adalék a ff. 127—128. közé kötött tabula verzóján: Anno 1659 die 29 Aprilis Retteginum in officium Rectoratus ductor Szekino ex officio ejusdem loci loci [sic!] rectoratus ab aetatis meae 27 Anno. (2) Sum Stephani Tsutak Zágoni Anno 1665 die 25 Januarij Enyedini. (3) Egy kikapart, Sámuel keresztnévű (a kötet végén található SHSz monogram tulajdonosa?) az eltépett szennylapon és a hátsó kötetátlán 1616-ban a praedestinációról ír néhány sort. (4) A kötet későbbi sorsa ismeretlen, lappangás után 1967-ben került elő a könyvtár állományából, jelzete R 3774.

A külföldi egyetemeken általában jegyzetelt, az angoloknál tabulázott kiadások forogtak közkézen. Ld. az említett amsterdami kongresszus előadásait (1978), különösen O. FATIO: *Présence de Calvin à l'époque de l'orthodoxie réformé*. = *Calvinus Ecclesiae Doctor*, 171—207. — Ld. továbbá a genfi kátét fordításának függelékében az E. Waterman által említett adatokat, többek között: „It is an incontrovertible fact, that at that very time [1560], and for about fifty years after, to the Arch-prelacy of William Laud, the Institutes of Calvin were publicly read and studied in both Universities, [&] by every student in divinity.” (*The Catechism of the Church of Geneva, by the Rev. John Calvin. With an appendix... A letter... showing that 'The Catechism commonly called Dr. Alexander Nowell's which was sanctioned in the Convocation of Bishops and Clergy in 1562, and published 1570, 'as a standing summary of the doctrines of the English Church,' is in substance the Catechism of Calvin enlarged. p. 124. Hartford 1815.)*

A wittenbergi bursa dokumentumai kínálják a neveket, hogy János keresztnévű peregrináló magyar találgatunk közöttük, amelyek családi neve Sz vagy Z kezdetű, és 1577-ben már Wittenbergben tanult. Azért célszerű így gondolkodnunk, mert a családnevek változó alakjára sok példa van a diáknevek között; többek között Zaládi Jánost is Szaládinak írják időnként; a keresztnév pedig bizonyosan nem József, akkor IOS rövidítése lenne várható, míg a ritkább bibliai neveket (Josiah, Joachim vagy Jonathan) nem csak kezdőbetűvel rövidítették.⁵

A lehetőségek között válogatva Szőlősi Jánosra voksolhatunk, éppen a harmadik névelem (K) miatt. A helynevek jórésze ti. Kis- és Nagy- változatban élt, s a családnevek ezért nem a különben gyakori Kis és Nagy önálló névelemet tartalmazták, hanem az egybetartozó, de külön írott helységnév tartozékait. Azaz, nem Várdai Kis, hanem Kisvárdai; valamint Nagytálya és nem Tálya Nagy-típus keresendő legtöbbjük mögött, bár a szakirodalom gyakran nem ilyen feloldást szokott meg.

Jólismert név a Nagyszőlősi.⁶ Minthogy azonban Kisszőlős helység szintén van (pl. Vas és Veszprém megyében, de a sok Nagyszőlős miatt korábban biztosan másutt is volt), ezért bátran következtethetünk arra, hogy a névbetűk mögött Kis-Zőlősi rejtőzik. Igaz, ilyen alakban csak ritkán, némelykor szinte soha nem használta a nevet az ilyen alkotású nevek gazdájának egész sora.⁷

A tulajdonos kétségtelenül wittenbergi diák volt, ennek több bizonyossága van a kézzel írott jegyzetek között. Az *Institutio* végén görög változatban, kezelve írta be a „Soli Deo Gloria”-jelmondatot az első tulajdonos (f. 380^v): παντοτε δοξα τω θεῳ 22 Julij 3 Witebergae. A sűrűn található vörös tintás aláhúzások, helyenkénti jegyzetek, tartalmi kivetítések mutatják, hogy ez a keltezés az áttanulmányozás, végigtanulás bevégeztét jelenti, s hogy ez már Wittenbergben megtörtént. A Szőlősi Jánosról ismeretes adatokkal ez a tény megegyezik.

A gondviseléssel kapcsolatos magatartás taglalásakor (*Institutio* 1.17.3.) megemlíti Calvin, többek között, a sorsára hivatkozó ifjút. Itt az első tulajdonos és használó az „ut Plautus ille adolescens”-szavakat aláhúzta, s hozzájegyezte a lapszála: „imo nuper hic Vitebergae et quidam Magister” (f. 46^v).

A kötetet tehát Szőlősi János hozhatta haza Magyarországra, mikor két esztendővel később Hodászi Lukácsék társaságában utazott.⁸ Itthoni sorsa ismeretlen.

Azt sem ismerjük ki lehetett, egy nemzedékkel később, aki a tabulázott *Institutio* egyes könyvei, fejezetei, szakaszai tartalmát (argumenta) kivonatolta a levelek üresen maradt karéjában. A korábbi kéziratok pótlásokkal együtt erre a gyakorlatban volt szüksége, mert a nyomtatott kötetet ezekkel a kiegészítésekkel előadásainak vezérfonalaként használta évről évre. Ennek bizonyosságai a következő beírások.

(1) Az első könyv elején

Anno 1595. 6 die Decembris praelectionē huius libri priuatam Diuina Gratia nobis fauente Sardini inchoauit dei filio et <—> (f. **7^v a levél alján, a sectio tartalmi taglalásába beleírva; az ū = u jellegzetes írásmód, trémával, csak ilyen helyeken található a jegyzetek között, s a vonásokon kívül ez különíti el a praelectoriot notatit a Szőlősitől eredő kézzel írott tabuláktól.)

Tertia plectio priuata huius libri inchoata est Sardini 14 die Nouemb. Anno 1596.

Quartam inchoauit publice in schola Radnotina 2 die Martij Anno 1598. (f. 1^r a nyomtatott szöveg fölött mindkét jegyzés).

⁵ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa 1908. II: 22, 59, 62 (az 59. lapon Z-vel, a többi helyen és mutatóban Sz-szel; ld. még a Zikzai, Zakach stb. névalakokat ugyanebben az időben). — A közlést össze hasonlítottam a Református Kollégiumi Nagykönyvtárban őrzött eredetivel.

⁶ RMK I 1068, 1193, 1196 (vö. Zoványi Jenő szerző megállapítását és a különféle névalakokra vonatkozó megjegyzéseit, MKsz 1940: 168—169.)

⁷ Újfalvi Imre pl. teljes nevén Szilvás-Újfalvi Anderkó Kis Imre volna. Tótfalusi uram pedig (Alsó)Miszt(-Mogyorósi) Tótfalusi [— itt következne a voltaképpen családnév, amit nem ismerünk] Kis Miklós. A nyelv természetesen használata kiküszöböli az ilyen alakulatokat.

⁸ THURY Etele op. cit. 59, 63.

(2) *Az első könyv végén*

Tertia lectionē hūiūs primi libri absolui Sardinj pridie divi Andreae 28 Novembris Aō 1596.

Quartam quoq, lectionē diuina gratia mihi fauente absolui Radnotinj felič 4 die Decem̃. Anno 1600 huic itaq, Deo Vni et trino sit laus, honor, gloria in perpetū Amen. (f. 52' a nyomtatott szöveg alatt mindkét bejegyzés).

(3) *A második könyv elején*

Tertia Lectio 1. Decem̃. 96. (f. 52' a felső szegélyen).

(4) *A második könyv végén*

Secūdam hanc hūiūs libri praelectionē Sardini in priuatis meis aedibus Deo volente absolui. Cui Soli Laus gloria et honor in sempiternū Amē. (f. 30' az alsó szegélyen, majd néhány soros latin imádság).

(5) *A negyedik könyv legvégén (a harmadiknál nincs jegyzet)*

Tertium hūiūs libri lectionē Radnotinj Absolui, Dei beneficio 23 die Octobris Anno 1597. Laus Deo. (f. 380' a felülső szegélyen).

* * *

E néhány keltezett bejegyzés értelme az, hogy újra meg újra, 1595 és 1600 között négy ízben is előadta növendékeinek az ismeretlen lelkésztanár Calvin főművét; előbb csak magánórakon, rendkívüli tárgyként, végül nyilvánosan. Bizonytalán a vár épületének az a része, vagy a ház (= terem) elnevezése lehet a Sardinum, ahol a lelki tanító lakott, vagy tanított — ez a kettő általában ugyanaz volt.

Radnót ugyan nem közönséges hely a 16. század végén sem, de arról semmit nem tud az iskolatörténet, hogy pl. az enyedi, kassai vagy szigeti skólával azonos szinten működő iskolája lett volna bármikor, még a Bethlen építette kastélyban vagy környékén is. Ha különleges patrónusra és oktatóra gondolunk, akkor is csak időlegesen tekinthetjük emelt szintű középiskolák közé tartozónak.*

Épp azért, mert nem pl. Gyulafehérvárról, vagy Alsted és Opitz rangjával vetekedő tanártól maradt ez a sor bejegyzés, arra következtetnünk természetes, hogy ekkorra, a 16. század végére, magától értetődően beletartozott a jelentősebb iskolák curriculumába Calvin műveinek elsajátítása.

Az *Institutio* Calvin szándéka szerint valójában tankönyv, oktatási vezérfonal, s amint tudjuk, pl. a 16. századi angol egyetemeken is így használták. Semmi hasonlót nem ismert azonban a szakirodalom mindmáig a magyarországi művelődésről. Azt továbbra sem állíthatjuk, hogy Calvin műveinek ismerete egészen általános lett volna. Arra azonban most már van indítékunk, hogy keressük, mi módon vált a reformáció helvét ágának fokozatos terjedése során Calvin fő műve a Melanchthon-féle *Loci communes* párjává. Egy másik lausanne-i kiadás, csupán egy év különbséggel, szemléletesen példázza, hogy ez szinte

* Jellemző, hogy Herepei János adattárában is csupán levelek keltezési helyeként, vagy a radnóti zsinat (1673) kapesán bukkan föl a helynév, s még Bornemisza Anna könyvtárával kapcsolatban sincs hozzáfűznivalója az ottani skóláról. Orbán Balázs is csak azt valószínűsíti, hogy a hajdani római castrum helyén volt az a korábbi vár, amelyet a 16. század közepén Bogáthi Jánosné jelentősen megerősített. A Bethlen várkastélyára vonatkozó vélekedése idejét múlta (*A Székelyföld leírása*... 5. k. Pest 1871. p. 48.) Az árkádós, pártázatos stílusra vonatkozó adatokat ld. B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. — Az iskoláról azonban itt sincs szó.

A radnóti iskolával kapcsolatban számos kérdésre nem tudunk válaszolni, így feltevésem kénytelen a hiány kitöltésére. Kérdésemre Szabó T. Attila, akinek levélbeli tájékoztatását itt is megköszönöm, semmi további adalékkal nem szolgálhatott, sőt azt is kifejezte, hogy ilyen adatok nem is remélhetők.

a praeceptor Hungariae^{9a} munkájának felváltásával járt, hisz a kötet metszésére tintával ezt írta a korai tulajdonos: Loci communes.¹⁰

Ez a felírtos Institutio magyar kézben volt egy évtizeddel a megjelenése után, s több nemzedék használta, míg a könyvtárba eljutott. Az első tulajdonos ezzel az ajánlással adta tovább (egy Ambrosiustól idézett mondást folytatva): Et morū suauitate & doctrinae singularis ornamentis decorato viro D. Johanni Budaeo, Vngaro amico suo integerrimo Joannes Clericus Edelberga discessurus moestus <? — még egy, sorok közé beszúrt, bizonytalan olvasatú szó> asscripsit Co. 1596. 26 8^{bris}.¹¹

Budai János szintén wittenbergi diák volt, valószínűleg ő róttá igen apró betűkkel a levelek karéjára az egész műben szerte látható jegyzeteket. Lehet, hogy hazatérte után, a szokásos két esztendeig rektorként működve, ő is éppúgy előadta az *Institutio* gondolatmenetét, mint a radnóti névtelen.¹²

Egy-két ilyen jegyzéssel teljes, sokat használt könyv világosságában természetesen látjuk azt aényt, hogy a képzetesebb lelkészek tudatát mintegy átítatta a Calvin módján gondolkodás, szellemében formálódott állásfoglalás, anélkül, hogy kizárólag kálvininak és kálvinistának tekintették volna egyházukat, és Calvin tanulmányozását, ismeretét előírták volna iskolai törvényekben.

FEKETE CSABA

Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között. „A nyomdának nem volt könyvkötészete. A könyvkötés külön céhes iparosok, a compactorok dolga volt” — olvassuk Benkő Ferenc: *Debrecen város nyomdája és patikája a XVIII. században* című figyelemreméltó, terjedelmes levéltári kutatásra támaszkodó tanulmányában, amely a Debrecen város 625., a debreceni nyomdászat 425. évfordulójára kiadott *Nyomdatörténeti és nyomdászéletmód-kutatói tanulmányok* c. kötetben jelent meg. (1986, a tanulmány a 377–471. lapon.) A szerző állítását megerősíti Benda—Irinyi ismert könyve a debreceni nyomdászat történetéről is. Keveset tudunk azonban arról, hogy milyen volt a régi nyomdász és a kortárs könyvkötő kapcsolata, s hogy a könyv nyomtatása után hol fejeződött be a nyomdász munkája, és hol kezdődött a könyvkötő tevékenysége.

Benda—Irinyi ismert művében olvashatjuk, hogy a XVII. században Fodorik Menyhért és Töltési István foglalkoztak könyvkötéssel is. Tótfalusi Kis Miklós is azt írja *Mentségében*, hogy „a könyvnyomtatók itt ezelőtt mind compactorok is voltak”, s ezzel nyilván kolozsvári elődeire, Veresegyházi Szentyel Mihályra és Némethi Mihályra célt. A két kolozsvári nyomdász azonban eredetileg könyvkötő volt, akárcsak az említett két debreceni kollégájuk. Ezért a nyomdához kapcsolt könyvkötői működésükből nem szabad általánosítanunk.

^{9a} Praeceptor Germaniae néven ismeretes ugyan Melanchthon, azonban magyarokra is igen elhatározó volt az irányítása, ezért alkalmaztam így a jól ismert megnevezést. Melanchthon hatására ld. KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*. Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához. Szeged 1986. (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae. 10.)

¹⁰ Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, jelzete C 187 a múlt század óta. Korábbi tulajdonosai: (1) *N B 1585* supralibros, a címlevélben N Berwedý beírás. Ő köttette tehát a művet. (2) *Mentoris Cain*. (3) *Sum ex libris Georgi Reijgess Appeldorn, pmria*. (4) hogy e két tulajdonostól, vagy mástól hogyan jutott Magyarországra a kötet, arra nincs bejegyzés, bár valószínű, hogy a 17. század elején hozta haza valamelyik diák. Itthoni első gazdájától ezt olvassuk: in oppido Diczeo Szent Marton accepi hunc libr. Anno 1610 die 16 mensis Decemb. Christoph. Lrato Diczeoj. (5) *sum ex libris Matthiae Viet. Cíbin*. 1641. 15. Nov. (6) *Constat 22Xr Alex: Elek mp. Debr. d 1^a 1822*. Elek Sándor könyvtáros deák volt, tőle került aztán később a mai helyére a kötet. Terjedelme, és a collatio ugyanolyan, mint a föntebb, 4. jegyzetben leírt kiadás, csupán az évszám M D LXXVI.

¹¹ Budaihoz ld. THURY Etele *op. cit.* 24, 29, 35, 65.

¹² Melanchthon hatásához ld. FRAKNOI Vilmos: *Melanchthon és magyarországi barátai*. Bp. 1874. Továbbá *Studia et Acta Ecclesiastica* III. Bp. 1973. 15 sköv. (Kathona Géza).

Úgy tűnik, régi hazai szokások szerint a nyomdász inkább csak nyomtatott, majd az íveket átadta, nem ritkán eladta a könyvkötőnek, aki nem csak bekötötte, hanem árusította is a könyvet. A miénknél fejlettebb gazdasággal rendelkező országokban e folyamatba bekapcsolódott a könyvkereskedő is, aki kiadói funkciókat is magára vállalt. Kivételek természetesen voltak itt is és ott is. Mindennek vizsgálata azonban terjedelmesebb tanulmányba kíváncszna.

A nyomdász—könyvkötő kapcsolatnál maradva, Tótfalusi eléggé pontos választ ad a könyv kötésre adásának módjáról. Egy helyütt azt írja, hogy „exempláru” adják át a könyveket a könyvkötőnek, másutt ugyanezt a „kötetlen” kifejezéssel magyarázza (*Mentség*, A2 ill. D2 lap). Az exemplar-nak tehát szakmánkban két jelentése volt: 1. példa, könyvpéldány, 2. bekötetlen könyvpéldány.

A tanulmányban olvassuk, hogy amikor „az editio elkészült, az ívek egy részét »exemplárokká« összefűzték” — ezt adták kötésre. Másik részét bálákba kötözve tárolták. Másutt: a nyomdához „Exemplár-tartó Ház” is tartozott, ahol a teljesen kész könyveket tartották.

Mivel kötetlen, raktározásra elkészített állapotban levő könyv Európa-szerte alig maradt fenn, nem könnyű rekonstruálni, hogy a régi nyomdász milyen állapotban adta át kötésre a könyviveket. Nemrégiben Frans A. Janssen amszterdami könyvtáros a maga munkahelyén felfedezett egy ilyen könyvpéldányt, ami arra indította, hogy beható tanulmányokat folytasson e tárgyban. Vizsgálódásainak eredményét, amely XVI. századi nyomtatott forrásoktól a XIX. századig terjedő és meglehetősen egybehangzó dokumentumokra terjednek ki, a holland *Quaerendo* 1985. évi 15. számában közölte („A note on loose-sheet copies folded in half”, 179–186. lap).

Janssen megállapításainak lényegét így foglalnám össze: a kinyomtatott íveket A, B, C stb. szignatúrájuk szerint összehordják, mégpedig a források szerint 6—12 között változó számú ívesomót képezve. Tehát pl. 6 íves gyűjtés esetén egy 12 íves könyv két ívesomóból áll. Ezután az íveket ellenőrzik, azaz kollacionálják, majd présbe teszik. A présből kivett ívesomókat középen egyszer félbehajjták, ezt a hajtott ívesomót németül *Lage*, angolul *quire* néven ismerik. (Magyarul „lag”.) Vékony könyv általában egy lagból áll, vastagabb könyvek több lagból tevődnek össze. Az említett példa szerinti könyv első lagja tehát az A—F, második lagja a G—M szignatúrájú íveket foglalja magában.

Néhány további részletet ismertem meg itthon is hozzáférhető forrásokból, főként L. S. le Normand könyvéből, melynek *Die Buchbinderkunst* c. német fordítása (Ulm, 1832) birtokomban van. A nyomtatott ívek rendezése ez időben annyira fontos művelet volt, hogy külön nevet is kapott: *Aufnehmen* illetve *Aufheben*. Különösen Franciaországban, ahol a könyvkereskedelem igen fejlett volt, a kereskedők a nyomdászoktól félig nedvesen vették át a kinyomtatott papíríveket, maguk szárították és külön műhelyekben végeztették a Janssen által is leírt műveleteket. Nagy gondot fordítottak a lagoknak pontos, a punkturák szerinti hajtogatására. Az egy-egy könyvpéldányt képező lagokat egymásra emelték, ezt kompletírozásnak nevezték, majd a több példányból képzett csomót ismét préselték, fölül alul védőpapírral látták el, és bálába kötötték. A megmaradt, fölösleges többlet-íveket ábécésorrendben rendezték és külön csomagolták.

Sehol nem találtam olyan adatot, hogy a könyveket a nyomdában fűzték volna, és ez a leírt rendezési módszer mellett el sem képzelhető. Így nem fűzhatték Debrecenben sem. A debreceni „Exemplár-tartó Ház” pedig lehetett a kötetlen, bálázott ívek raktára — bár szolgálhatott bekötött könyvek tárolására is.

A leírt régi szokások nálunk a XIX. században, a nagyüzemek színrelépésével és a kiadói tevékenység elkülönülésével változtak meg. A későbbi bekötésre szánt könyvivek tárolása a kiadók gondjává vált. A krúdában való szállításra rendelt könyvmennyiséget a nyomda rendezte: a nagyobb ívegységekben nyomtatott íveket 16-oldalas hajtogatás nélküli ívekre vágta és ezekből teljes könyveket hordott össze. Ezt követően a könyvnyi egységeket egymásra helyezve, csomagot képeztek, amely pl. 50 × 20 íves könyvet tartalmazott. (A tanulmány szerint azonban az „in crudo” kifejezés már 1777-ben is használatos volt.)

Érdekes, ugyancsak a tanulmányból, hogy a XVIII. század második felében Debrecenben már ismeretes volt az „angelika”, vagyis az angol mintára készült vászonkötés, a „reliure à l'anglaise”. Az, hogy a „französischer Ledereinband” nevéből korcsosított „frantz” műszót használták, a kor kötéseinek ismeretében természetes.

(Témánkon kívüli, de említésre érdemes megjegyzések: a fusoriát „betűmetszőháznak” nevezni nyilvánvalóan téves. Hogy Debrecenben volt-e sculptoria és valóban metszettek-e betűt, vagy csak öntöttek, az csak a betűtípusok analízisének és eredetiségének bizonyítása útján lenne eldönthető. A betűket valóban sorjázóba szedték, ami másképpen szedővas, Winkelhaken, Comenius szerint latinul gnomon és nagyon szép magyarsággal rendszabó (1675) — de nem hajó. Utóbbin ugyanis már a több sorjázóra való hasábot lehet elhelyezni. Végül Zboray György nem Békéscsabáról, hanem a Borsod megyei Csabáról szállított papírt Debrecenbe. (I. Bogdán István: *A magyarországi papíripar története*, Bp. 1963. 167.)

HALMAN GYÖRGY

Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban. (Rendhagyó könyvismertetés). A leydeni egyetemre 1626-ban — csaknem egyidőben Bethlen Péterrel és kíséretével — beiratkozott Bisterfeld (1600—1655) már csak az öt meghívó fejedelem (Bethlen Gábor) halála után érkezett Erdélybe, hogy a Gyulafehérvárt alapított fejedelmi iskola tanára legyen. Teológiai munkásságával mélyebben nem foglalkozott senki; politikai tevékenysége is homályban maradt, jöllehet I. Rákóczi György francia és svéd szövetségének egyik legagilisabb szorgalmazója volt. A róla született tanulmányok főleg a Comenius munkásságát nagyra tartó és propagáló Bisterfeldet mutatják be. Nem ismerünk azonban olyan írást, amely például a socinianusokkal folytatott vitáját elemezte volna, vagy — a másik oldalról — a diplomata Bisterfeldet állította volna elénk. Ezért is tartjuk fontosnak, hogy a magyar szakközönség is tudomást szerezzen az alábbiakban bemutatandó két levelezés-kiadásról: Andreas Rivetus Claude Sarrau-val, illetve Marin Mersenne-nel folytatott levelezéséről. (Fontosnak tartjuk jelezni, hogy Bisterfeld leveleinek kiadása tudtunkkal még nem jelent meg, jöllehet a szakirodalomban elég sok jelzetet találunk e levelek hollétéről.)

Correspondance d'André Rivet et de Claude Sarrau, 1641—1650. Vol. I—III. Publiée et annotée par Hans Bots, Pierre Leroy. Amsterdam, APA — Holland University Press, 1978—1982. Az amsterdami „A nyugat-európai országok szellemi kapcsolatai a XVII. században” nevű intézet (Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen west-europese landen in de zeventiende eeuw) támogatásával és kiadásában megjelenő, Hans Both által szerkesztett könyvsorozat — tanulmányok, monográfiák, forráskiadványok — megérdemli a figyelmet a kelet-európai országok szakemberei részéről is. Nem pusztán azért, mert jó példa a kulturális kapcsolatok más lehetséges módjaira is, mint az acsarkodás és a konok elzárkózás, s nem csak azért, mert a forrásanyag feltárása, nyilvántartása, publikálása és feldolgozása terén módszertanilag is sokat tanulhatunk, hanem mert a XVII. században a választóvonal nem Kelet és Nyugat között volt. E szempontból az intézet elnevezése kissé bizarrnak tűnik — hiszen a források számos „kelet-európai” témát is érintenek. Ha kiadják ugyanis egy-egy professzor levelezését, abban — főleg a németalföldiek esetében — számos Magyarországról érkezett is lehet; a teológiai, filozófiai vitákban pedig részt vettek magyarországi, lengyelországi, cseh, horvát tudósok is, akiknek jelenléte az európai szellemi életben talán a mai szintet is meghaladó volt.

Andreas Rivetus (1587—1651) — aki több mint tíz éves lelkési gyakorlat után került a leydeni egyetem teológiai katedrájára — és Claude Sarrau (1600 k.—1651) — aki aquitániai protestáns születésű jogász volt, királyi tanácsos (Conseiller du Roy au Parlement de Rouen), s aki Rouent csak itáliai peregrinációja idejére és 1636—1641-ig hagyta el, amikor Párizsban élt — levelezését kicsit kételkedve vettük kézbe. Kételkedve abban, hogy benne magyar vonatkozású forrásokat találunk; bár Rivetus neve a Régi Magyar Könyvtár köteteiből ismerős volt. Várakozásunk ellenére számos fontos, XVII. századi művelődéstörténetünkre vonatkozó forrással lettünk gazdagabbak — hála a levelezés közreadóinak.

Andreas Rivetus teljes levelezésének létezik egy nyomtatott, de hazai szakembereink által tudtunkkal nem nagyon hasznosított inventáriuma: *Inventaire de la correspondance d'André Rivet*. (Publiée par P.

Didon. La Haye, 1971.) Kapcsolatai erdélyi diákokkal, barátsága Johannes Bisterfelddel, néhány említés szintjén eddig is ismert volt. Mint egyike az ún. intranzigenseknek — Polyander, Walaeus és Thysius mellett — természetesen figyelemmel kísérte az erdélyi és lengyelországi eseményeket mind a teológia terén, mind a politikatörténetet tekintve. Az innen érkezett könyveket továbbadta, mintegy lektorálásra, a kéziratokat megjelentette, s ellátta távoli barátait a frissen megjelent teológiai könyvekkel. Levelezése, csakúgy, mint a leydeni egyetem több tanáráé, ezért fontos számunkra, hangsúlyosan is.

Tulajdonképpen neki köszönhető az is, hogy a Descartes-előd Marin Mersenne (1588—1648) is személyes ismeretségbe került Bisterfelddel.

Correspondance du P. Marin Mersenne, religieux minime (1617—1646). Vol. I—XIV. Publiée et annotée par Cornelius De Waard, avec collaboration de Marie Paul Tannery, René Pintard, Bernard Rochot, Armand Beanlien. Paris, 1932—1980. Beauchesne, PUF, CNRS.

A XVII. századi Magyarországon is ismert Marin Mersenne levelezésének kiadását már Descartes összes műveinek (benne levelezésének) közreadója, Paul Tannery is tervezte, látva, hogy a racionalista filozófus sok tekintetben Descartes elődjének mondható. A Cartesius levelezését többszörösen meghaladó anyag publikálása, éppen, mert Mersenne-ék komoly teológiai, politikai érdeklődése révén, nem csak terjedelmében, de tartalmában is bővebb, óriási vállalkozás. Paul Tannery már az első kötet megjelenését sem érte meg. Felesége — férje emlékéért tisztelendő — kezdeményezte a terv megvalósítását, melynek tulajdonképpeni végrehajtója Cornelius De Waard volt. A címleírásban említettek egy-egy kötetben munkatársakként vettek részt.

A háború előtt csak az első kötet jelent meg Gabriel Beauchesne kiadásában. A második 1945-ben követte, de már a Presse Universitaire de France gondozásában. Az ötödik kötettől kezdve (1959) a Centre Nationale de la Recherche Scientifique a sorozat gazdája, amely reprinteltette az előző, csak 500 példányban nyomott korábbi köteteket is. A vállalkozás még nem befejezett.

A továbbiakban azokat a magyar vonatkozású adatokat, és az azokból kihámozható történeteket mutatjuk be, amelyek ismeretére kizárólag e 17 kötet alapján jutottunk. Tehát a magyarországi szakirodalomban tájékozatlan szakember is nagyjából ennyi tájékoztatást kap belőle; és ez a szövegkiadások hallatlanul pontos, részletes, valóban kritikai jegyzetanyagát dicséri. Azt a naprakészséget, ahogyan a magyarországi idegen nyelvű kiadványokra is hivatkoznak, tehát nem a háború előtti, több vonatkozásban már elavult, s gyakran propaganda-művekre, mint azt a legtöbb nem hazai kiadványban megszoktuk. Igaz, Enyedi említendő munkája mellett nem találtam az RMNy-számot.

A levelezésben található magyar vonatkozású források két személy köré csoportosíthatók: az egyik Johannes Henricus Bisterfeld, a másik I. Rákóczi György. Tehát egy elismert teológusról van szó, akit 1640-ben meghívtak a leydeni egyetem katedrájára, és egy református fejedelemről, aki a harmincéves háború utolsó szakaszában hallat igazán magáról: szövetségben harcol a svédekkel és franciákkal.

Bevezetésünk végén megemlítjük még, hogy e „könyvismertetés”-ben csak a teológus Bisterfeldre vonatkozó adatokat emeljük ki. Diplomáciai tevékenységéről (mely szinte napról napra nyomon követhető Hugo Grotius levelezéséből), külön tanulmányban szándékozunk beszámolni. Az egyes dokumentumokra az R—S., kötet és oldalszám, illetve az M., kötet és oldalszám rövidítésekkel hivatkozunk. Mivel Hugo Grotius is részt vett a sociniánus teológusokkal folytatott vitában, említett levelezésében (*Briefwisseling van Hugo Grotius. 1597—1640. Vol. I—XI. Uitgegeven door P. C. Molhuysen, B. L. Meulenbroek, P. P. Witkam. s.—Gravenhage, 1928—1981. Rijks geschiedenkundige publikatiën. Grote serië. 64, 82, 105, 113, 119, 124, 130, 136, 142, 179.*) is van néhány érdekes részlet a teológus Bisterfeldet illetően is, eltekintve e levelezés-kiadás ismertetésétől, e részleteket G., kötet és oldalszám-rövidítéssel itt közöljük.

Azt már csupán csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy Bisterfeld munkásságát Leibniz is ismerte, filozófiai írásait nagyra tartotta. Egy, Johann Friedrich Leibniznek írt levelében például (1684. december 6.) könyveket kér, köztük: „Bisterfelds Elemente, phosphorus, philosophia prima, theol. in 4.” (*Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften und Briefe. Erste Reihe. III. Bd. Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel. III. Bd. 1680—1683. Bearb. von Paul Ritter, Waldemar von Olshausen, Kurt Dülfer. Leipzig, 1938. 680—681.*)

Az egyes levélrészleteket időrendben közöljük, s beszámozzuk; tehát az összetartozó részleteket nem egymást követően találja meg az olvasó. Minden esetben utalunk azonban az ugyanarra a kérdésre vonatkozó forrásra.

1. 1637. november 25. Mersenne Rivetushos (M. VI. 337.)

„Or je desire particulièrement de sçavoir ce que 3 ou 4 de leurs principaux ont escrit, par exemple Socinus, Enjedinius, Smalcus et ce que vous avez veu, et ceux qui auront escrit contre, de vos confrères ou des Lutheriens.” Mersenne figyelme az évtől fordul a sociniánusok írásai felé, s érdeklődése élete végéig megmarad. Talán nem érdektelen idézni, hogy a levelezés kiadói mit tudnak Enyedi műveiről: Magyarországon született; e jegyzetben azonosítják „Synadus”-szal, bár a további kötetekből kiderül, hogy két személyről van szó. 1597-ben halt meg fiatalon. Művei: *Explicatio locorum Scripturae Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet* (s. l. et. a.) in 4. Ennek első kiadását elégették, a második a Németalföldön jelent meg („Les exemplaires de la première édition étant brûlés, on en fit une seconde dans les Pays-Bas.”); *De Divinitate Christi*; *Explicatio locorum catechesis Racoviensis*; *Praefatio in Nov. Test. versionis Racovianae*.

2. 1638. április 29. Rivetus Mersenne-hez (M. VII. 181.)

„Ces gens (ti. a sociniánusok) ont pour maxime de contenter la raison humaine en la Religion et ostent la nature de la foy, la convertissans en opinion probable. Les Elzevirs ont commencé l’impression de l’escrit de Crellius de Uno Deo Patre par Colomnes, en l’une desquelles sera la reponse de Bisterfeld, comme vous verréz en l’espreuve que je vous envoie.” Johannes Crellius (1590—1633) rakowi rektor könyve: *De Uno Deo Patre libri duo. In quibus etiam de Filii Dei et Spiritus Sancti natura disseruntur*. Racoviae, 1631. Sternacius. E műre Bisterfeld válaszolt: *De uno Deo, Patre, Filio, ac Spiritu Sancto, mysterium pietatis, contra Johannis Crellii Franci, de Uno Patre Deo libros duo breviter defensum*. Lugduni Batavorum, 1639. Elzevir. E munkáját Bisterfeld személyesen vitte Leydenbe 1638-ban, amikor diplomáciai követségben európai körutat tett. Ez alkalommal kereste fel barátját, Rivetust, majd Angliába ment (a svéd—francia—erdélyi szövetségről tárgyalandó), ahol követi feladatainak eleget téve, kapcsolatot keresett, s talált Samuel Hartlibbal (1595—1638), akinek segítségével Comenius pedagógiai munkásságát remélte propagálni. Párizsba 1638 júniusában érkezett. Említett könyvének egy részét Rivetus elküldte Mersenne-nek.

3. 1638. május 23. Mersenne Rivetushoz (M. VII. 210.)

„Monsieur, Je n’ay pas voulu differer plus longtemps à vous escrire que le mesme jour que j’ay receu vos dernieres des propres mains de votre fils, tant pour . . . et pour avoir appris que vous faites imprimer le traite de M. Bisterfeld contre le dangereux Crellius; dez à present je vous prieray de m’en faire avoir une copie de bonne heure, si tost qu’il sera imprimé et je feray rendre icy l’argent à vostre jeune fils tous ce qu’il vous aura couste.” Bisterfeld augusztus 3-án távozott Párizsból, közben felkereste Mersenne-t is. Útja Németalföldön át Hamburgba, majd Itáliába vezetett, s a Délvidéken keresztül év végére ért haza.

4. 1638. december 20. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 246.)

„Si par vostre moyen je pouvois voir le Enjedius en le faisant mettre en quelque bale du Maire ou des Elzevirs quand ilz en envoyront icy, je leur payerois le porteur et le reporteur en vous le rendant fidellement.” Ez a kívánsága Mersenne-nek, áldozatkészsége ellenére sem teljesült, amint az alábbi leveleiből kiderül (ld. pl. 38—40. részleteket).

5. 1639. február 12. Grotius Samson Johnsonhoz (G. X. 95.)

„Libri, quem molitur Bysterfeldius, paginam unam vidi. Vereor ego, ne quod Kekermanno (Bartholomaeus Keckermannus, 1571—1608) evenit, ei eveniat et nimiae subtilitates aliqua parte ad impetum eorum, in quos pugnat, pateant: omnia quae in negotio Trinitatis dicuntur, extra ta en taisz grafaisz keimena et pauca, quae ad eorum explicationem consensus antiquus recepit, periculum habent. Optime Chrysostomus (Johannes Chrysostomus 344—407) et ex eo Isidorus Pelusiota (előbbi tanítványa), hotan aper ho Theosz hémasz ouk étheleszen eidenai tauta biadzometha manthanein, oute eszometha — pósz gar Theou mé boulomneou — kai to kinduneuein hémin ek tou dzétein periesztin monon (Isidorus, Epist., Migne, Patrologia Graeca, 78. 537.). Cui illud addam Maximi to gegrammenon kai szu lege kai mé kinduneuszeisz (Maximus — Athanasius Alexandrinus művének másolata: De sancta Trinitate dialogus. III. 4.: Migne PG 28. 209A.). In illis Dei ettributis, quae nos respiciunt, justitia maxime ac bonitate, da nobis et sacra scriptura et impressae mentibus nostris prolepszeisz uberem, dissertandi materiam; quae vero ad internam Dei naturam pertient aut circumscripte eloquenda aut silentio veneranda sunt.

Bysterfeldio omnia felicia opto, tum quae ipsum privatim, tum quae principem, a quo missus est, spectant.” Az idézet második része már a diplomata Bisterfeldre vonatkozik, hiszen Grotius személyesen tárgyalt vele — mint a svéd udvar tanácsosa, s párizsi nagykövete — I. Rákóczi György hadrakeléséről. Samson Johnson Stuart Erzsébetnek, a volt cseh királynőnek volt udvari papja.

6. 1639. április 11. Nicolaes Van Reigersberch Grotiushoz (G. X. 251.)

„Onse geestelijcke wacker gemaect door een breff van een sociaen aen Bijstervelt geschreven hebben op advysen, dat veel socianen wt Polen sijn gebannen, die den vorst van Sevenbergen herberge in sijn lant, soo sij seggen, heeft geweygert, versocht, dat sij in dese landen, daer sij het ooch naer toe hebben, niet soude mogen werden ontfangen, ende tot dien aynde sijn dese weecke in de vergaderynge van de Generaliteyt ende van Holland verschenen.” A jegyzetben itt is megtaláljuk annak a nyomtatványnak a leírását, amelyre a szöveg vonatkozik, de ez esetben elő kellett keresnünk egy idézett tanulmányt is. Johannes Sartorius (Jan Stoiński) rakowi prédikátor egy leveléről van szó, amelyet Adam Franknak írt Kolozsvárra, s amelyet Amsterdamban flamandra fordítva kinyomtattak. Az ügyet Dél-Holland zsinata 1639. április 8-án tárgyalta. A nyomtatvány: Translaet van seeckeren Latijnschen brief geschreven door eenen Sociniaenschen Predicant, Waer van het Latijnsche exemplaar in Transylvanien geintercipieert zijnde herwaerts over-ghestuert is Door den Hoochgeboren ende doorluchtigen Vorst Georgius Rakoci door godes ghenade Prince van Transylvanien Grave van Ciculen etc. Dienende tot naerder consideratie van sommige mysterien. Ghedruckt in 't Jaer ons Heeren, Anno MDCXXXIX. A levéllel kapcsolatban összehívott zsinat aktáit lásd: F. K. van Ommen Kloeke: De Socinianen en Zuid-Hollandsche Synode in 1639. = Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Nieuwe serie. 11(1914) 241—256. Van Reigersberch németalföldi svéd diplomata volt. Az ügyre Grotius válaszelevelében reagált, s pontosította Van Reigersberch információit.

7. 1639. április 23. Grotius Van Reigersberchhez (G. X. 280.)

„De socinianen sijn uit Polen nit gebannen, maer wel uit Racouw, alwaer haer oock de schole ende druckerie is benomwn. In Sevenbergen sijn sij sterck, hebben tot Claudiopolis ofte Clausburg niet alleen de kerck, maer oock het bisdom in, soo d'heer Bystervelt selve mij heeft verhaelt. Men manch soodaenige resolutie daerop nemen als men wil: maer soo stil willen comen woonen ter Goude ofte oock tot Amsterdam het sal quaed sijn te beletten.” Tehát nem csak a svéd—erdélyi szövetségről tárgyaltak.

8. 1639. június 4. Grotius, testvéréhez, Willen de Groothoz (G. X. 374.)

„Locutus sum de iisdem his rebus cum Bisterfeldio, qui dicebat intellexisse te, quod et ego didici, paulo antequam moreretur, dixisse Crellium se nunquam contra me scripturum fuisse, si ante scriptionem legisset mea de Poenarum communicatione in Jure belli ec pacis.” — ti. Lib. II. Cap. XXI.

9. 1639. június 11. Grotius Ludwig Camerariushoz (G. X. 391.)

„D. Bisterfeldium, qualem describit Excellentia Vestra, talem cognovi amicitiaque ejus mirifice delector.” Ezen idézet különösebben nem lenne érdekes, ha nem tudnánk, hogy Párizsból Bisterfeld Hágába ment, ahol találkozott Svédország ottani nagykövetével, Camerariussal. Frissen megjelent könyvét (Crellius-ellenes iratát) sajátkezűleg ajánlotta neki. Ez a példány ma a párizsi Bibliothèque National tulajdonában van (ld. G. X. 95.).

10. 1639. augusztus 5. Maximilien de l'Ange Rivetushoz (M. VIII. 533—534.)

„J'achetai dernièrement à Paris, et fort cherement, un livre de Bisterfeld contre Crellius de Uno Deo Patre. Je trouve que c'est un excellent disputeur, et loue Dieu de ce qu'il l'a fait naître pour la defense de la verité. Neantmoins je trouve qu'il s'est trop reserré et que par là il s'est rendu obscur en plusieurs endroits. C'est un auteur hardi et qui souvent quitte le chemin battu. Il est millénaire. En certains endroits il affirme que Christ a fait essentiam suam à Patre, en d'autres personam tantum. C'est, à ce que j'apprens, un jeune homme. Il merite d'estre accouragé: pour moy à tout prendre, j'admire cet esprit et prie Dieu qu'il nous en suscite de telz. Je brusle d'envie de voir son *Mysterium Pietatis*, mais vos libraires nous ruinent par leur cherite: ce livre me couste cent solz.” A roueni teológus levele — melyet Mersenne leveleinek kiadója jegyzetben közölt — túl azon, hogy a könyvkereskedők a filosz szemében már akkor is rablók voltak, hírt ad arról, hogy Bisterfeldnek igen jó hírneve volt Franciaországban is, s hogy a Crellius-ellenes *Mysterium pietatis*on kívül volt egy hasonló című munkája is (erről ld. a 16, 19, 24, 36. részleteket).

11. 1639. szeptember vége. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 515—516.)

„A la fin nous avons icy eu les oeuvres de Socinus esuelles on void que Franciscus Davidis estait encore plus libertin que luy. L'on m'a fait esperer de me monstren la refutation d'Enjedinus, fait par un sçavant Allemand, Martini. Certes je ne voy pas que l'on puisse refuter efficacement cette secte, si l'on n'a recours à l'ancienne église, c'est à dire à ce que les Consiles et les Peres ont laissé aprez eux.” Faustus Socinus szóban forgó műve: *De Jesu Christi invocatione Disputatio, quam Faustus Socinus per scripta habuit cum Francisco Davidis anno 1578 et 1579 . . . in qua habetur responsio ad defensionem Francisci Davidis suarum thesium de Jesu Christo non invocando. Praefixa est toti operi epistola Socini . . . 2. ed. Racoviae, 1626, Sternacius. Enyedi könyvére (Kolozsvár, 1598, RMNy 836.)* Jacobus Martinus (1570—1649) wittenbergi teológus írt választ: *Synopsis totius religionis Photinianorum novarum, ex illorum institutione brevi, Volkelio, Osterodo, aliisque hujus hujus sectae scriptoribus . . . Wittebergae, 1633, Berger haered.** Amit még érdemesnek tartunk megjegyezni e részlet kapcsán, az a hasonlóság Mersenne és Grotius gondolataiban a socinianusok elleni viták alapjait illetően (vö. az 5. részlettel).

* A kiadók jegyzete itt téves. Káldos János figyelmeztetett, hogy bizonyosan Martinus *De tribus Elohim contra Eniedinum*, (Wittebergae, 1619, Berger) című munkájáról van szó.

12. 1639. október 15. Mersenne Bisterfeldhez (M. VIII. 531—533.)

„Eruditissimo viro Domino D. Johanni Henrico Bisterfeldio, Sanctissimae Trinitatis Propugnatori. Diu est, vir hobilis, quod ad te scripserim, dum Anti-Crellium tuum expectabem, quem nunc perlego, in quo virum illum incomparabilem Hugonem Grotium audio requirere veteris Ecclesiae, hoc est sanctorum Patrum, egregia testimonia; quandoquidem, si nuda Scriptura, vel ratione pugnes, vix adversus Socinianos quidpiam evinces; jamque non desit apud nos vir summus qui quovis pignore certare velit se Mahumedanae sectae pronuntiata seu dogmata peraeque sola Scriptura, quam arbitrio suo possit explicare probaturum, ac ipsam fidem Christianorum. Equidem nihil affert quod multum absit ab ijs colloquijs, quae coram habuimus. Quis enim faustum abs (?) sua in primum Joannis caput explicatione In principio erat verbum etc. deiciat, si fas sit unicuique, puta defensori et adversario, qualem gesserit animo proprio interpretationem in medium producere? Sed et quilibet se Deo inspirante loqui millies clamabit, seque profundissimo dolore cordis intrinsecus angi, atque Christiane torqueri, quod alij suam explicationem minime amplectantur, ac caeci post suas vias falsasque expositiones ambulent. Vide maximum illum vestrum Calixtum, quid ea de re sentiat quave ratione venenum illud Socinianum, ad Mahumetismum proxime accedens, extinguat.

Porro nos, amabo, certiores facito de tractatibus qui penes vos eduntur, aut editionem expetent, et inquirito num tua cura possim librum mihi comparare de Providentia numinis, Sinadi, si bene meminim, adscriptum, artium magistro, qui potius illam providentiam impugnat, quam tueatur; crediderim eum eodem cum Enjedino tempore scripsisse. Quem etiam Enjedinum desideramus. Quid si memineris tuorum ultimorum verborum, quibus Autorem Trium mihi pollicitus es? Fac igitur ut tuam fidem liberes. Dominus Cramoysius, meus bibliopola, vel tuus, ille summus amicus et coster, Stella Seu Asterius, omnia sunt accepturi, quae ad me missurus sis, quinque continuo tibi pecunias in illis rebus impensas, fidelissime refundant.

Vale Vir bonis litteris nate, dum Opt. Max. veneror, te diutissime servet incolumem; haec enim sunt vota tui obsequentissimi

Mersenni

Parisijs, Idibus Octobris anni 1639.

En foliorum nostrarum observationum magneticarum, quas ad te mitto, quae tuum animum aliquantisper exhilarent. Si nosti quo anno Socinus, Crellius, Smalcus et Ostorodius mortui sint, monebis et quinam nunc in ea secta doctissimi floreant, quidve scribant." A levelet Mersenne Gyulafehérvárra küldte.

Számos érdekes dolgot tudunk meg Bisterfeld kapcsolatairól ebből az epistolából. Kiderül először is, hogy Mersenne, megkapva Rivetus levelét (2. részlet) már írt az erdélyi tanárnak. Bisterfeldnek Crellius-ellenes munkája ekkor még nem volt kinyomtatva, de Rivetus már tudott róla. 1638 nyarán azután Mersenne személyesen is beszélt Bisterfelddel, s ugyanezekről a kérdésekről disputálhatott Grotiussal is, hisz mindketten Párizsban éltek (Grotiusnak egyébként van egy munkája, amelyre vonatkozhat a levél elején található hivatkozás: *De veritate Religionis Christianae* Lugduni Batavorum, 1627, 1629, 1633.) Az említett Georgius Calixtus több műve ismert, s több helyen ír a szóban forgó helyről. Johannes Sinadus egy általam nem ismert erdélyi szerző, akit egy helyen Enyedivel azonosítottak (ld. 1. részlet), de Mersenne lengyelországi ismerőseivel folytatott levelezéséből kiderül, hogy másról van szó (ld. 38–40. részleteket). Nagyon jó lenne tudni, mi volt a véleménye Bisterfeldnek a *De Tribus Impostoribus* szerzőségéről, amelyről Mersenne többekkel levelezett. A továbbiakban említett két név: Sebastianus Cramoisius, párizsi nyomdász, könyvkiadó, könyvkereskedő, s Johannes Tilemannus Stella, hesseni származású matematikus, történész, aki Justus Asterius álnéven egy, a magyar történelem szempontjából sem közömbös művet írt a prágai békéről (amely pl. meghatározó jelentőségű volt Svédország és Franciaország későbbi politikájában Erdélyt illetően is): *Deploratio pacis Germaniae sive dissertatio de pace Pragensi, tam infauste quam injuste inita Pragae Bohemorum* 20/30 Maii MDXXXV. . . . Parisi, 1636, Cramoisius (majd ugyanebben az évben kiadták az Elzevirek is). Az utóiratban említett munkáját Mersenne számos filozófusnak küldte el véleményezésre (maga a mű: M. VIII. Appendix II.); Bisterfeld véleményét nem ismerik a kiadók, s így mi sem.

13. 1639. november 12. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 600–602.)

„Et cependant je vous envoie la petite censure qu'il a fait du livre de M. Binsfeld laquelle vous luy ferez, s'il vous plaist, tenir, apres l'avoir leue; car estant son amy, je croy que vous savez le moyen de luy escrire (úgy látszik, már akkor is nehéz volt az erdélyiekkel érintkezni) ce que j'ignore icy, n'y ayant ni voye, ni messenger que je sçache. . . . J'espere que M. Binsfeldius fera part au public de son *Mysterium pietatis assectum* (!) aussi bien que l'autre; je luy escriis un mot pour accompagner la Censure. et l'on m'a promis le livre de Jacobus Martini contre Enjedin (!) et Seidlius (ti. Martinus Seidel)." E levélrészlet első felében Jean Phelippeaux S. J. (1577–1645) Bisterfeld Crellius-ellenes művéről írt recenziójáról van szó. Sajnos nem találta meg, és nyomtatásban sem jelent meg. Valószínű, hogy Rivetus Erdélybe küldte Bisterfeldnek, Mersenne kísérőlevelével együtt. E részlet második felében két Bisterfeld-műről van szó: az egyiket már Maximilien de l'Ange is említette (10. részlet), s lesz még róla szó; csakúgy, mint a másíkról, Bisterfeld Enyedi ellen írt vitairatáról, amely tudtunkkal nem jelent meg, s nem is ismert (vö. 10, 20, 24, 36. részletek). Jacobus Martinus könyvéről lásd a 11. részletet.

14. 1639. december 20. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 675–676.)

„J'en estois à ce point lorsque j'ay receu la vostre ce 8 decembre et quant pris haleine pour la lire; ou je vous remercie premierement de m'avoir desabuse de Academia Julia. Dieu vueille conserver M. Bisterfeld de toutes sortes de dangers en ses grands et difficiles voyages." Tehát újra egy nem ismert Bisterfeld-írás a

gyulafehérvári iskoláról (vö. M. IX. 610., ahol a levelezés kiadói is valószínűsítik, hogy ezt a beszámolót Bisterfeld írhatta. A veszélyes utazás már minden bizonnyal az erdélyi professzor leydeni meghívására vonatkozik, hiszen Walaeus helyére hívták (s ő a nyár folyamán halt meg). A meghívásra lásd még a 15, 17, 18, 21. részleteket.

15. 1640. március 28. *Mersenne Rivetushoz* (M. IX. 225.)

„Ce seroit dommage qu'il fust arrivé quelque chose de sinistre à M. Bisterfeld. Quand vous aurez des nouvelle asseurées vous me ferez plaisir de m'en advertir, et mesme si vous luy écrivez, d'y mettre mes baisemains”.

16. 1640. április 24. *Mersenne Rivetushoz* (M. IX. 284—285.)

„Vous m'aviez desja escrit de la sante de M. Binsterfel” . . . „Je n'ay peu recouvrer les 5 fueilles de Grotius sur l'Antichrist. Je suis bien aysé que M. Binsterfel deffend ces lieux par lesquels nous prouvons la Trinité et la consubstantialité du Fils. Je voudrois qu'il fust desja imprimé pour le lire.” Itt ismét a Myterium Trinitatis ostensumot említi Mersenne (vö. 10, 19, 24, 36. részletekkel).

17. 1640. május 22. *Mersenne Rivetushoz* (M. IX. 334.)

„Je vous prie de faire tenir mon not de responce à M. Binsterfeld. Je voudrois qu'il fust desja à Leyde.” Bisterfeld meghívásáról ld. a 15, 21. részleteket.

18. 1641. szeptember 13. *Martinus Ruarus Mersenne-hez* (M. X. 740—748.)

„Quoniam igitur libros quosdam, qui Liutetiam raro aut tarde deferuntur ex his oris desideras, ego quidem, quoad in me positum erit, voluntati tuae morem lubenter geram, sive tu eos ut amicus lecturus es, sive ut adversarius et tanquam refutaturus. Cum enim non causae, sed veritati animum geram obnoxium ut Christianum par est, quid magis optem, quam scripta nostra vel a severissimi censoribus examinari, quo veritas in profundo nonnunquam puteo latens, ut Democritus loquebatur, in apertum eruatur? Interim scire te velim, ex Transylvania nullos ad nos libros perferri; ex ijs vero, qui in Polonia typis excussi sunt, exemplaribus paulatim distractis, multi quoque jam haberi amplius nequeunt. Ut ergo scias quorum a me copiam sperare possis, Catalogum eorum his litteris inseram. ex quibus deligas quicumque ad palatum tuum fecerint. . . . Judicium meum de adversarijs nostris cur requiras miror, cum, nisi causae meae praevaricari velim, illos conscientiae meae non satisfacere, praesumere facile possis. Sed tu fortasse non tamen de argumenti sententia, quam de scriptorum eruditione sententiam meam quaeris; quam ego sane praeclaram in istis tribus, quos nominas, agnosco, et haud paullo fortassis ingenuitate majore, quam ipsimet de se mutuo judicant. Nam de Calovio quidem affirmare tibi possum illum in literis, quas de me dedit, optare Bisterfeldij librum suppressum potius quam editum, utpote cujus argumenta Cabalam potius Judaicam quam genuinam Theologiam sapere illi videantur, quique cum adversarium refutare debeat, thesin suam probet. Fieri potest, ut Bisterfeldius de Calovio non multo mitius judicet: nosti enim illud: suam cuique sponsam videri pulcherrimam. . . . In Transylvania quidem non ea nunc est libertas sive licentia, ut quis contra religionem Cristianam aperte mutire ausit, ut in qua ante triennium nonnemo adhuc lapidatus sit jussi Principis, quod contra adorandam Christi majestatem quaedam effutiisse argueretur.” Ez a levél már a XVII. században nyomdafestéket látott: *Martini Ruari, necnon H. Grotii, M. Mersenni, M. Gittichii, et Naerani, aliorumque virorum doctorum, quorum nomina post praefationem vide, ad ipsum Epistolarum Centuria. In quibus res magni in religione momenti inter diversarum sententiarum atque sectarum homines tractantur et examinantur.* Amstelodami, apud Davidem Ruarum (álnév!), 1677.; ezután: G. G. Zeltner, *Historia crypto-socianismi . . . arcana*, Lipsiae, 1729. Vol. II.: *Martini Ruari aliorumque virorum doctorum Epistolarum selectarum centuriae duae, notis idoneis illustratae per Gustavum Georgium Zellnerum.*; majd: F. S. Bock: *Historia anti-Trinitariorum, maxime Socianismi et Socianorum.* Regiomontani et Lipsiae, 1774—1784. Vol. I—III. — Martinus Ruarus (1588/89—1657) lengyelországi sociniánus prédikátor (Rakowban és Gdańskban élt) és Mersenne levelezése különösen fontos az erdélyi antitrinitarizmus története részleteinek tisztázásához. Többek közt ő közvetítette Mersenne-nek az Erdélyben megjelent könyveket, amelyekről másokkal is levelezett. Így pl. Abraham Caloviussal (1612—1686), a lutheránus teológussal, akinek anti-sociniánus munkái, s Ruarussal való

levelezése is többször is megjelent: *Scripta Anti-Sociniana in unum corpus redacta. I—III.* Ulmae, 1677—1686. (ill. 1729. Bisterfeldre ebben: 169—175., 183.). A levélben említett könyvjegyzéken egyébként Faustus Socinus, Valentinus Smalcus, Theophilus Nicolaida, Joannes Crellius és Jonas Slichtingius munkáit sorolta fel Ruarus.

19. 1641. szeptember 23. Mersenne Rivetushoz (M. X. 753—755.)

„Vous me faites bien estonné du retardement de M. Binsterfel, lequel j'attendois de jour à autre suivant ce que vous m'en aviez mande. Mais à ce que je voy, il est bien utile en Transsylvanie. Je ne scay si par ses arguments vous entendez ceux qui sont dans son livre contre Crellius, et si c'en sont de nouveaux qu'il ayt produits. Si vous le sçavez, vous me l'apprendrez. . . . Je ne scay si vous aurez vu le nouveau livre de Jonas Schlichtingius contre Meisnerus, imprimé l'an 1639. Il est un gros in 8, espais de 4 doigts, ou il fait rage contre la Trinité, la Cene, le Baptisme, et il a succede à Crellius à Racovie. . . . Je ne croy pas que celuy-là voulost ceder aux argumens de M. Bisterfeld. Si vous avez vu ce livre, je vous prie que j'en sçache vostre jugement.” E részletben — amellett, hogy ismét megemlíti Bisterfeld „új” könyvét (vö. 10, 16, 24, 36. részletek) — Balthasar Meisner (1587—1626) wittenbergi lutheránus teológus könyvéről (*Brevis consideratio theologiae Photinianae, prout eam Faustus Socinus descripsit in libello suasorio, qui titulus quod Evangelici omnino deberent se illorum coetui adjungere, qui falso Ariani atque Ebionitae vocentur . . . Wittergergae, 1619, illetve 1623*), s Jonas Schlichting (1592—1661) erre írt válaszáról (*De SS. Trinitate, de moralibus N. et V. Testamenti praeceptis, itemque de sacris, eucharistiae, baptismi ritibus, adversus Balthasarem Meisnerum disputatis.* s. l. 1637, majd Parisii (?) 1639) van szó, amelyek fellapozása ugyancsak nem haszontalan magyar szempontból sem.

20. 1641. november 1. Mersenne Rivetushoz (M. X. 771.)

„Il n'y a point d'autre raison pour laquelle j'ay desire les livres des Sociniens, sinon pour prendre mes mesures et pour essayer de monstrier qu'ils ont tort et, comme vous dites, de me comporter envers eux, comme j'ay fait envers les Athées et les Deistes; et en effet ils approchent fort de ceux-cy, mais parce qu'ils recoivent toute l'Ecriture sainte, ils tiennent un nouvel estage. Mais puisque M. Bisterfeld refutera Enjedius, je suis content de ce coste-là. . . . Vous verrez comme le P. Petau se comportera dans son 4me livre de la Trinité où il a refuse Crellius et quelquefois M. Binsterfeld à ce qu'il m'a dit, car bien que ce volume de Trinitate soit tout imprimé in folio.” Bisterfeldnek az Enyedi-ellenes vitairata már ismert az eddigiekből is (vö. 10, 13. részlet); Denis Petau S. J. (1583—1652) műve azonban most fordul elő először (a továbbiakban még; 31, 32, 36. részlet). Mersenne minden bizonnyal kéziratban látta e könyvet (Petau is Párizsban élt), hiszen annak első két kötete csak 1643 őszén jelent meg (1644-re datálva — tehát az előredatálás sem XX. századi lelemény): *Theologicorum dogmata. Tom. I—IV.* Parisiis, 1644—1650, Cramoisius. A második kötetben: *De Trinitate, I. Qui Photiarum et Ebionitarum recentium in Polonia, et unius ex iis Joannis Crellii, contra sacrosanctam Trinitatem dogmata, argumentaque refellit.* Ebben a Bisterfeldre vonatkozó megjegyzés (p. 207.): „Quo ex sermone hominum istorum duplicem mihi fructum proposui lucubrationis huius: alterum, ut hoc fautores illius, ac laudatores intelligant, cum ea, quae firmissima iudicant, adeo esse ex nostra disputatione imbecilla cognorint, quam infirmis nixa radicibus secta ipsorum haereat. Alterum, quoniam cuncta, quae pro eadem haeresi contra catholicam professionem opponi queant, libro isto comprehensa putant, ut iis ipsis facile, uti confido labefactis, et eversis, nihil ultra sentiant sibi ad stabiliendam perfidiam suam reliqui esse factum.” (Vö. R—S. II. 145.).

21. 1641. november 25. Mersenne Rivetushoz (M. X. 799.)

„Il m'ennuye bien que M. Binsterfeldius ne vient à vostre Academie; et s'il donne le livre dont vous, m'avez parle, il obligera bien du monde.” Mersenne türelmetlen megjegyzése a meghívásra vonatkozó helyek (15, 17. részletek) között egyedülálló.

22. 1641. december 1. Mersenne Martinus Ruarusához (M. X. 806—807.)

„Porro sum in ea sententia, post Socini libros nil in eo genere scriptum esse subtilius operibus Crellii, quem diutius vixisse fuisset operae pretium, ut Bisterfeldio repondisset.” Ld. a 2. részletet.

23. 1642. január 10. Sarrau Rivetushoz (R—S. I. 37.)

„Le dessein de M. de la Place est de refuter le Traicte de Crellius Du Uno Deo Patre etc. Les sçavant croyants qu'après la refutation de Bisterfeld il y a encore plene moisson.” Tehát Bisterfeld könyvét jobbnak ítélték, mint a két évvel korábban megjelent: *Disputationum pro divina . . . Jesu Christi essentia. Continens responsiones ad argumenta sectionis I. libri Johannis Crellii, de Uno Deo Patre . . . Salmurii, 1637.* E könyv Josue de la Place (1604—1665) saumuri teológiai professzor munkája. Crellius, illetve Bisterfeld szóban forgó művének címlírását ld. a 2. részlet jegyzeteiben.

24. 1642. január 20. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 49.)

„Je loue fort le dessein de Mons. de la Place. Plusieurs peuvent courir en ce champs sans s'entrechoquer. Mons. Bisterfeld est attendu à Leyden vers le mois Juin. Il doit apporter avec lui refutation d'Enjedinus qui sera le mysterium pietatis ostensum, et indicatio locorum scripturae quae ab orthodoxis adducuntur ad probandum Trinitatis mysterium.” Lásd a 23. és 10, 13, 16, 19, 20. részleteket. A két mű(?) csak e levélrészletben szerepel úgy, mintha ugyanarról a könyvről lenne szó.

25. 1642. augusztus 11. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 217.)

„Car le Prince de Transylvanie retient toutes nos lettres et les siennes.” Rákóczi ugyanis nem akarta elengedni Bisterfeldet Leydenbe, mint ahogy nem is ment el. A hírzárlat volt az első módszertani fogás (a következőkről ld. a 26, 28, 29, 32. részleteket).

26. 1642. szeptember 1. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 233.)

„J'ay lettres de M. Bisterfeld du 6. Juillet, qui devoit partir d'Alba Julia le 25 et est tous les jours attendu, si Dieu l'a conduit sans empeschement.” A levelet nem találtak a sajtó alá rendezők, ám „Par contre on trouve dans les resolutions des curateurs de Leyde du 1. octobre 1642. „Wordt gelesen een brief van Bisterfeld dd. Non. Sext., waarbij hij mededeelt, dat prins Racoczi hem het beloof de ontslag niet wil verleenen, welke brief 6. Oct. door C. en B. beantwoord wordt met de mededeeling dat zij hopen, dat hij alsnog zal kunnen komen” (P. C. Molhuysen: *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. 7. vols. s.—Gravenhage, 1913—1924. II. 270.*).” Ugyanezt erősítik meg a következő levélrészletek is (27. 28. 29.).

27. 1642. szeptember 12. Sarrau Rivetushoz (R—S. I. 247.)

„Lors que M. Bisterfeld sera arrivé aussi à Leyde, voila nos pertes passées bien réparées.” Mint említettük, Bisterfeldet az elhunyt Walaeus helyére hívták meg.

28. 1642. szeptember 29. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 264.)

„Nous sommes frustréz de Mons. Bisterfeld qui a envoye ici son nepveu avec lettres fort plaintives de la violence qui luy est faite par le prince Racocci, lequel luy ayant ottroye par trois fois son conge, quand il a reste prest à partir l'a retenu, partie par ses larmes, partie par son autorite, et envoye un gentil-homme pour faire ses excusse.” Bisterfeld unokaöccse Johannes Wiederstein; a levelek, amelyeket vitt, megvannak, kiadatlanok.

29. 1642. december 22. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 347.)

„Nous n'aurons point Mons. Bisterfeld. Le Prince de Transylvanie a envoye ici un expres pour convier aux nopces de son filz l'Heretiere de Battori. On y envoye des lettres et un present.” II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjéről van szó.

30. 1643. február 13. Ruarus Mersenne-hez (M. XII. 49.)

„Pauci quidem praeter istos, quorum Catalogum mihi mittis, libros, hic amplius inter nostros promercales habentur; quotquot tamen esse poterunt, eos futuro vere, Deo volente, ad te mittam.

Martinius Enjedini verba libro sou non appinxit, nec liber illius hic prostat, sed Francofurti, Lipsiae petendus esset." Martinus művéről ld. a 11. részletet.

31. 1643. december 5. Sarrau Rivetushoz (R—S. II. 144—145.)

„Sera bon que vous voyes les volumes du Jesuite Petau. Le troisieme livre de son second tome est contre Crellius en son livre De Uno DEO Patre contre lequel il dispute. Il y a des endroits ou il gourmande Bisterfeld comme s'estand mal acquitte de ce qu'il avoit entrepris scachant qu'il est de vos amis; i'ay creu que vous series bien avise d'en estre informe et que cela pourroit augmenter vostre curiosite de veoir ces livres". Denis Petau könyvéről ld. a 20. részletet.

32. 1643. december 14. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 151.)

„Je vous remercie humblement de vostre advis pour les volumes de Petau. J'ay escrit a mon Nepveu de la Trosniere pour penser aux moyens de me les envoyer. A Peine M. Bisterfeld les verra il, car il n'y a plus d'esperance qu'il sorte de Transsylvanie où le Prince l'a attaché par un mariage, et ces gros volumes ne vont pas jusques là". Rákóczi tehát a végső megoldáshoz folyamodott: rábirta Bisterfeldet egy második házasságra — Johann Stenzel szepeni szenátor leányát, Annát adta hozzá. Talán ide kívánczik a megjegyzés még, hogy a vaskos kötetek Erdélybe juttatása akkor sem volt problémamentes.

33. 1644. január 25. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 287.)

„C'est le troisieme de la secte loyolitique (ti. Robertus Bellarminus S. J. 1542—1621), qui a vestu la pourpre. Si Petau meurt bien tost, il ne sera pas le quatriesme. Je n'ay point veues grands volumes, nec emo tanti poenitere. Je ne croy pas que cet homme ait rien escrit en ces matieres que je puisse lire avec patience. J'ay tousjours creu qu'il ne disputerait jamais contre les Sociniens qu'en une maniere de laquelle ilz se moquent. Bisterfeld les cognoist mieux que luy, et en a remporte des victoires signalées en disputes verbales." Petau végül is nem lett negyedik kardinális a jezsuita rendből.

34. 1644. május 1. Mersenne Rivetushoz (M. XII. 122.)

„Je croy bien que si Crellius estoit en vie qu'il ne s'oublieroit pas de respondre au livre qu'il est contre luy. Il est vray que sans tradition aucune, il est bien difficile de les convaincre, et eux mesmes usent de tardition en recevant nos quatres evangelistes etc. pour Escriture Sainte. Je m'estonne que M. Bisterfeldius qui m'a semble si honneste homme, ayt tellement offense l'empereur qu'il ayt publie sa teste, ce que j'auois de la peine à croire, si vous m'en assurieiez." Crellius már 1633-ban meghalt. Az utolsó megjegyzés már a diplomata Bisterfeldet illeti; a münsteri tárgyalásokon vett részt ez évben.

35. 1644. október 10. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 405.)

„Mons. de la Place me mande que son ouvrage qu'il doit presenter au National n'est que la defense de nos arguments pour la S. Irinité, et qu'il ne touche point à la tasche de Mons. Bisterfeld, qui est la response aux objections de Crellius". Josue de la Place könyvéről lásd a 23—24. részletet; be kell a könyvet mutatni a „nemzeti zsinaton" — erre vonatkozik a „presenter au National" kifejezés.

36. 1645. június 5. Rivetus Sarrauhoz (R—S. III. 133.)

„J'ay eu lettres de Mons. Bisterfeld, qui prie qu'on luy envoie les volumes de Petau, et nous promet bien tost Mysterium pietatis ostensum, et la response a Enjedini". Petau könyvéről lásd a 20, 31, 32., Bisterfeld munkáiról a 10, 13, 16, 19, 20, 24, 37., részteket.

37. 1645. június 16. Sarrau Rivetushoz (R—S. III. 139.)

„Il y a longtemps que Bisterfeld promet le mysterium pietatis ostensum. C'est un scavant personnage, mais Crellius, son adversaire, escrit plus clairement que luy, semble estre plus propre à l'eschole qu'à escrire pour instruite les dovoyes et convaincre les contredisants.” A két mű címleírását lásd a 2. részlet jegyzeteiben.

38. 1645. november 13. Mersenne Florian Crusiushoz (M. XIII. 531.)

„Cum scribere volueris, Ill. Baro scribendi viam docebit. Amici, nobiles juvenes, mercatores frequenter e Polonia huc veniunt qui literas vel etiam libros deferre possint, et hinc ad te similia, si supias, referre. Transylvaniam olim hic vidi doctissimum qui diceret autorem Magistrum in artibus Synadi scripsisse de providentia Numinis, quam tamen impugnabat, deinde Enjedinum jactabat. Si duo autores isti reperiri possint, velim eos videre, pro quibus tibi pretium, quod iusseris, refundere curabo.” A levelet Mersenne, Flovian Crusiushoz, a gdański orvosnak írta. Synadus és Enyedi könyveit tehát hiába akarta megszerezni (vö. 1, 12, 39, 40. részletekkel). Fontos viszont, hogy ez a levél eddig háromszor jelent meg nyomtatásban: *Thomae Crenii Animadversionum philologicarum et historicarum Pars. III.* Lugduni Batavorum, 1698; *Clarorum virorum Epistole centum ineditae . . . ex Museo Johannis Brantii*, Amstelodami, 1702; *Epistolae celeberrimorum virorum . . . ex scriniis literariis Johannis Brantii*, Amstelodami, 1715. Egyébként ugyanezt a könyvet kéri a következő levélben is (39. részlet).

39. 1645. november 25. Mersenne Johann Heveliushez (M. XIII. 543.)

„. . . qua de re, cum nihil hactenus, rescire potuerimus si quid occurrat, quemadmodum et de libros Johannis Synadis de Providentia Numinis et Enjedini, velim libros illos mihi comparare. Si quem librum hinc requirat Dominatio Vestra, mittam illico.” Johann Howelcke (Hevelius) gdański származású asztrológus, teológus volt. Válasza negatív.

40. 1646. november 16. Hevelius Mersenne-hez (M. XIV. 610.)

„. . . Johan. Sinodum et Engedinum (!) nondum inveni, spero tamen unum aut alterum opera Forsteri bibliopolae nostri et musici egregii me accepturum.”

A szemelvények végére érven még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy ismertetésünkben csupán a teológus Bisterfeldre vonatkozó, talán nem érdektelen adatokat kívántuk bemutatni, lehetőség szerint jegyzetekkel. Mindkét levelezést azonban — ha csupán ezt a szempontot vesszük is alapul — kézbe kell venni olyan szakembernek, aki kifejezetten az unitarizmus és socinianizmus hazai történetével foglalkozik. És kézbe kell venni a jegyzetekben említett műveket is, a Bibliotheca Dissidentium magyarországi kötetei nélkül szegényebbek lesznek.

MONOK ISTVÁN

Színházi kelleklettár 1663-ból. Bár az újabb kutatások eredményeképpen a protestáns iskolai színjátszást elég gazdagon — a reformációtól 1800-ig közel 700 adattal, köztük számos szövegemlékkel, de sokkal több játékcímmel — tudjuk dokumentálni, az előadások körülményeiről, főleg szcenikai sajátosságairól keveset tudunk. Elég jól ismerjük pl. a jezsuita színjátszás pompáját, szem- és fülképráztató mesterfogásait, a színpadi berendezéseket, technikai felszereléseket, a csodálatra méltó gépezeteket, gazdag színpaddíszeket, amelyek segítségével mint a színpadi kommunikáció fontos eszközeivel a játékok szpektakuláris hatásait nagymértékben fokozták. Az evangélikus, református iskoladramák is sokszor tartalmaznak rendezői, színi utasításokat, élnek az allegóriák, szimbólumok, emblémák eszköztárával, de az előadások látványosságát szolgáló kellekekről, a kosztümökről, díszletekről, eddig úgy tudtuk, keveset tájékoztatnak.

Még a múlt század közepén Medgyesről került elő egy színházi kellékekről szóló jegyzék (Consignatio Larvaum, habitus et generis ejusdem, que asservantur instrumentorum in bibliotheca, partim in auditorio pro ludis scenicis idoneorum a nobis non sine labore et sumptibus comparatorum), mely tizenegy tételtben különböző öltözékeket, álarcoakat, a játékokhoz használt tárgyakat sorol fel¹. Így három halálöltözetet, halálmáskot, ördög- és bolondálarcoakat, fából kifaragott sárkányt, félkeréknyi papírégboltot, szentmihálylovat, aranyalmát, aranyozott királyi koronákat, és más színes ruhaféléket. Forrása a Gymnasienmatrikel volt 1700-ból. Még 1652-ben jelent meg nyomtatásban az előző évben Eperjesen a nyolc kislánytól és két fiútól előadott karácsonyi játék két felvonásban. EISENBERG Petrus: *Ein zwiefacher poetischer Act und geistliches Spiel von den dreyen Gaben der Weysen aus Morgenland* című munkája, mely a részletes rendezői utasításokon kívül tizenkét metszetet is tartalmaz². A magasított színpadot három oldalról veszik körül a nézők. Az előadás elsötétített teremben történik gyertyák, lámpák világosságánál. Van két függöny. Több metszet ábrázol különböző jeleneteket. A rendezői utasítások pontosan előírják a szereplők mozdulatait, az élőképcsoportok elrendezését. Eisenberg munkája azonban ez ideig az egyetlen olyan nyomtatvány, mely az evangélikus színjátékokról vizuális képet ad. Bár szegényesebb, mint a soproni jezsuita díszletkönyv³, bizonyítéka az eperjesi iskola fejlett színjátszásának.

Erről egyébként egy nemrég ismertté vált gyűjtemény is tanúskodik, mely húsznál több Eperjesen játszott iskolai produkciónak a szövegét is tartalmazza⁴. Közülük kiemelkedik LADIVER Illésnek az 1668. október 13-án bemutatott *Eleazar* című darabja, melynek eddig ismert volt nyomtatott programja, és foglalkozott vele a szakirodalom is⁵. Most előkerült kéziratosszövege, mely egyben valóságos forgatókönyv. Számos rendezői utasítást nyújt, milyen ruházatokat, felszereléseket használjon, hogyan mozgassa a személyeket. Technikai utasításokat ad, hogyan érkeznek az égből az istenek, szellemek. Fortuna vörössel átszőtt fehér ruhában ereszkedik alá „artificose per rotulas”, és ugyanúgy tűnik el, száll fel a levegőbe. Justitia hasonlóképpen „demittitur ex alto”, majd „retrahitur inter nubes”. Az Éj elfedett arccal ereszkedik le „lente et insensibiliter per rotas ex alto”. A játékban nemcsak az fontos, ami a szereplők szájából elhangzik, hanem a mód, ahogyan ez történik. Szemet, fület gyönyörködtető jelenet pl. ahogyan a darabban Neptunus a tengerből a színpad lovairól a partra lép, ahol sétálgatva, lassú tempóban alt hangon énekel a Patientia, őt követőleg basszus hangon a Providentia. Neptunus megvigasztalja a bánátha merült Spet, majd újra énekelnek. A tenger zúg, az alvó oroszlánok felszökellnek, a Sors pedig bejelenti, hogy az ég meghallgatta a földiek kérését. Hatásos az Antiochus előtt elvonuló diadalmenet: oroszlánfogat, győzelmi dalokat éneklő fényes öltözetű katonák, félmeztelen kopaszra nyírt, megkötözött jajgató zsidók, hadifoglyok, akik a harsogó kürtök, zúgó dobok, s a vidám katonaeénekek zajától elnyomva tompa gyászhangon mormolják gyászenéüket. A tömegjelenet után a rendezői utasítás szerint „mutatur Scena, dum ingrediuntur in Theatrum Tubae, Musica solennis.” Embléma, élőkép következik: „Gloria Comitatus Marte, Pace, Livore, Tympanis.” Mars után Constantia beszél, közben a magasban rakéták puffannak; Constantia kezében tűzszívet tart, mely lángra lobban. Térdeplésből felemelkedve az égő szívet magasba emeli, Istenhez fohászkodik, akiben elégni kívánczik.

¹ *Geschichtliche Nachrichten über das Mediascher Gymnasium*. Programm des Mediascher Gymnasiums für das Schuljahr 1851/2. Herausgegeben von Andreas GRÄNER. 10—11.

² Bártfa 1652. RMK II, 765. — Részletesen ism. PUKÁNSZKINÉ KÁDÁR Jolán: Az Orsz. Széchényi Könyvtár színesztörténeti forrásanyaga. MKsz 1928. 28 kk.

³ *A soproni jezsuiták díszletkönyve Sopronban*, Storno-gyűjtemény. Ism. CSATNAKI Endre: *Soproni iskolai színjátékok a XVII—XVIII. században*. A Színpad 1936. 265.

⁴ VARGA Imre: *Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratosszöveg forrásban 1670 tájáról*. MKsz 1986. 256—273.

⁵ Nyomtatott programja, mely a szerepeket és a szereplő személyeket is hozzá, 1668-ban megjelent Bártfán (RMK II, 1123.). A szakirodalomból csak DOMBI Béla: *A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI. és XVIII. században*. Pécs 1932. 109—112; VÖRÖS SÁNDOR: *Három nevezetes iskolai előadás az eperjesi evangélikus Kollégiumban*. ProtSz 1934. 238—239. ismertetéseket idézzük; valamennyien a darab szövegének ismerete nélkül, csupán a program alapján nyilatkoztak Ladiver művéről. Teljes szövege a gyűjtemény 205a—259a lapjain. HÖRK JÓZSEF: *Az eperjesi evangélikus kerületi collegium története*. Kassa II. (1897) 25-27.

Szavai közben újabb rakéták hullanak alá, szomorúan megszólal a Kar, s a függöny lassan leereszkedik. E határos jelenetek jól felszerelt színpadi kellékekre vallanak. Az evangélikusok eperjesi iskolája a XVII. század közepe táján már a jezsuitákkal vetekedő gazdag ruhatárral, színpaddíszletekkel, technikai felszerelésekkel, gépekkel rendelkezett, és a szpektakuláris látványosságok nyújtása terén is felvette a versenyt a jezsuita színjátszással⁶.

Hogy az evangélikusok is törekedtek látványos színjátszásra, és képesek voltak ilyenre, igazolja a pozsonyi evangélikus liceumnak ugyanebből az időtájból most ismertté vált alábbi dokumentuma.

Pozsonyban Segner Andreas, az evangélikus egyház és iskola inspectora (többször volt a város bírása is) buzgólkodásából 1656-ban épült fel az iskola. Nyolc osztályterme volt, azonfelül tanítói lakások voltak benne, és színház. Eddig is tudtuk, hogy jól felszerelt színpaddal, gépekkel is rendelkezett, hogy a színpad hét színpadi változásra volt berendezve⁷. Mesterséggel, technikai eszközökkel való ellátottságáról egykorú és későbbkorú emlékek beszélnek⁸. Az egykori liceum kéziratárából most előkerült egy 1663-ban

⁶ Hogy a színdarab milyen hatást gyakorolt a nézőkre, idézünk Matthaeides Sámuel (1710—21 között a Kollégium rectora volt, jegyzetekkel egészítette ki Rezik Gymnasiologiájának kéziratát) megjegyzéseiből: „Eminent Eleazar constans anno 1669 [!] mense octobri in Theatrum datus . . . Ornatus erat hic actus exquisite, oratio altior Tragoediis Senecae; confessione etiam adversae Religionis praesertinus nihil pulchrius inveniri poterat . . . Miserabili voce hymnis ad lacrymas ciendus, illusi, atque quid hoc, ejulantium in carceribus. Pastoris imago! Eleazar reculans suillum, Typus erat constantium confessorum Lut. religionis. Svasores simulationis adumbrabant tepidos et hypocritas temporibus et ventri servientibus. Johannes Keczer, Nobilis eruditus et Johannes Sartorius, Pastor Eperjesiensis inter suspiria et fletum totum hoc tempus actionis transmissere. Is repraesentantibus compiosas lacrymas respondit, utinam nos ista mala non praemant, quae hic velut in umbra cernimus. . .” (Fragmenta Gymnasiologiae Hungariae Professoris Collegii Eperjessiensis Joannis Rezik continuata a Samuele Matthaeide. Eperjes. Štátny oblastný archív. Signatura EK—P. 102.)

Hasonló sajátosságokat figyelhetünk egyébként meg Ladivernek az 1669. október 4-én Eperjesen előadott másik darabjában, a *Papinianus*-ról szóló darabban is. Ennek a szövegét azonban a kézirat csak kivonatossan tartalmazza a 347b—365a lapokon.

A túlnyomó részben eperjesi darabokat tartalmazó fentebb említett kéziratot drámagyűjtemények jellegzetes allegorikus játéka az Eperjesen 1670 márciusában előadott *Religio periclitans*. A vallásos panaszdrámáknak ez a tipikus képviselője szcenikai tekintetben azért érdekes, mert a kéziratban a szöveg után külön oldalon megadja az előadásához szükséges ruhákat, kellékeket. Egyedül ennél a darabnál.

„Vestimenta Personarum et Instrumenta:

CHARITAS — Fasciculus sagittarum, in Italicis vestibus.

RELIGIO — Attalicae vestes, coronata; dextra calicem, sinistra biblia tenens.

SPES — In Foemineo habitu, Ancoram et Tubum Opticum habens.

GENII — laureati, in candido habitu cum fidibus.

INFAMIA — in Germanico habitu, habens spiculum.

PERSICUTIO — in Germanico, habens spadam.

BELLUM — in ferro, bigennem habens.

INSIDIA — in Hungarica veste, inversas vestes et . . . ? [habens].

INFAMIA — in foemineo vel Polonico, cum Tuba.

INNOCENTIA — Attalica vesti cum linteo caudice et speculo, cui inscriptio „bona causa triumphat”.

AUXILIUM DIVINUM — In Attalica vesti habens clephydram et sinistra spiculum vel pilum.

PATIENTIA — in Muliebri et nigro habitu sub Corona.

Sequuntur PROLOGUS et EPILOGUS communiter.”

⁷ BENYOVSKY, Karl: *Das alte Theater*. Kulturgeschichtliche Studie aus Preszbürgs Vergangenheit. Bratislava—Preszbürg 1926. 16.

⁸ Rizmunds Reimundus: *Preszbürger Kirchen- und Schul-Verlust*. H. n. 1973. — *RMK III*, 2640. 21. — A pozsonyi Licedna knižnica no 397. szám alatti Acta Ecclesiastica Tekuschiana Poseniensis VII. 55. ezt írja: „In hoc Gymnasio habebatur etiam Theatrum Scenicum, quos quia septies immutari et converti

kelt leltár, melyet a tanács rendelkezéséből Thomas Elias, 1660—1669 között az intézmény conrectora állított össze⁹. Igen sok katonazubbony, török és egyéb ruházat és ruhakellék, nagy mennyiségben, változatos színekben, különböző anyagból készítve és hermelinnel, zsinórzattal, füstarannyal díszítve; azonkívül női ruhadarabok, ruhának való anyag mellett a leltár felsorol török dobokat, mindenféle zeneeszközt, 36 lámpát, gyertyatartókat, olajat, két font gyertyabelet, csizmákat, harisnyákat, selyemszalagokat, köteleket a csórlókhöz, páncélzatot, tolldiszes sisakokat, lépcsőzetet, emelvényt, angyszárnnyakat, jogart és koronákat, címereket, fafestményeket, emblémákat, szőnyegetek stb. Íme a két részből álló leltár.

„Specification vber die Jhenigen Commedien Kleÿder vndt dergleichen sachen, Welche Auf anordntnen Jhr Herrn desz Edlen Vessten vndt wohlweÿsen Herrn And. Segner des Jhnern Rats vndt wolverordnteten inspect. Inuentiert vndt durch den Auch Edlen vndt Vessten wohlweÿssen Herrn Johann Beigler des Jnnernraths neben Herrn Heinrich Goldtfus Alsz geuesten vndt Hern Christophen Burgkstaller derzeit verordneten Kirchuatter etc. An heüt den 21. febr. 1663. Herrn Elias Thomas, alsz wnsers Alhieszigen Euangeli[schen] Gymnasij derzeit wolbestelten Conrect. vbergeben worden Alsz volgt.

1. Erstlichen in dem Kasten Beÿ dem fenster Sechs Leibfarbe Solthaten Röckel.
2. Sechs Blawe Solthaten Röckel.
3. Sieben Braune Solthaten Röckel.
4. mer dreÿ Leibfarbe Heÿdtnische Röckel mit weissen gallonen.
5. Ain Sittichgrüen Heÿdtnisch röckel.
6. Dreÿ Blawe Heÿdtnische Röckel, deren 2 mit Rauschgoldt, vndt das drite mit weissen gallonen.
7. Ain blawes Heÿdtnisch röckel mit rothen schürtzeln vndt weissen schnieren.
8. Ain griens röckel mit Weissen schnieren vnd Ermeln.
9. Ain gelbs röckel mit weisz vndt gelben schnieren vnd Ermeln.
10. Ain weisz Heÿdtnisch röckel mit gelb Lednischen gallonen.
11. Ain Leibfarb röckel mit Lednischen gallonen.
12. Ain Leibfarb Heÿdtnisch röckel mit rausch goldt.
13. Ain Blaw Heÿdtnisch röckel mit rauschgoldt.
14. Ain Roths Heÿdtnische Solthaten röckel mit rauschgoldt.
15. Zweÿ Rothe Heÿdtnische Solthaten röckel mit weissen gallonan.
16. noch 2 Heÿdtnische Solthaten röckel mit rauschgoldt.
17. Dreÿ Paschÿ Kleÿder mit weissen gallonen.
18. Ain Blawe seidene Binden.
19. Vier Moren schürtzel mit bundenen fodern.
20. Ain gelber weiber rockh mit weissen schnieren.
21. Zweÿ weisz Leinene röckl mit rauschgoldt.
22. fünff Leinwathene schürtzl mit weissen schnieren.
23. Vier Andere schürtzl von Rohen Leinwath.
24. Zehen Eln Newe Leibfarbe Leiwath.
25. Ain grien Leinwathen röckl mit Rauschgoldt.
26. Ain schwarz Leinwathen Deütsch Kleidt mit Lednischen gall[onen].
27. Ain schuppichts röckhel rausch goldt.
28. Acht Harnisch ohne schürtzl.
29. Vier Harnisch mit schürtzln.
30. Fünff Moren Trummeln sambt den Angehörigen schelnen.
31. Ain Blöchene Khron vndt vergoldt.
32. Dreÿ Eisene Ring Zum fliegen vndt zweÿ Darzugehörigen.
33. Vngebleichte Leinwath Sechs Eln.

potuit, non exiguum attulit Gymnasio honorem et fainam. Gaudebant etiam Posenienses insigni compositore Actuum Scenicorum, M. Joan. Relin, qui quordam tempore in honorem Aug. Leopoldi I. insignem Actum Scenicum produxit, wt in plurinorum animis admirationem pareret.”

⁹ Pozsony Liceálna knižnica no 35.

34. Ain schwartz Leinwathes röckel mit feur flamen.
35. Zehen Paar stiffel von guldenen Leder.
36. Ain Schwartz Leinwathen Kleidt mit weissen sternen.
37. Achtwndtzweintzig sturm Hauben mit feder Puschen von garn.
38. Vnterschiedliche striecke Zum Haschpeln.
39. Ain stückh rauschgoldt.
40. Noch eine zerbrochene Khron.

Weiters Jm mitterin Khasten Befinden sich alsz [volget]:

1. Allerleý Klampfen vndt Eisenwerckh so Zum Haschpeln Khoren.
2. Secgs wndt dreyszig Lampen sambt dem Blöchen Öhl Kändel vndt fünff strendl Paumwol.
3. Zweý vndt Zweintzig Paar Leinwathene strimpf.
4. Zweý Pfundt Kertzen.
5. Ain Leinwathen Rodten Kheidt.
6. Dreý Zehen Vnterschiedliche gantze nackende Khleidter von Leinwath.
7. Ailff paar Leinwathene hoszen.
8. Dreý paar Schwartz Leinwathen Hoszen vndt Siben ober Röckel.
9. Jn der Höhe des Kasten sein Allerhandt Engelsflügel, Schildt vndt gemahltes pabtwercckh, Scepter, das Vngrisch Greütz vndt Andres gemahltes Holtzwerckh vndt die Wapen des Deutschlandtes.
10. Vier schlangen.
11. Ain Ausfsatz Zu einem Bawrngred.
12. Ain Aufsatz der Zwýtracht sambt den grünen Leinwathen rockh.
13. Ain gros Emblema vom Herrn Helgemeýer seel [igen].
15. Zwelff grosze vndt Zehen Kleine Emblema vom Herrn Heüchlin seel [igen].
16. Dreý Schwartz Leinwathene Verkleidungen.
17. Vier Eln Blawen schatter, darein die Emblema gewickelt.
18. Zwen Alte Róbach wndt ain Handtuch.

VARGA IMRE

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1986-ban

Rövidítések:

Együtt	—	Együtt. A Szolnok Megyei Könyvtárak Híradója
Évf.	—	Évfordulóink a Műszaki- és Természettudományokban
IG	—	Interpressgraphic
Kvt	—	Könyvtáros
KvtF	—	Könyvtári Figyelő
MKsz	—	Magyar Könyvszemle
MG	—	Magyar Grafika

Általános és elvi kérdések

BORSA Gedeon: A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál = MKsz 1985. 3—4. 262—275.

Debrecen története, 4. 1919—1944. Szerk. TOKODY Gyula. Debrecen 1986, Városi Tanács. A könyvtár, a sajtó és a rádió 319—322. Irodalmi folyóiratok 338—344. A könyvkiadás 344—348.

KERTÉSZ Gyula: Az egyedi sajtórepertorizálás újabb eredményei és problémái = KvtF 1985. 4. 387—397.

SZILÁDY Károly: Könyvnyomdászati műszótár, a 'tárgyak' rövid magyarázatával együtt. (Szerk. és utószó HAIMAN György.) Bp. 1985, Pátria Ny. 96 p.

SZILÁDY Károly: Könyvnyomdászati műszótár, a 'tárgyak' rövid magyarázatával együtt. [A bevezető tanulmányt írta] HAIMAN György. Bp. 1984, Pátria Ny. 215 p. [minikönyv]

Bibliográfiák és repertóriumok

BAKÓ Dorottya: A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1984-ben = MKsz 1985. 3—4. 317—322.

BARDOLY István: Az Ars Hungarica összesített tartalomjegyzéke 1. évf. (1973) — 12. évf. (1984) = Ars Hungarica 1986. 2. 245—279.

BODRI Ferencné: A Tolnai Fórum repertóriuma, 1970—1985 = Tolnai Fórum 1986. 1. 4—38.

DEÁK Ferenc: A Magyartanítás huszonhét éve (1958—1984). Repertórium = Magyartanítás 1985. 3. 97—147.

Főbb szegedi érdekű írások a Somogyi-könyvtári műhely régi számaiban. Válogatott repertórium 1963—1984 = Szegedi Könyvtári Műhely 1986. 1—2. 125—128.

HÉBERGER Károly — VÖGH Ferenc: A Felsőoktatási Szemle repertóriuma. 3. Tízéves betűrendes és szakmutató (1972—1981). Bp. 1983, Tankönyvkiadó. 315 p.

HERNÁDI László Mihály: Az Agrártörténeti Szemle repertóriuma 1957—1982. Bp. 1983. soksz. 271 p.

HERNÁDI László Mihály: A Közgazdasági Szemle repertóriuma 1893—1949. Bp. 1983, Statisztikai Kiadó Vállalat. 763 p.

HERNÁDI László Mihály: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle repertóriuma 1894—1906. Bp. 1982, (Statisztikai Kiadó Vállalat). 260 p.

HERNÁDI László Mihály: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei repertóriuma 1962—1983. Pécs 1984, soksz. 113 p.

HERNÁDI László Mihály: A Megyei és Városi Statisztikai Értesítő és a Területi Statisztika re-

- pertórium 1957—1980. Bp. 1981, Statisztikai Kiadó Vállalat. 625 p.
- HERNÁDI László Mihály: A Történeti Lapok repertórium 1874—1876. Bp. 1983, soksz. 132 p.
- A História 1979—1986. évi számainak (I—VIII. évfolyam) tartalomjegyzéke. [A História 1986. 5—6. számának melléklete]. 18 p.
- Kereskedelmi Szemle. Repertórium. 1972—1981. Szerk. CSAPÓ Mária. [Bp.] 1982, (Belkereskedelmi Kutató Intézet). 116 p.
- KOVÁCS J. Béla: Láthatár, 1933—1944. Repertórium. Bp. 1986, Állami Gorkij Könyvtár. 210 p.
- MESZÖLY Magda: A Budapesti Nevelő I—XX. évfolyamának repertórium (1954—1984) = Budapesti Nevelő 1985. 93—146.
- PÁLFALVI Pál: 20 éves a Pedagógiai Közlemények = Pedagógiai Közlemények 1982. 2—3. 63—68.
- PANÁ CZ Gyuláné — SZABÓ Lajosné: A Politikai Tájékoztató repertórium 1978—1986 = Politikai Tájékoztató 1986. 3. 3—47.
- PESTI Ernő: Az Est-lapok, 1920—1939. Repertórium. 3. 1928—1930.; 4. 1931—1933. Bp. 1985—86, Petőfi Irodalmi Múzeum. 476, 385 p. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei).
- RÁCZ Béláné — SZABÓ Éva: Az 1922 és 1980 között megjelent szegedi egyetemi ifjúsági lapok annotált cikkbibliográfiája. Szeged 1985, [JATE]. 172 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria Tom. VIII. Fasc. 3.)
- ROHLA Mártonné: [A] Pedagógiai Közlemények repertórium 1961—1982 = Pedagógiai Közlemények 1982. 2—3. 69—130.
- SZABÓ Lajos: A Testnevelés- és Sporttudomány repertórium 1955—1982 = Testnevelés és Sporttudomány 1983. 1. 41—48.; 2. 45—46.
- SZÁNTAI KIS Ágnes: Népünk és Nyelvünk. 1929—1939. Repertórium. Szeged 1985, JATE. 86 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria Tom. VIII. Fasc. 2.)
- TOMKA Mihály: Az Új Auróra repertórium 1973—1983. Békéscsaba 1985, soksz. [4] + 90 p.
- DONÁTH Regina: Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúrendeletéhez = MKsz 1986. 1. 81—88.
- TOKAJI NAGY Erzsébet: Cserépfalvi Imre könyvkiadói tevékenysége — különös tekintettel a kiadványai által kiváltott sajtóperekre = A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 5. 1986, 155—168.

Papírtörténet

- MÁRES Valéria: A Csepeli Papírgyár krónikája. 3. 1963—1985. Bp. 1985, PNYME. 153 p. [47] t. fol. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság Közleménye, 14. [!])
- SCHLIEDER, Wolfgang: Kézműves papírelőállítás a múltban és a jelenben. Ford. RÓZSAHEGYI Vera. Bp. 1985, PNYME. 13 p. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság Közleménye, 14. [!])

Nyomdatörténet

Több évszázadot átfogó művek

- DANKÓ Imre: Tisztelgő gondolatok a 425 éves debreceni nyomda előtt = Debreceni Szemle 1986. 2. 44—53.
- DANKÓCZY Balázs: Bemutatjuk a Pannon Nyomdát = Magyar Grafika 1986. 3. 22—24. [Pápa nyomdászatról]
- (HORVÁTH József): Fejezetek a pápai nyomdászati történetéből. Veszprém 1986, Pannon Ny. 145 p.
- PÁSZTOR Sándor: Nyomdaipar Esztergomban = Esztergom Évlapjai 1985. Esztergom, Balassa Bálint Társaság. 425—433.
- RITTER Aladár: The story of the typesetter = IG 1986. 3. 61—68. [mell.] 13—14.
- SZÁNTÓ Tibor: A betű. A betűtörténet és a korszerű betűművészet rövid áttekintése. 5. kiad. Bp. 1986, Akadémiai K. 544 p. [1] t. fol.
- VERVLIT, H. D. L.: A németalföldi nyomtatott betűk 1680 előtt = MG 1986. 1. 25—28.

16—17. század

- BÁNYI Szilvia: Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa = MKsz 1986. 1. 1—16.

Cenzúratörténet

- BELLER Judit: Első világháborús sajtópolitikai és sajtórendészeti intézkedések továbbélése a Horthy-korszakban = Fiatal Oktatók Műhelytanulmányai 7. Bp. 1985, ELTE. 64—94.

BARISKA István: Egy Manlius-level tanulságai = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1986. 3. 25—30.

CSAPODI Csaba: [Kísérőtanulmány a párizsi hóraskönyv facsimile kiadásához]. [Bp.] 1985, Helikon. (15 p.)

ECSÉDY Judit, V.: Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csácsogó” asszonyok ellen = MKsz 1985. 3—4. 287—292.

HALMAN György: Fehér foltok a Tótfalusi-betűk történetében = MG 1986. 1. 34—36.

HALMAN György: International assistance in the establishment of Georgian printing = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungariae 1985. 1—2. 199—231.

19—20. század

ADANKINA, Natalia: Lubov Popva's typography = IG 1986. 1. 20-25. [mell.] 6.

BANKS, Colin: A múlt meghatározza a jövőt = MG 1986. 1. 28—33.

BÁTYAI Jenő: Régi szegedi nyomdák. Szeged 1984, Szegedi Ny. 89 p. [minikönyv]

CSIFFÁRY Gergely: Az egri Baross Nyomda működése = Diárium. Dobó István Vármúzeum közművelődési füzetei, 3. [Eger 1983.] 27—31.

GYULAI Éva: Miskolci nyomtatott céhlevelek = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 23. Miskolc 1985, 43—50.

KELEMEN Gábor: A Nógrád Megyei Nyomdaipari Vállalat tevékenysége, bemutatása = MG 1986. 1. 37—39.

KOVÁCS Sándor — MALATYINSZKI József: 20 éves a Békéscsabai Nyomdaipari Szakközépiskola = MG 1985. 6. 67—80.

NYAKAS Miklós: A kapitalizmus kora debreceni nyomdászságának kulturális élete = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1983/84. Debrecen 1985, 167—182.

OGINSKAYA, Larisa: Gustav Clucis, a classic of soviet typography = IG 1986. 2. 12—17. [mell.] 2—3.

TAKÁCS Béla: A debreceni nyomda kiváltságlevele = Múzsák 1986. 2. 3—4. [1847-ből]

Kiadástörténet

15—18. század

BORS Jenő: Egy privilegizált mini naptár 1713-ból = Mikrobibliofilok 1986. 61. 5—8.

BORSA Gedeon: Egy 1501. évi budai tudósítási kiadásai és azok nyomdászai = MKsz 1985. 141—149.

BORSA Gedeon: Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai = MKsz 1986. 1. 67—74.

ECSÉDY Judit, V.: Magyar diákok Hollandiában a 17—18. században. (Életmódjuk — publikációik) = Hollandból magyarra. Kultúrhistóriai tanulmányok és szemelvények. Bp. 1986, 59—87.

ENYEDI Sándor: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez. Benkő József és Aranka György levelezéséből = MKsz 1985. 3—4. 297—303.

FEKETE Csaba: Tótfalusi ismeretlen kátékiadása = MKsz 1985. 2. 149.

FRIED István: Egy 1970-ben kiadott röpirat és magyar fordítója = MKsz 1985. 2. 150—154.

HAJNÓCZI Gábor: Giovanantonio Rusconi Della architettura című műve az Országos Széchényi Könyvtárban = Ars Hungarica 1986. 1. 123—134.

HÜBERT Ildikó: Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez = MKsz 1986. 1. 88—91.

RAKÓCZY Rozália: Ismeretlen XVIII. századi hadelméleti Hungarica = MKsz 1985. 3—4. 292—296.

19—20. század

DANKÓ Imre: Az Alföldi nyomda nyomdatörténeti, tipográfiai kiadványsorozatáról = Múzeumi Kurír 1985. 9. 95—96.

DRENCHER J. Attila: A könyvkiadás öt éve Tolnában = Tolnai Könyvtáros 1986. 1. 42—46.

Az „Indiana Kid” magánkiadó és nyomda = Mikrobibliofilok 1986. 63. 5—9.

KLEIN, Rudolf: Kodály és az Universal Edition = Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Kodály Zoltán emlékére. Szerk. BÓNIS Ferenc. Bp. 1977, Zeneműkiadó. 136—150.

- KLEIN, Rudolf: Zoltán Kodály und die Wiener Universal Edition, 1932—1937 = International Kodály Conference, Budapest, 1982. Bp. (1986), Ed. Musica. 89—94.
- LUKÁCS László: Katolikus kiadványok az elmúlt évtizedben = Nyelvünk és Kultúránk (1986.) 65. 25—29.
- MAJOR Árpád: Adatok a két világháború közötti Zalaegerszeg könyvkereskedelme, hírlapkiadása és egyesületi könyvgyűjteményeinek vizsgálatához = A Pénzügyi és Számviteli Főiskola Zalaegerszegi Intézetének Évkönyve, 1986, 347—372.
- MURÁNYI Ádám: Egy kiadóház története = Budapest 1986. 3. 20—22. [Az Athenaeumról]
- PAPP-VÁRY Árpád: 200 éves a gothai földrajzi-térképészeti kiadóvállalat = Geodézia és Kartográfia 1986. 2. 126—129.
- PÉTER László: A népi írók kiadója. Püski Sándor 75. születésnapjára = Tiszatáj 1986. 2. 47—51.
- PETŐVÁRI Ágnes: A nép javáért munkálkodtak. Két könyvkiadónk, 1939—1944 között = Napjaink 1986. 10. 29—32. [Turul, Magyar Élet]
- POGÁNY György: A Stádium Sajtóvállalat rt. története és kiadványai (1921—1944) = MKsz 1986. 1. 39—52.
- SÍPOS Antalné: Aligner contra Athenaeum. Felhívási per néhai Petőfi Sándor műveinek kiadása tárgyában (1879—1881) = Levéltári Szemle 1984. 1—3. 283—361.
- SZABÓ Ferenc: A gyomai Kner Nyomda közigazgatási nyomtatványkiadó tevékenységének főbb jellemzői = A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181—1981. Szerk. KALLAY István. (Bp. 1984), ELTE. 501—515. (A Történelem Segédtudományi Tanszék kiadványai, 4. — Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv, Nr. 1.)
- SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: Lázár Károly pataki tanító könyvsorozatai = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 9. Miskolc — [Sárospatak] 1985, 139—154.
- TARABA Mária: A „Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvszerző” című kiadvány létrejöttének története = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984/85. Bp. 1985, 605—621.
- VARGA Sándor: Egy kommunista könyvkiadó az ellenforradalmi Magyarországon = Párttörténeti Közlemények 1985. 4. 124—144. [Oravecz Istvánról]
- ZÖLD Ferenc: A magyar könyvkiadás és könyvtarjesztés története 1945—1985 = MKsz 1985. 3—4. 242—261.
- ZÖLD Ferenc: A nem hivatásos könyvkiadás = Új Auróra 1986. 1. 75—84.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

- ANTAL Zoltán: A Vadász- és Versenylaptól a Népsportig. Fejezetek a hazai sporthírlapírás múltjából = Sportvezető 1985. 10. 11.
- JAKI László: Pedagógiai folyóirat-kiadásunk áttekintése = Köznevelésünk Évkönyve 1985. Bp. Tankönyvkiadó. 81—92.
- KÁROLYI Zsigmond, P.: A százszentendős Vízügyi Közlöny = Évf. 1986. Bp. 1985, (MTESZ). 58—60.
- KLAUSS, Jochen: Nachrichten über Ungarn am Beispiel des „Politischen Journals” 1781 bis 1830 = Germanistisches Jahrbuch 5. Budapest 1986, 111—125.
- KOROMPAI Gáborné: Tudományos folyóiratok Debrecenben = Debreceni Szemle 1986. 1. 97—108.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Újabb pótlások és kiegészítések a megyei sajtóbibliográfiához = Csongrád Megyei Könyvtáros 1985. 3—4. 186—192.
- LAKATOS Éva: Hírlapmúzeumok, újsággyűjtemények = MKsz 1985. 2. 115—132.
- PRAZNOVSZKY Mihály: Nógrád megye sajtótörténete, 1846—1919. Salgótarján 1985, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 71 p. (Múzeumi értekező, 2.)

18—19. század

- BATÁRI Gyula: Az első jelentősebb hazai kísérlet rendszeres ipari (műszaki) sajtóreferálásra, az „Ismertető” hasábjain 1836/37-ben = Technikatörténeti Szemle 15. 1985. (Bp.) 1986, Múzsák. 163—173.
- BATÁRI Gyula: A Magyar Száműzötték Lapja. Az első amerikai magyar hírlap 1853-ban = MKsz 1985. 3—4. 309—316.

- BATÁRI Gyula: „Merkur vor. Ungarn”. Kovachich Márton György folyóirata = Évf. 1986. Bp. 1985, (MTESZ). 44—46.
- BATÁRI Gyula: A „Nova Posoniensia” technikatörténeti és természettudományos vonatkozásairól = Technikatörténeti Szemle 15. 1985. (Bp.) 1986, Múzsák. 207—213.
- Egy fényes lap a debreceni sajtó történetéből. [Bev.] LUKÁCSY Sándor. = Alföld 1986. 12. 86—90. [Alföldi Hírlap, 1849 január]
- FEHÉR Katalin: Nevelésméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban = MKsz 1985. 3—4. 233—241.
- FRIED István: Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a XVIII. század végén. (Neues Ungarisches Magazin) = MKsz 1985. 3—4. 303—309.
- GAZDA István: A Természettudományi Közlöny „utóélete” = Természet Világa 1986. 4. 177—178.
- KÓKAY György: Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban = MKsz 1985. 3—4. 225—232.
- LAMBRECHT Miklós: Megjegyzések „A magyar sajtó történetéhez” = Természet Világa 1986. 6. 286.
- MÁSZAROS Erzsébet: An image of the yankee in the Hungarian periodicals in the 1830s = Studies in English and American 6. Bp. 1986, ELTE. 128—135.
- PINTÉR Márta Zsuzsanna: Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807—1811) = MKsz 1985. 2. 154—158.
- VERTES László: Semmelweis Ignác és az Orvosi Hetilap = Orvosi Hetilap 1986. 14. 835—836.
- 20. század**
- AGARDI Péter: A „Szép Szó”-ról ötven év múltán = Kritika 1986. 9. 27—33.
- BAKÓ Endre: Folyóirat hozományból, falun. A Kelet Népe (1935—1942) = Napjaink 1986. 7. 38—39.
- BAKÓ Endre: A Kelet Népe költői = Alföld 1986. 3. 40—46.
- BATÁRI Gyula: Magyarországi orvosi szaksajtó 1919—1944 között = Orvosi Hetilap 1986. 26. 1588—1590.
- BENKEI József: A 20 éves Békési Élet és a megye értelmisége = Békési Élet 1986. 1. 64—70.
- BÉNYEI József: A Tiszántúltól Európáig. Adalékok a Kelet Népe indulásának ideológiai arculatához = Alföld 1986. 3. 33—40.
- BÉNYEI Miklós: Debreczeni Vörös Újság 1919. március 15 — április 10. Debrecen 1985, Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár. 33 p. + 5 t.
- BÉNYEI Miklós: A Hajdú-Bihar megyei sajtó negyven éve = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1983—84. Debrecen 1985, 523—534.
- BODNÁRNÉ TAKÁCS Erika: A spanyol polgárháború a korabeli sajtó tükrében = Jel-kép 1986. 2. 137—147.
- BOTLIK József: Diófaültetők. Jegyzetek a bukaresi Művelődés című folyóirat 1980—1985. közötti évfolyamairól = Napjaink 1986. 5. 29—31.
- BOTLIK József: Az egységes munkaspárt létrehozásáért folytatott küzdelem tükröződése a Komárom megyei Dolgozók Lapja hasábjain (1947 július—1948 június) = Az MSZMP Komárom Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának Évkönyve 1985. 1. 91—106.
- DEMETER Zsuzsanna: Karikatúrák a Ludas Matyi-ban = História 1986. 5—6. 19.
- DÓKA Péter: Szerlem és osztályharc a Csillag 1949. évfolyamának verseiben = Irodalomtörténet 1985. 4. 861—877.
- DOROMBY Károly: A Vigilia negyven éve: Az első évtized = Virrasztók. Bp. 1985, Vigilia. 588—597.
- ERDMANN Gyula: A Békési Élet húsz évről a történész-levéltáros szemével = Békési Élet 1986. 1. 71—77.
- ERŐGI Tibor: A Gondolat ideológiatörténeti arculatáról = Jel-kép 1986. 1. 136—141.
- FEITL István: Rudas László ismeretlen cikke 1919-ből a Tanácsköztársaság értelmiségi politikájáról = Vasi Szemle 1985. 4. 588—594. [Pravda, 1919. ápr. 13.]
- FCLOP Zsuzsa: Egy folyóirat történetéből: a Válasz (1934—38) = Magyartanítás 1985. 4. 185—192.
- GÖRÖMBEI András: A Kelet Népe esztétikai törekvései = Alföld 1986. 3. 28—33.
- GYÜRE Lajos: Kassai Napló 1918—1929. Bp. 1986, Szépirodalmi K. 257 p.
- HÁRI Beáta: A „Szabad Vas megye” c. lap története. 1945—1948. = Vasi Propagandista 1985. 6. 107—136.
- HUBER Kálmánné: A Minerva folyóirat és a Pécsi Egyetem = Baranyai Könyvtáros 1984. 1. 26—28.
- ILLES Lajos: Huszonöt esztendő távolából = Új Írás 1986. 3. 3—11. [Az Új Írásról]
- ILLES László: A Gondolat és a szocialista világirodalom = Jel-kép 1986. 1. 141—147.

- JEMNITZ, János: Les activités journalistiques de Zoltán Rónai après 1919 = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae* 1985. 3—4. 373—408.
- KIKLI Tivadar: Népiünk és Nyelvünk. A folyóirat története = *Szegedi Könyvtári Műhely* 1985. 2—3. 59—66.
- KUN András: A korai Nyugat tulajdonképpeni (lírai) költészetfelfogása = *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Bp. 1985, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 270—273.
- LACKÓ Miklós: Minőségszocializmus, magyarság, korszerűség. A Tanú korai időszaka = *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Bp. (1985), Magvető. 32—53.
- LENCSES Ferenc: Az Új Helikon ötvenedik évfordulójára = *Fejér Megyei Könyvtáros* 1986. 1. 49—50.
- MALLER Sándor: The Hungarian Quarterly 1936—1944 = *The New Hungarian Quarterly* 1986. 101. 129—135.
- MARKUS István: Kérdések a Válaszról. [Riporter:] SZÉKHÉNYI Ágnes = *Kortárs* 1986. 8. 106—125.
- MEDVIGY Endre: A Kelet Népe, 1935—1942. Bp. 1986, Kossuth. 358 p.
- MISZLAI Sarolta: Ilyen volt az 1945-ös esztendő. Cikkek a Tolna megyei sajtóból. Szekszárd 1985, Tolna Megyei Könyvtár. 257 p.
- MAYER, Mária: О забытой газете „Kelet” = *Studia Slavica* 1985. 1—2. 171—178.
- MUKICSNÉ KOZÁR Mária: Húszéves a maribori Časopis új sorozata = *Vasi Szemle* 1986. 1. 140—142.
- MUKICSNÉ KOZÁR Mária: A maribori Časopis írásából (1926—1933) = *Vasi Szemle* 1986. 3. 448—452.
- NAGY Csaba: A Szép Szó levelesládájából = *Kritika* 1986. 8. 14—16.
- POMOGÁTS Béla: A Korunk és a népi irodalom = „Az időt mi hoztuk magunkkal”. *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*, 6. Bp. 1985, Akadémiai K. 331—358.
- POMOGÁTS Béla: A Nyugat elveinek képviselőjében = *Új Írás* 1986. 11. 43—46. [Tóth Árpádról]
- RITTER Aladár: A Magyar Nap azt írta = *Jel-kép* 1986. 2. 151—167.
- SIMON Károly: A Nehéz föld és a Sarjürendek a Tolnavármegye 1931-es hasábjain. Gál István újabb régi érdeme = *Dunatáj* 1986. 1. 12—24.
- SÍRÓ Judit: Kun Béla a debreceni sajtóban = *Debreceni Szemle* 1986. 2. 173—178.
- SOPRONI Géza: Milyen folyóirat — volt — a Művelődés? = *Kortárs* 1986. 9. 126—131.
- SZÁVOVA, Margarita: Bemutatjuk bolgár testvérünk pontját = *Módszertani Füzetek. Agitáció, Oktatás, Szemléltetés* 1986. 2. 38—42. [A Nagledna Agitaciáról]
- SZENTGYÖRGYI Tibor: Műszaki Életről — Impulzus = *Magyar Sajtó* 1985. 12. 28—29.
- SZIJARTÓ István: Diákújságírás Somogyban. Voluntas, 1919, Új évfolyamok: 1969—1980. Módszertani segédanyag. Kaposvár 1985, Somogy M. Levéltár — Somogy M. Pedagógiai Intézet. 47 p. (Iskola és levéltár, 22.)
- TEGYES Ferenc: A pécsi antifasiszta egyetemi ifjúság szócsöve, a „Parázs”. 1943/44. = *Baranyai Művelődés* 1985. 1. 92—97.
- TENKE Sándor: A Magyarországi Református Egyház sajtómunkájáról = *Nyelvünk és Kultúránk* (1986.) 65. 29—32.
- TÓTH Béla: Phaedrus = *Könyv és Nevelés* 1985. 6. 269—275.
- TURBÓK Attila: A Heti Híradó három évtizede = *Módszertani Füzetek. Az Igazságügyi Minisztérium Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága* 1986. 3. 38—42.
- VARGHA Kálmán: A Nyugat: modern irodalmunk időszámításának kezdete = *Vigilia* 1986. 5. 339—348.
- VÁSÁRHELYI Miklós: Korunk Szava (1931—1938) = *Vigilia* 1986. 6. 437—447.
- VÁSÁRHELYI Miklós: A „Magyar Nemzet” a szellemi ellenállás nyomában = *Olvasó Nép* 1986. 3. 119—126.
- VATI PAPP Ferenc: Egy jubileumi Köznevelésszámról = *Köznevelésünk Évkönyve*, 10. Bp. 1985, Tankönyvkiadó. 93—96. [A folyóirat 1965. júliusi számáról]
- ZALAI György: A Békési Élet két évtizedének mérlege = *Békési Élet* 1986. 3. 324—329.
- ZIMONYI Zoltán: A klebensbergi kultúrfőlény. Miskolci folyóiratok a 20-as években = *Napjaink* 1986. 5. 36—39.
- ZÖLDI László: A Bölöni-korszak. Az Élet és Irodalom alapításáról = *Jel-kép* 1986. 4. 136—151.

Könyvillusztráció, könyvművészet, könyvkötészet

Az illusztrált olasz tudományos könyv a 15—19. században. Kiállítási katalógus. Bp. 1985, OSZK. 23 p.

(ROZSONDAI Marianne—SZIRMAI János): Művészi könyvkötések régen és ma. Kiállítás ... az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1986, OSZK. 87 p.

Tisztelet a magyar tipográfiának! Ötszáz év szép könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban. [Kiállítási katalógus] [Bp.] 1986, [OSZK — Magyar Bibliofil Társaság]. 68 p.

WEHLI Tünde: Megjegyzések Váradi Péter Decretálásának kifestéséhez = MKsz 1985. 3—4. 280—287.

Bibliofília, könyvgyűjtés

BALÁZSI Zoltánné: Erdélyi János könyvtára mint értelmiségi munkakönyvtár = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 9. Miskolc—[Sárospatak] 1985, 69—87.

BOROSS Klára: Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványgyűjteményében = MKsz 1985. 3—4. 276—280.

DEME Zoltán: Verseghy könyvtára. [Közread. a] Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Bp. 1985, Akadémiai K. 103 p. (Irodalomtörténeti füzetek, 113.)

GÖMÖRI György: Feljegyzések a magyar „Praxis Pietatis” egy XVII. századi példányán = MKsz 1986. 1. 77—81.

Gyűjtők és mecénások. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. Bp. 1985, OSZK. 21 p.

HORVÁTH Hilda: Az első hazai exlibris-pályázatok = Kisgrafika 1986. 2. 19—25.

Magyarországi magánkönyvtárak: I. 1533—1657. Sajtó alá rendezte VARGA András. Bp. — Szeged 1986, MTA Könyvtára. 259 p. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.)

PAJOR Enikő: Egy jeles bibliofil és ex librisei = Tolnai Könyvtáros 1986. 38—41. [Apponyi Sándorról]

SEMSEY Andor: A XVI—XX. század magyar exlibris-művészete 1—2. = Kisgrafika 1986. 2. 16—18.; 3. 15—17.

STEMMER Ödön: Egy antikvárius visszaemlékezései. (Szerk. és a szöveget gondozta TAKÁCS Margit.) Bp. (1985), Szépirodalmi K. 317 p. (Magyar Századok)

Könyvtártörténet*Több évszázadot átfogó művek*

BÖRZSÖNYI József: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusai. Bp. 1986, OSZK. 411 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 4.) [SZENTIMREI Mihály könyvtártörténeti bevezetője: 7—13.]

CSAHÓK István: A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és Dokumentációs Szolgálat = Statisztikai Szemle 1986. 5. 518—526.

CSCRI Károlyné: Állományvédelmi múltbeteintés = Csongrád Megyei Könyvtáros 1986. 1—2. 10—17.

DEKÁNY Károly: Hollandiai könyvtártörténelem. 1. Kolostori könyvtárak, másoló kolostorok, nyomdászok. (Bp.) 1983 [1985], (Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete) — Uitgeverij Forum Amstelveen. 176 p. (Forum, 1)

FERENCZY Endréné: A nemzeti könyvtár hungarikagyűjteménye és gyűjtési programja = Nyelvünk és Kultúránk (1986) 62. 18—25.

FÖLDI Józsefné: A Pénzügyminisztérium Könyvtárának történetéből = Pénzügyi Szemle 1986. 6. 455—457.

IVÁNYI Sándor: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1986, OSZK. 250 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 5.) [ANTALÓZI Lajos könyvtártörténeti bevezetője: 7—45.]

KÉGLI Ferenc: A székesfehérvári városi könyvtár kialakulása és fejlődése 1893—tól 1919-ig = Fejér Megyei Könyvtáros 1985. 2. 60—74.

KELESENÝI Gábor: A Corvinák sorsa = Budapest 1986. 6. 40—41.

MÓRA László: Bemutatjuk az Állatorvostudományi Egyetem Központi Könyvtárát = Kvt 1986. 7. 406—411.

NEMETH Elek: Százhusz éves a Hajdúböszörményi 2. sz. Általános Iskola könyvtára = Kvt 1986. 12. 741—745.

POGÁNY György: Zeneművek a magyar gyűjteményekben a 19. század elejéig = Kvt 1986. 6. 366—370.

Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi piaristák könyvtára. Összeáll. VARGA András. Szeged 1986, JATE. 108 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta bibliothecaria Tom. IX. fasc. 1.)

SOMKUTI Gabriella: Az evangélikus egyház közgyűjteményei = Kvt 1986. 12. 727—732.

SOMKUTI Gabriella: A Ráday Gyűjtemény = Kvt 1986. 7. 386—395.

SZALAY László: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár = Kvt 1986. 8. 445—455.

SZALAY László: A székesfehérvári püspöki könyvtár = Kvt 1986. 11. 662—670.

VÉRTESY Miklós: Könyvtári központjaink 1945 előtt = Kvt 1986. 10. 607—610.

VESZPRÉMY László: Az Országos Széchényi Könyvtár története és gyűjteményei. [Bp.] 1985. [16] p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 212.)

18—19. század

FEKETE Csaba: A debreceni Kopernikusz = Tudomány 1986. 5. 44—45.

HALÁSZ Anna, H.: A Zempléni Kaszinó könyvtára (1831—1850) = Borsodi Levéltári Évkönyv 5. [Miskolc] 1985, 271—292. 1 t.

KLEINNE HORVÁTH Magda: Török könyvtárak a 18. században = Kvt 1986. 2. 108—111.

KLEMENT Ildikó, G.: Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében. (A wittenbergi Magyar Könyvtár 1755-ből származó katalógusának elemzése) = MKsz 1985. 3—4. 210—224.

KUNTÁR Lajos: Kölesönkönyvtár Szombathelyen a Bach-korszak kezdetén = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1986. 2. 30—33.

SZILVÁGYI Irén: Mezőgazdasági könyvtár létesítésének gondolata a XIX. században = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1985. 3—4. 39—44.

TÖTTÖRS Gábor: Az első „megyei” könyvtár Tolnában (1831) = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 35—37.

20. század

Árak és könyvtárak. Tanulmányok a dokumentáremelkedésnek a könyvtárak állománygyarapítására gyakorolt hatásáról. [Szerk.] MÁNDY Gábor. [Kiad. az] OSZK KMK. Bp.[1985], 146 p.

BALOGH Katalin: Helyzetkép a kisvárdai könyvtárhálózat egy évtizedéről = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1985. 1—2. 40—43.

BÉKY HALÁSZ Iván: A torontói egyetemi könyvtár magyar gyűjteménye = Kvt 1986. 6. 356—358.

BEZERÉDY István: Néhány kísérlet a forgalmi statisztika elemzésére = Csongrád Megyei Könyvtáros 1986. 1—2. 18—34. [Somogyi-könyvtár]

BILLÉDI Ferencné: Az egyesület tevékenysége, múltja, jelene és jövője = Kvt 1985. 12. 701—704. [A Magyar Könyvtárosok Egyesületéről]

DIAMANT Tiborné: A JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratórium könyvtáráról = Csongrád Megyei Könyvtáros 1985. 3—4. 136—141.

ELEKES Eduárdné: A Szekszárdi Körzeti és Megyei Könyvtár története I. (1950—1970) = Tolnai Könyvtáros 1985. 2. 5—31.

ELEKES Eduárdné — KLEINNE HORVÁTH Magdolna: Könyvtáraink életéből II. 1961—1970 = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 11—19.

FARKAS László: Egy negyedszázad utolsó tizenöt éve. Az Országos Széchényi Könyvtár budavári székház-építése 1969—1984 = Kvt 1986. 12. 737—740.

FUTAKI László: A Megyei és Városi Könyvtár elmúlt tíz évről = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1985. 1—2. 15—28.

FÜGEDI Péterné — KURUC Imréné: Kis magyar szabványtörténet — másképp = KvtF 1986. 6. 647—657.

GERŐ Gyula: Események, krónika 1970—1976. I. rész. 1970—1972 = Kvt 1986. 11. 672—684.

GERŐ Gyula: Események, krónika 1970—1976. II. rész. 1973—1974 = Kvt 1985. 12. 739—749.

GERŐ Gyula: Események, krónika 1970—1976. III. rész 1975—1976 = Kvt 1986. 1. 41—50.

- GYURÓ Gyuláné: A szakszervezeti könyvtárhálózat ötvenes tevékenységének jelentéséből = Komárom Megyei Könyvtáros 1986. 1. 13—18.
- HAVASI Istvánné: A Magyar Könyvtárosok Egyesülete Békés Megyei Szervezet: 1966—1986 (Kronológia) = Könyvtári Jegyzések. A Békés Megyei Könyvtár Tájékoztatója 1986. 2. 3—13.
- HUSZÁR Ernóné: Bemutatjuk a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola Központi Könyvtárát = Kvt 1986. 4. 214—216.
- KALOCNAI Péter: A Dési Huber István Általános Iskola könyvtára = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1986. 1. 35—37.
- KAPOSVÁRI Gyula: Kétágú síp. 50 éve nyílt meg Szolnok város Közkönyvtára és Múzeuma = Együtt 1985. 1. 8—20.
- KINDRUSZ Jolán: A Megyei (és Városi) Könyvtár dolgozóinak névsora 1975—1985 között = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1985. 1—2. 30—38.
- KIS Ibolya: Hol volt, hol nem volt... A tízéves vásárhelyi gyermekkönyvtárról = Csongrád Megyei Könyvtáros 1985. 3—4. 104—107.
- KISFALUDI Sándor: A harmadik évtized = Együtt 1985. 1. 21—32. [A Verseyhy Ferenc Megyei Könyvtárról]
- KLEINNE HORVÁTH Magdolna: Könyvtáraink életéből 1950—1960. Válogatott szemelvénygyűjtemény a sajtó cikkeiből = Tolnai Könyvtáros 1985. 1. 32—47.
- LENGYEL Gézáné: A könyvtár története számokban = Együtt 1986. 1. 56—58. = A Verseyhy Ferenc Megyei Könyvtárról]
- LŐRINCZ Gyula: Egyetemi Könyvtár a főváros határában = Kvt 1986. 5. 296—300. [A GATE könyvtáráról]
- A Magyar Könyvtárosok Egyesülete ötven évének kronológiája, 1935—1985. [Összeáll.] KUNSTLER Ferenc, SOMKUTI Gabriella, KOVÁCS Dezső. Bp. 1985, Magyar Könyvtárosok Egyesülete. 60 p.
- MARTON János: Az élettudományi magfolyóiratok előfizetése Magyarországon 1974 és 1983 között = KvtF 1986. 2. 173—177.
- MEHNERT Róbert B.: The United States National Library of Medicine — Az Amerikai Egyesült Államok Központi Orvosi Könyvtára = Az Orvosi könyvtáros 1985. 4. 327—355.
- MESZÁROS Józsefné: A szakszervezeti könyvtárhálózatról 1958—1984-ig = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1—2. 45—55.
- MÓNUS Imre: A Központi Műszaki Könyvtár győri fiókkönyvtára (1949—1952) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1—2. 57—65.
- MÓNUS Imre: Szakszervezeti könyvtárakról — madártávlatból (1945—1958) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1—2. 25—44.
- MÓRA László: Bemutatjuk a mainzi Gutenberg Múzeumot és Könyvtárát = Kvt 1986. 10. 611—617.
- NAGY Zsolt: Szabványos gondolatok = KvtF 1986. 6. 658—665. [Hozzászólás Pintér László Jött! Látott! Győzött! (?) c. cikkéhez]
- PACNAI László: Adalékok a szakszervezeti könyvtárak negyedszázadából = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 32—34.
- A Pécsi Ingyenes Népkönyvtár Egyesület = Baranyai Könyvtáros 1986. 1. 19—20.
- PINTER László: Huszonöt éves a Pécsi városi könyvtár = Kvt 1986. 8. 479—483.
- PINTER László: Jött! Látott! Győzött! (?) Szubjektív szabványtörténeti szemle = KvtF 1986. 6. 632—646.
- ROMÁN Lászlóné: A megye könyvtárhálózatának 40 éve = Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945—1985. Pécs 1985 [1986!], MSZMP Baranya Megyei Bizottsága. 501—511.
- SUDAR Ivánné: A szakszervezeti könyvtárhálózat tíz éve (1975—1984) = Fejér Megyei Könyvtáros 1985. 2. 3—9.
- SZABÓ József: Csorna könyvtártörténete (1945—1984) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1—2. 16—24.
- SZABÓ Kálmán, ifj.: A Soproni Városi Könyvtár harmadik újjászülése (1945—1950) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1—2. 2—8.
- SZEGEDI Pál: Egy középiskola könyvtárának negyven éve = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1—2. 76—78. [Szamuely Tibor Közgazdasági Szakközépiskola, Győr]
- SZÉPHALMI Istvánné: Olvasók a megyei könyvtárban 1980—1985 = Együtt 1986. 3. 37—40.
- SZURMAY Ernő: A Verseyhy Könyvtár helye a megye művelődési életében = Együtt 1985. 1. 33—42.

- SZÜCS Imre: Emléksorok a Szabolcs-Szatmár Megyei és Városi Könyvtár vendégkönyvéből = Kvt 1986. 12. 746—748.
- SZÜCS Imre: Sorok a megyei és városi könyvtár emlékkönyvéből = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1985. 1—2. 3—13.
- TALLÓS Elemérné: Tervező intézeti szakkönyvtárak = Kisalföldi Könyvtáros 1986. 1. 37—50.
- TÓTH Attiláné: Polgárdi nagyközségi könyvtára = Fejér megyei Könyvtáros 1985. 2. 41—45.
- TUBA László: Adalékok a mosonmagyaróvári Huszár Gál Városi Könyvtár történetéhez (1951—1985) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1—2. 9—15.
- VÉRTESY Miklós: Ketten kétféleképpen a Tanácsköztársaság könyvtárügyéről = Kvt 1986. 5. 300—302. [Gulyás Pál és Kóhalmi Béla]
- ZELLES Ilona: Az ötnapos munkahét tapasztalatai a megye „B” típusú könyvtáraiban = Pedagógiai Írások 15. Szombathely 1985, Vas Megyei Pedagógus Továbbképző Kabinet 189—201.
- A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói, nyomdászai**
- APRÓ Ferenc: Újabb adatok Somogyi Károly családfájához = Szegedi Könyvtári Műhely 1985. 2—3. 96—100.
- BATÁRI Gyula: Kőrösi Csoma Sándor, a könyvtáros = Kvt 1986. 7. 416—419.
- BEKE György: Egy elfelejtett erdélyi publicista. Kurkó Gyárfás pályája = Forrás 1986. 8. 41—49.
- BERECZKY László: Sallai István és Sebestyén Géza — a felszabadulás utáni magyar könyvtárügy meghatározó képviselői = Kvt 1986. 9. 509—511.
- FÁBIÁN Éva: Dr. Gáspár Margit, a magyar kémiai irodalom bibliográfiájának megteremtője = Nehézségiipari Kutatóintézeti Közlemények 16. Veszprém 1985, 5—10.
- FARKAS Elek: Folyóiratunk első szerkesztője: Berecz Antal (1836—1908) = Földrajzi Közlemények 1985. 4. 301—302.
- FÜGEDI Péterné: Sebestyén Géza és a nemzeti könyvtári szolgáltatások = Kvt 1986. 9. 519—523.
- JÓNÁS Károly: Plech Béla. 1875—1921 = Kvt 1986. 1. 51—52.
- KILIÁN István: Szűcs Miklós a naplóíró és publicista = Borsodi Levéltári Évkönyv 5. [Miskolc] 1985, 293—340.
- KÖVY Zsolt: Egy szellemi hagyaték leltára. Pongrács József pápai református főiskolai tanár és könyvtáros emlékezete (1885—1962) = Horizont 1985. 4. 38—41.
- KÖVY Zsolt: Megkészt emlékezés. Pongrácz József pápai református főiskolai könyvtáros születésének centenáriuma = Kvt 1986. 7. 419—421.
- A mesterség bűvöletében. Nagy nyomdásznevelőkre emlékezve. Bp. (1985), Nyomda-, Papíripar- és a Sajtó Dolgozóinak Szakszervezete. 149 p. [minikönyv]
- MIKÓ Pálné: Görög Demeter a császár udvarában = MKsz 1986. 1. 91—98.
- RITTER Aladár: Egon Erwin Kisch. The reporter in a hurry: facts and witnesses = IG 1986. 1. 2—7. [mell.] 1—3.
- RITTER Aladár: A magyar száguldó riporter. Fe-dezzük fel újra Pásztor Árpádot! = Jel-kép 1986. 4. 152—162.
- SOMKUTI Gabriella: Sebestyén Géza és a nemzeti könyvtári koncepció = Kvt 1986. 9. 512—517.
- SZENTE Ferenc: Sallai István és a KMK „Sallai-ádák” = Kvt 1986. 9. 517—519.
- TAKÁCS Miklós: Sallai István és a közművelődési könyvtárak = Kvt 1986. 9. 523—526.
- TARDY Lajos: Görög Demeter = Évf. 1985. Bp. 1984, (MTESZ). 55—56.

BAKÓ DOROTTYA

MAGYAR NYELV

A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata

Felelős szerkesztő: Benkő Loránd

Cikkeket közöl a magyar nyelv elméleti és gyakorlati kérdéseiről a szó- és szólásmagyarázatoktól kezdve a nyelvtörténet különféle ágain, a névtudományon, a nyelv művelésén, a nyelvjárások feldolgozásán át a régi és népnyelvi adatközlésig, valamint a magyar nyelvtudomány történetéig. Gyakran kitér más tudományágakkal (irodalom-, művelődéstörténet, általános történet, néptudomány) közös problémák tárgyalására is.

Alapítva: 1905

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 104,— Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

HELIKON

Világirodalmi Figyelő

**A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének
folyóirata**

*Főszerkesztő: Köpeczi Béla
Felelős szerkesztő: Hopp Lajos*

Tájékoztatja a hazai közönséget az összehasonlító irodalomtudomány, valamint az irodalomelmélet legújabb eredményeiről. Ismerteti a különféle országokban folyó irodalmi, irodalomelméleti vitákat, új jelenségeket. Krónika rovata nemzetközi eseményekről, kongresszusokról számol be, könyvrovata az irodalomtudomány legjelentősebb műveit mutatja be.

Alapítva: 1955

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 120,— Ft

Előfizethető a Hirlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Nagy Péter

A magyar irodalom s ezen belül főleg a huszadik századi s a mai szocialista magyar irodalom alakjainak és műveinek, problémáinak, folyamatainak és eredményeinek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket közli. Fontos célja, hogy az irodalomtörténet elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásával elősegítse az egyetemi és iskolai irodalomoktatás korszerűsítését, tágabb irodalmi látókör kialakítását.

Alapítva: 1912

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 120,— Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987 április 22. — Terjedelem: 8,4 (A/5) ív
87.16560 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György erdélyi társaságai	249
<i>Borsa Gedeon</i> : A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata	265
<i>Papp Júlia</i> : Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach	278
<i>Csaba Gabriella</i> : Bródy Sándor újságírói tevékenysége a századfordulón	294

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szabó András</i> : 16. századi tanárok könyvei Sárospatakon	306
<i>Fekete Csaba</i> : Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén	312
<i>Haiman György</i> : Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között	315
<i>Monok István</i> : Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban	317
<i>Varga Imre</i> : Színházi kellékleltár 1663-ból	327

BIBLIOGRÁFIA

<i>Bakó Dorottya</i> : A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1986-ban	332
--	-----

SOMMAIRE

<i>Enyedi, Sándor</i> : Les sociétés de Transylvanie de György Aranka	249
<i>Borsa, Gedeon</i> : L'examen typographique des publications des lois de Transylvanie du XVIII ^e siècle	265
<i>Papp, Júlia</i> : Un almanach de poche illustré de la fin du XVIII ^e siècle	278
<i>Csaba, Gabriella</i> : L'activité journalistique du Sándor Bródy à la fin du XVIII ^e siècle	294

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szabó, András</i> : Les livres des professeurs de Sárospatak au XVI ^e siècle	306
<i>Fekete, Csaba</i> : Calvin était une matière d'enseignement en Hongrie à la fin du XVI ^e siècle	312
<i>Haiman, György</i> : La distribution du travail entre l'imprimeur de jadis et le relieur	315
<i>Monok, István</i> : Johannes Henricus Bisterfeld et György Enyedi dans deux publi- cations de correspondance	317
<i>Varga, Imre</i> : Une collection d'accessoires de théâtre de l'année 1663	327

BIBLIOGRAPHIE

<i>Bakó, Dorottya</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de livre, de biblio- thèque, de l'imprimerie et de presse en 1986	332
--	-----